TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

LOENGUID DIALEKTILISEST MATERIALISMIST

TARTU 1964

A-25858

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL
Filosoofia kateeder

LOENGUID
DIALEKTILISEST MATERIALISMIST

Tartu 1964

Arh.
Tartu Riikliku Ülikooli
Raamatukogu
408

S i s u k o r d .

M. Makarov, Dialektiline materialism mateeriast. . 4

T. Loit, Mida mõistab dialektiline materialism teadvuse ideaalsuse ja subjektiivsuse all 50

T. Loit, Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus. 64

M. Makarov, Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku seadus . . 101

Л. Сталович, Закон отрицания отрицания. 125

T. Loit, Olemus ja nähtumus. 158

L i s a d .

М. Макаров, Определения некоторых понятий курса диалектического материализма. 182

Р.Н. Блюм, Определения некоторых понятий курса исторического материализма. 196

DIALEKTILINE MATERIALISM MATEERIAST.

M. Makarov.

I. M a t e e r i a m õ i s t e .

Mateeria on materialistliku filosoofia põhiline mõiste. Ta väljendab kogu maailma ühist alust, mis on meie teadvusest väljaspool ja sellest sõltumatu. "Mateeria" on ladinakeelne termin, mis tuleneb ühisest tüvest sõnaga "ema". Indo-euroopa keeltes on see vastavalt: sanskriti keeles "mater", armeenia keeles "mair", kreeka keeles "mater", ladina keeles "mater", saksa keeles "Mutter", slaavi keeltes "mater" jne.

"Mateeria" tähendas ladina keeles esialgu ehitusmetsa, ehituspalke. Armeerina keeles tähendab "mairi" ehitusmetsa ja suurt vana võimsat emapuud. Umbes sama tähendusega on vene "матерый".

Mateeria mõiste on sama vana kui filosoofia üldse.

Küsimusele, mis on meid ümbritsev maailm ja kust ta on tekkinud, vastas VI saj. lõpul e.m.a. kreeka materialist Herakleitos, et "seda maailmkonda, mis on üksainus kõige olemasoleva jaoks, ei ole loonud ükski jumal ega inimene, vaid ta on alati olnud ning saab olema igavesti elav tuli, mis seaduspäraselt lööb põlema ning seaduspäraselt kustub". "Igavesti põleva tule" all mõtles vanaaja mõttetark mateeriat.

Mateeria mõiste täienes inimmõtte ajaloo arenedes, kusjuures iga aste materialistliku filosoofia arengus andis juurde midagi uut mateeria mõiste edasise täpsustamise ning täiustamise alal.

Marksistlik filosoofia tugineb oma arusaamises materiaast kogu eelneva filosoofia ning teaduse saavutustele.

Vanimad materialistid otsisid objektiivse looduse mitmekesistes nähtustes midagi ühist, millest kõik on saanud alguse ning milleks kõik läheb tagasi. Nad nägid seda mingis konkreetses, meeleliselt tajutavas aines, näiteks tules, nagu seda tegi Herakleitos, samuti ka vees, õhus, mullas.

Vana-aja materialistlikus filosoofias tekkis samuti ettekujutus materiaast kui aatomitest, s.o. üliväikestest jagamatutest osakestest.

17.-18. sajandi materialismis on materia mõiste vana-aja materialismiga võrreldes selles mõttes arenenud, et 1) ta muutus palju abstraktsemaks ja üldisemaks, 2) materia mõistes hakati selgesti esile tooma materia ja teadvuse vahekorda, kuna filosoofia põhiküsimusele omistati nüüd palju suuremat tähelepanu.

Tähtsaks astmeks materia mõiste arengus oli hollandi filosoofi Spinoza (1632-1677) ontoloogiline õpetus loodusest kui materiaalsest substantsist. Sõna "substants" tuleneb ladinakeelsest sõnast "substo" - säilitada, püsida ja "substantia" - see, mis on aluseks. Substants on absoluutne, lõpmatu reaalsus. Spinoza õpetuse alusel on ta kogu olemasoleva algpõhjus, ainus, ühtne, kõikehaarav, igavene. Tal on lõpmatu hulk atribuute, s.o. olulisi omadusi. Peale substantsi ei ole midagi olemas. Substants on iseenda igavene põhjus, tal ei ole teist põhjust peale tema enese.

Spinoza tõstis esile ning põhjendas üht materia tähtsamat määrangut - tema absoluutsust. Spinoza suuremaks puuduseks oli see, et kuigi ta väitis substantsil olevat lõpmatult palju atribuute, ei olnud ta siiski võimeline nimetama midagi peale kahe: ruumilisuse ning mõtlemise. Substantsi põhiomaduste hulgas ei nimetanud ta liikumist. Seoses sellega ei saanud ta ka selgitada, kuidas saab liikumatu ning muutumatu substants olla pidevalt liikuvate lõpmatute asjade algpõhjuseks.

Inglise materialist Toland (1670-1722) täiendas õpetust materiaast (substantsist) sellega, et pidas substantsi põhi-

omaduseks liikumist kui mateeria seesmist aktiivsust. Silmapaistev inglise keemik ja filosoof Priestley (1733-1804) ning tema järel suur prantsuse materialist Holbach (1723-1789) defineerisid esimestena mateeriat gnoseoloogia seisukohalt. "Mateeria," kirjutas Holbach, "on üldse kõik see, mis mõjustab mingil viisil meie meeli". Kuid see mõte jäi nende filosoofias välja arendamata. Näiteks käsitles Holbach mateeriat kõikjal üksnes kui muutumatute elementide aatomite summat, samastades niiviisi mateeria tolleaegse loodusteaduse piiratud ettekujutustega mateeria struktuurist ning omadustest.

Marksismieelses materialismis olid mateeria käsitlusel järgmised puudused: mateeria mõiste samastati antud aja loodusteaduslike ettekujutustega mateeria konkreetsete vormide ehitusest ning struktuurist, mateeria mõistega ei suudetud haarata ühiskonna elu, mateeria mõiste gnoseoloogiline sisu oli nõrgalt läbi töötatud.

Marksistlikus filosoofias on need endise materialismi puudused ületatud tänu sellele, et 1) mateeria käsitamisel rakendati dialektikat, 2) Marxi ja Engelsi poolt avastati materialistlik ajalookäsitus. Alles ajaloolise materialismi tekkimisega sai võimalikuks defineerida mateeriat nii, et see definitsioon oma üldisel kujul ei oleks sõltuv loodusteaduse arengus saavutatud, kuid ajalooliselt piiratud tasemest ega kujutaks endast mateeria teatud vormide või omaduste absolutiseerimist. Ühiskondliku elu materialistlik seletus oli aga võimalik üksnes arenenud kapitalistlikus ühiskonnas töölisklassi võitluse üldistusena. Seega on materialistliku filosoofia põhilise mõiste väljatöötamine seotud klassivõitluse ning poliitilise võitluse arenemisega.

Mateeria kui kategooria on abstraktsioon, üldine mõiste, mis haarab kõikide eksisteerivate nähtuste lõpmatust vastavalt nende üldistele omadustele. Puhtal kujul, väljaspool konkreetseid asju või nende kõrval ei eksisteeri mateeriat. Mateeria on ühtsus lõpmatus mitmekesisuses. Seda üldist, kõikidele nähtustele ühist kõige üldisemate reaalsete omaduste kompleksi peegeldame meie oma mõtlemises mateeria mõiste kujul. Otsida

mateeriat omaette, lahus konkreetsetest mateeria vormidest kui mingit absoluutset esimateeriat, mis ei ole ei üks ega teine konkreetne, kindlate omadustega materiaalne nähtus, vaid on puhas mateeria,"mateeria üldse", tähendaks väljaspool meie teadvust eksisteeriva üldise mõiste olemasolu eeldamist ning vastaks idealismile. Anda definitsioon mateeria mõistele tähendab näidata selles mõistes peegeldatava tegelikkuse üleüldisi olulisi omadusi. V.I. Lenin, andes mateeria definitsiooni, võtab aluseks need põhilised jooned, mille tunnistamisega on seotud materialistlik filosoofia. Need omadused on: 1) olla inimese teadvusest väljaspool ning sellest sõltumatu; 2) peegelduda inimeste aistingutes, kujutlustes, mõistetes. "Mateeria", kirjutab Lenin, "on filosoofiline kategooria selleks, et tähistada objektiivset reaalsust, mis on inimesele antud tema aistingutes, mida kopeerivad, fotograafeerivad, peegeldavad meie aistingud, mis eksisteerib neist sõltumatult."[1]

Antud definitsioon kujutab enesest filosoofia põhiküsimuse materialistliku lahenduse erilist vormi. On täiesti loomulik, et teadusliku teooria (antud juhul dialektilise materialismi) põhilise mõiste sisu peab sisaldama nii või teisiti ka vastuse antud teooria põhiprobleemile. Selles lühikeses kokkusurutud vormelis oskas Lenin esitada materialismi seisukohad nii täpselt ning täiuslikult, et idealismi erinevatel vooludel ei ole jäänud mingisugust võimalust sellest definitsioonist kinni haarata, seda kuidagi moonutada või enda kasuks tõlgendada.

Idealistide vaateid mateeriale võiks liigitada järgmiselt: 1) selle järgi, kas antud idealistlik õpetus tunnistab mateeria mõiste vajadust või mitte. On vulgaarseid idealiste, kes üldse ning kategooriliselt eitavad mateeria olemasolu mis tahes mõttes ja tähenduses. Nii kirjutatakse USA filosoofilises entsüklopeedias (1944) artiklis "Mateeria", et paljud filosoofid on loobunud hüpoteesist mateeria olemasolu kohta;

---

[1] V.I. Lenin, Materialism ja empiriokrititsism, Teosed, 14. kd., lk. 113.

2) idealism võib siiski opereerida mateeria mõistega, tunnistada isegi mateeria olemasolu, kuid sellejuures ta annab sellele mõistele hoopis teise sisu, kui anname seda meie. Subjektiivne idealism mõistab niisugusel juhul "mateeria" all erilist liiki seost meie aistingute vahel. Näiteks Ernst Mach ütleb, et "inimese erinevate meelte aistingud on seaduspärases sõltuvuses üksteisest. Selles seisnebki mateeria." Tänapäeval tuntud inglise filosoof-idealist Bertrand Russell ütleb, et mateeria on "lihtsalt sündmuste grupeerimise viis". Sellele täiesti vastupidi on mateeria leninlikus definitsioonis öeldud, et mateeria on objektiivne reaalsus, s.o. meie teadvusest väljaspool olev tegelikkus, mis eksisteerib meie aistingutest sõltumatult. Objektiivne idealism peab mateeriat "objektiivse vaimu" produktiks, selle üheks eriliseks olekuks. Nii nimetas saksa idealist Schelling mateeriat "kustunud vaimuks", vaimuks, kes ei näita oma tegevust. Seda laadi idealism tunnistab, et väljaspool isiklikku teadvust on olemas objektiivne reaalsus. Just sel alusel tahavad mõningad tänapäeva objektiivse idealismi esindajad eitada seda, et nad on idealistid, nimetades ennast "realistideks".

Näitena võib siin nimetada neotomismi. Üks aktiivsemaid marksistliku filosoofia vaenlasi, jesuiit neotomist Wetter, kes järjest avaldab vastavasisulisi raamatuid, püüab seoses sellega koguni avastada "vastuolu" dialektilise materialismi põhilausetes. Wetter märgib, et nõukogude filosoofid segavat ära(samuti kui Engels) mõtlemise ja olemise vahekorra küsimuse vaimu ning materiaalse looduse vahekorra küsimusega. Tunnistada inimese mõtlemisest sõltumatu objektiivse olemise olemasolu on Wetteri järgi hoopis midagi muud kui eitada looduse jumalikku loomist. Dialektiline materialism, samastades mõlemat küsimust, tegevat aga vea, segades ära realismi (millega Wetter on nõus) materialismiga (mille vastu Wetter võitleb). Realism ei olevat ei idealism ega materialism. Mis on aga tegelikult realism? Wetter ütleb, et realism tähendab neotomismi õpetuses seda, et väljaspool inimteadvust on midagi olemas, s.o. 1) mateeria, 2) inglid ja 3) eelkõige juma-

lus. See on aga tegelikult idealism, kuna 1) mateeria on siin vaid üks osa reaalsusest, 2) mateeria on sõltuv reaalsuse teisest osast. Mateeria on loodud jumala poolt ja on seega sekundaarne jumala (vaimu) suhtes.

Võib tekkida küsimus: kas ei ole siiski tegemist Lenini poolt antud mateeria definitsiooni teatud ebatäielikkusega, kuna selles definitsioonis öeldakse, et mateeria on objektiivne reaalsus, mis eksisteerib meie (s.o. üksnes inimese) teadvusest sõltumatult? Selle peale tuleb vastata, et Lenini poolt antud mateeria definitsiooni ei saa käsitleda isoleeritult kogu marksistlikust filosoofiast. Marksistlik filosoofia ei tunnista teadvuse olemasolu, mis ei ole kõrgelt organiseeritud mateeria loomulikuks omaduseks (meie maakera tingimustes on selleks inimese teadvus). Marksism on tõestanud, et idealistliku filosoofia ning religiooni üleloomulik teadvus (jumal jne.) ei ole midagi muud kui inimese enda tavaline teadvus, mis on ainult fantastiliselt üles puhutud ning "taevariiki" projitseeritud.

Dialektiline materialism tugineb siinjuures: 1) loodusteaduste andmetele, mis näitavad, et teadvus on kindlate protsesside omadus kõrgelt organiseeritud mateerias (peaajus); 2) ajaloolise materialismi poolt kindlakstehtud faktile, mille järgi igasugused vaimud, väljaspool inimest olevad mõistused, jumalad jne. on inimese väljamõeldised, mis on seaduspäraselt tingitud ühiskondlike suhete korraldusest antagonistlikus klassiühiskonnas - kõlbmatu ühiskonna kõlbmatu produkt.

Öeldes, et mateeria on inimteadvusest sõltumatu, peab Lenin ühtlasi silmas ka seda, et mateeria on sõltumatu teadvusest üldse. Kasutades seda lauset objektiivse idealismi vastu, rõhutas Lenin, et mateeria mõiste haarab kogu objektiivset reaalsust, "eksisteerib ainult meeleline olemine", kirjutab Lenin, "maailm on liikuv mateeria ... kõigile ja igaühele tuntud välismaailm, füüsiline maailm, on ainus objektiivne reaalsus ..."[1] Seega on objektiivse reaalsuse mõiste Leni-

[1] V.I. Lenin, Materialism ja empiriokrititsism, Teosed, 14. kd., lk. 200.

nil võrdne materia mõistega.

Erinevalt idealismi ning religiooni fantastilistest vaimudest on materia meeleliselt aistitav. Inimene tunnetab seda materiaalsete vahendite abil, oma meeleorganitega, kasutades ka vastavaid füüsikalisi seadelsisi sel juhul, kui ta otseselt ei saa aistida materia üht või teist esinemisvormi. Materia on meile "antud aistingutes" kas vahetult või seadeldistega vahendatult.

Agnostitsism kui idealismi erivorm ei eita kategooriliselt materia olemasolu, kuid eitab põhimõtteliselt materia tunnetatavust. Lenin aga kriipsutab eriti alla, et meie teadvus fotografeerib, kopeerib, peegeldab materiat.

Seega me võisime veenduda, et V.I. Lenini poolt antud materia mõiste definitsioon kujutab endesest dialektilise materialismi seisukohtade täiuslikku esitust antud küsimuses. Sellele ei ole võimalik midagi juurde lisada ega midagi täpsustada, kuivõrd me piirdume dialektilise materialismi tunnetusteooria alaga.

Lenin ise kriipsutab alla, et tema käsitleb materiat antud juhul kui gnoseoloogia (tunnetusteooria) kategooriat. Vastavalt sellele ta tõstabki esile materia gnoseoloogilised omadused, mis avalduvad materia ning teadvuse vahekorras. See ei tähenda aga, et materia filosoofiline mõiste ei sisalda eneses ka teisi olulisi tunnuseid, mis vastavad materia teistele olulistele ning üleüldistele objektiivsetele omadustele. Neid materia teisi omadusi, nagu absoluutsus, liikumine, ruum, aeg, lõpmatus, pidevus, diskreetsus jne., tõstab dialektiline materialism esile materia ontoloogilisel iseloomustamisel.

Erinevalt Lenini definitsioonis nimetatud omadusest võib materia teisi üldisi ning olulisi omadusi (välja arvatud absoluutsus) ühes või teises mõttes tunnistada ka idealism. "Sest ainus materia "omadus"," ütleb Lenin, "mille tunnustamisega on seotud filosoofiline materialism, on omadus olla objektiivne reaalsus, eksisteerida väljaspool meie teadvust."[1]

[1] V.I. Lenin, Materialism ja empiriokrititsism, Teosed, 14. kd., lk. 240.

Materia gnoseoloogilised omadused on kõige tähtsamad materia teiste põhiomaduste hulgas, kuna nad iseloomustavad kõiki teisi omadusi: nad on materia teiste omaduste eneste omaduseks. On ju nii liikumine kui ka aeg ja ruum, materia seadused, struktuur jne. samuti objektiivne reaalsus, mis on meie teadvusest väljaspool ning mida meie teadvus peegeldab. Niisiis piirdub Lenin oma materia definitsioonis ainult materia gnoseoloogiliste omadustega ja käsitleb materiat ainult gnoseoloogia raamides selle tõttu, et esiteks, ainult nende omaduste tunnistamine kujutab endast ületamatut piiri materialismi ja idealismi vahel, teiseks, need omadused iseloomustavad kõiki ülejäänud atribuute. Viimane asjaolu tähendab seda, et materia mõiste haarab oma gnoseoloogilises tähenduses kogu objektiivse reaalsuse kõikide tema ülejäänud omadustega. Selles mõttes on liikumine, aeg, ruum, seadused jne. ka materia.

Materia ontoloogilisel käsitlemisel teeme ka suhtelise vahe materia kui omaduste kandja ning tema omaduste eneste vahel. Materia esineb sellises käsitluses kui maailma absoluutne substants.

Peab märkima, et tänapäeval on autoriteetseid filosoofe-marksiste, kes astuvad substantsi mõiste vastu marksistlikus filosoofias. Selle kohta leidub diskussioonilisi materjale Saksa Demokraatliku Vabariigi filosoofilises ajakirjas "Deutsche Zeitchrift für Philosophie" nr. 5/6 - 1956, nr. 2 - 1959 ja nr. 1 - 1960, Bulgaaria filosoofilises ajakirjas "Filosofska misl" nr. 1 - 1960, kogumikus "Некоторые вопросы диалектического материализма", Лен. университет, 1962.

Tõsi küll, kui substantsi mõistet kasutada selliselt, nagu seda on kasutanud metafüüsiline filosoofia, s.t. kui substants tähendaks kõikide muutlike nähtuste muutumatut alust, mis oleks konkreetsete omaduste igaveseks kandjaks, siis sellist mõistet ei saa muidugi dialektiline materialism omaks võtta. Dialektika ei tunnista tegelikkuse liigitamist kahte eraldi olevasse ossa: muutlikuks nähtuste välismaail-

maks ning liikumatuks, muutumatuks seesmiseks maailmaks. Dialektika seisukoha selles küsimuses võib edasi anda Goethe suurepäraste sõnadega: "Natur hat Weder Kern noch Schale, alles ist sie mit einem Male." (Loodusel ei ole tuuma ega kesta, üks jagamatu tervik on ta ühekorraga.)

Kuid filosoofias on juba ammu Hegeli poolt välja töötatud ka substantsi kategooria dialektika. Substantsi ja omaduste vahel valitseb vastandite ühtsuse dialektiline suhe. Substantsi kui terviku kõikehaarav totaalsus sisaldab ka kõiki omadusi. Omadused aga oma täielikus kogususes ongi substants, kuivõrd me käsitleme omaduste täielikku kompleksi selle jäävuse seisukohalt. Substants on alalise liikumise, tema avaldumisvormide tekkimise ja kadumise olekus.

Kui rakendada substantsi kategooria dialektikat materia mõistele, siis esineb materia põhiomaduste püsiva, igavese, säiliva ühtsusena. Materia etendab substantsina iga eraldi võetud omaduse või omaduste grupi suhtes selle jääva aluse osa. Olgu seejuures märgitud, et materia ontoloogiline käsitlus ei seisa filosoofia põhiküsimusest väljaspool. Seisukoht, et materia on igavene substants, teadvus aga selle ühe avaldumisvormi eriline omadus (täpsemalt: omaduse omadus), kujutab endast ka materia primaarsuse ning teadvuse sekundaarsuse põhimõtte erilist väljendust.

Materia (substantsi mõttes) ärasegamine tema omadustega avab seega tee idealismile. Materia omadused ise on materiaalsed, kuna nad on meie teadvusest väljaspool, sellest sõltumatud ning kuuluvad materiale.

Filosoofilisel terminil "materiaalne" on kaks mõningal määral erinevat tähendust. Teda kasutatakse: 1) materia esinemisvormide, 2) materia omaduste tähistamiseks. Materiaalsed esimeses tähenduses on näiteks elektromagnetilised väljad, kosmilised kehad, organismid, tootlikud jõud jne. Teises tähenduses on materiaalsed näiteks energia, ruum ja aeg, materia liikumise seadused, tootmissuhted jne. Nii esimesi kui ka teisi hõlmab materia mõiste objektiivse reaalsuse tähenduses, gnoseoloogilises tähenduses. Vahe on aga

selles, et esimesed on substantsionaalsed ning võivad üle minna teisteks materia esinemise vormideks. Teised aga ei ole substantsionaalsed, vaid kuuluvad materia esinemise vormidele ning ei saa muunduda materia esinemise vormideks (näiteks aineks) ega vastupidi. Nii näiteks on informatsioon küll materiaalne, kuid materiaalne mitte substantsionaalses tähenduses. Ta on kindel suhe materia teatud esinemisvormides, kuulub materiale, on meie teadvusest sõltumatu. Me tunnetame ja rakendame seda praktiliselt iga päev tehnikas jne., kuid ta ei ole materia substantsionaalses mõistes. "Informatsioon on informatsioon, mitte aga materia ega energia", nagu ütleb küberneetikateaduse rajaja Norbert Wiener. Ja kui mõned marksistid näevad nendes sõnades idealismi avaldust, siis selle põhjuseks on, et need seltsimehed ei näe vahet materiaalsuse kahe erineva tähenduse vahel.

Materiaalsuse kahe tähenduse ärasegamine võib aga viia palju suurematele eksitustele: materiat kui substantsi võib asendada mõne tema omadusega. See oleks umbes samalaadne viga kui ära segada jalutavat meest jalutuskäiguga, nagu rääkis kunagi kuulus inglise materialist Hobbes. Inimene jalutab, inimese olekuks, tema omaduseks on jalutamine. Kuid see ei tähenda seda, et inimene ise on jalutuskäik.

Seda laadi loogikavea tegigi inglise filosoof Alexander, kes esitas 20-ndate aastate paiku teooria, mille järgi kogu olemise aluseks pole mitte materia, vaid ruum-aeg. Alexanderi filosoofia läheb üle selgekujuliseks idealismiks. Tuntum on energetism, mis analoogiliselt asendab materia energiaga. Energetismi üksikasjalikumat kriitikat võib leida õpikus "Marksistliku filosoofia alused" lk. 123-124. Märgime siin vaid seda, et kui energetismi esindajad tänapäeval püüavad tugineda massi ja energia proportsionaalsuse seadusele relatiivsusteoorias ($E = m \cdot c^2$), seletades seda seadust kui materia energiaks ülemineku seadust, siis nad teevad vähemalt kaks suurt viga. 1. Nad eksivad füüsikateaduse vastu, mis eitab massi (m) ülemineku võimalust energiaks (E), ja räägib ainult nende lahutamatusest ning kindlaist kvantita-

tiivsetest suhetest. 2. Isegi kui oletaksime, et mass tõesti võiks üle minna energiaks, siis ka niisugusel juhul ei saa veel järeldada, et materia läheb üle liikumiseks või koosneb liikumisest.

Mass ei ole materia, ei ole substantsionaalne, vaid on materia üks üldine omadus. Energetism segab aga ära massi materiaga.

Materia põhiomadusi me saame liigitada tingimisi kahte gruppi vastavalt sellele, kuidas jõuame järeldusele nende universaalse kehtivuse kohta. Esimese liigi moodustavad need materia omadused, mis kuuluvad igale maailma esemele ja nähtusele. Me kogeme neid omadusi iga üksikeseme juures ning järeldame nende üleüldise kehtivuse kohta, minnes üle induktiivselt üha laiematele ning laiematele nähtuste liikidele ning klassidele. Siia kuuluvad; omadus mõjustada meie meeli, ruum ja aeg, liikumine, pidevus ja katkevus jne.

Praegu ei saa me päris kindlalt öelda seda, kas mass on materia üleüldine omadus või ei ole. Üleliidulisel nõupidamisel loodusteaduse filosoofiliste küsimuste kohta esitati näiteks väide, et Heisenbergi uues mittelineaarses väljateoorias võib leida põhjendust sellele, et mass on universaalne ning paratamatu materia omadus, ruumist ja ajast tulenev suurus. Nimetatud küsimusega tutvumiseks võib lugeda stenogrammi E. Kolmani sõnavõtust üleliidulisel nõupidamisel loodusteaduse filosoofiliste küsimuste kohta 1958. a.[1]

Omaduste teise grupi moodustavad need materia atribuudid, mida me tuletame kõikide asjade ja nähtuste kogusest tervikuna ja mis ei kuulu igale eraldi võetud asjale. Need on absoluutsus, hävimatus ning loodamatus, lõpmatus ruumis ja ajas. Materia seda omaduste liiki tunnetatakse mitte üle minnes üksikutelt esemetelt esemete liikidele ning liikidelt laiematele klassidele, vaid ekstrapolatsiooniprotsessi kaudu, kusjuures aga iga üksik materia esinemise vorm on piiratud, möödaminev. Me ei saa mõne vaatluse või ühe või teise ekspe-

---

[1] Философские проблемы современного естествознания, АН СССР, М. 1959, lk. 378.

rimendi abil kindlaks teha materia lõpmatust, tema igavest iseloomu.

Need laused põhinevad dialektilisel materialismil: 1) filosoofia enda üldistel seadustel, millest nad loogilise paratamatusega tulenevad (antud juhul eelkõige filosoofia põhiküsimuse materialistlik lahendus); 2) need üldistavad loodusteaduse ning filosoofia arengu kogemusi. Need kogemused seisnevad antud juhul selles, et avastused teaduses on alati viinud üle kõikidest piiridest, mida idealism on teadusele ette seadnud. See on kogu teadusliku tunnetuse seadus, mis peegeldab materia reaalset objektiivset üldist omadust. Seda fakti, et siin on tegemist omapärase tõestusviisiga, püüab ära kasutada religioon võitluses dialektilise materialismi vastu.

Tänapäeval on religioonil väga raske otseselt ning kategooriliselt eitada kõike seda, mida ütleb teadus. Religiooni kavalamad propagandistid otsivad sellepärast paindlikumaid ning peenemaid viise teaduse ning materialismi vastu võitlemiseks. Üheks sääraseks pappide vahendiks on katse näidata, et dialektiline materialism ise põhineb usul. Seda väidab juba nimetatud neotomist Wetter. Heim, luteri usu teoloog, üliõpilaste reaktsioonilise liikumise juhte Saksamaal, kirjutab oma hiljuti ilmunud raamatus, et dogma materia igavesest iseloomust on "religioosne uskumus", ja seepärast "materialism ... ise on üks religioon". Seda kiriklaste argumenti kordas mõni aasta tagasi ka üks aktiivne baptist, üliõpilane TRÜ Matemaatika-Loodusteaduskonnast, kes püüdis sel teel tõestada, et nii religioon kui ka marksism on põhiliselt usud ja et neid saab teineteisega ühendada. Siin ei olevat mingisugust vastuolu, sest ka loodusteadus põhinevat lõpuks usul.

Et efektiivselt võidelda niisuguste seisukohtade ning selliste väljamõeldiste vastu, peab arvesse võtma seda materia üldiste liikide tunnetamise omapära, millest on juttu eespool.

Nagu me nägime, baseerub materialismi tees materia iga-

vesest ning lõpmatust iseloomust ühest küljest filosoofia põhiküsimuse materialistlikul lahendusel, see viimane aga praktika ja teaduse andmetel, teisest küljest ta üldistab inimtunnetuse ajaloolise arenemise kogemusi. Religiooni väide mateeria loomisest jumala poolt ja mateeria lõplikkusest on aga vastuolus kogu praktika ning teaduse arenguga. Kogu teaduse progress on alati tähendanud religiooni väidete ümberlükkamist. Marksismi õpetus mateeriast on rangelt loogiliselt tõestatav (kuigi see tõestus erineb paljudest tavalistest teaduslikest tõestustest). Religiooni väidete aluseks on loogilisele mõtlemisele vastupidine, seda välistav pime, emotsionaalne usk.

Mateeria, nagu juba öeldud, eksisteerib lõpmatult mitmekesistes avaldustes. Konkreetsed teadused, nagu füüsika, keemia, bioloogia, astronoomia, poliitiline ökonoomia jne. uurivad neid mateeria erilisi esinemisvorme ning nende erinevaid aspekte. Mateeria suhteliselt kõige elementaarsemaid konkreetseid esinemisvorme ning nende omadusi uurib füüsika. Mõnikord öeldakse selletõttu, et füüsika näitab mateeria ehitust, et füüsika näitab seda, mis mateeria on, loob teatud ettekujutuse tema üldisematest konkreetsetest omadustest.

Millises vahekorras on siis mateeria filosoofiline mõiste loodusteaduste, eriti füüsika ettekujutustega mateeria ehitusest, mateeria konkreetsetest struktuuridest? Loodusteaduslikud ettekujutused mateeriast on niihästi mateeria filosoofilisest mõistest erinevad, kui ka sellega väga tihedalt seotud. Filosoofia laused mateeriast, mateeria mõiste, on küll üleüldine ning abstraktne, kuid see on niisugune üleüldine, mis sisaldab eneses ka erilist ning üksikut. Üldine mõiste haarab enesega erilist kui oma erijuhtu, kui teatud muutuvsuurust. See üleüldine "pole mitte üksnes abstraktne", ütleb V.I. Lenin, "vaid ta on selline üleüldine, mis kehastab eneses erilise ning individuaalse kogu rikkuse".

---

[1] В.И. Ленин, Философские тетради, Сочинения, т. 38, lk. 87.

Järelikult ei saa dialektilises materialismis mateeria mõiste olla ükskõikne konkreetsete teaduste saavutuste suhtes. Iga suurem avastus annab midagi juurde mateeria mõiste sisule dialektilises materialismis ning teaduste arenedes areneb selles mõttes ka mateeria mõiste kui filosoofiline kategooria. Selles avaldub dialektilise materialismi lahutamatu ühtsus loodusteaduste kompleksiga.

Teisest küljest on aga mateeria filosoofilisel mõistel tähtsus ka loodusteadlase konkreetse uurimuse jaoks. Kui loodusteadlane uurib galaktikate ehitust või aatomituuma struktuuri, on ta täiesti kindel selles, et ta uurib midagi tegelikku, objektiivset, mitte aga omaenda kujutlusi, unenägusid või "kustunud vaimu". Vastupidisel juhul kaotaks tema tegevus igasuguse mõtte. Sellest, et ta uurib objektiivset reaalsust, lähtub eksperimendi läbiviimise protsessis ka iga veendunud loodusteadlane-idealist.

Dialektilise materialismi lause mateeriast kui objektiivsest reaalsusest annab tegeliku ning täpse väljenduse sellele, millest loodusteadlane oma praktikas peab kinni ebateadlikult sel juhul, kui ta ei ole dialektiline materialist. Relvastada loodusteadlast dialektilise materialismi õpetusega mateeriast, see tähendab muuta endine stiihiline tendents teaduslikuks teoreetiliseks veendumuseks. See aga võib päästa loodusteadlase paljudest vigadest ja kõrvalekaldumistest tema uurimustes.

Filosoofilise mõiste ning mateeria kohta käivate loodusteaduslike andmete erinevused on selles, et 1) filosoofilises mõistes on esikohal mateeria gnoseoloogilise omaduse allakriipsutamine; 2) mateeria filosoofiline mõiste on universaalne, üleüldine, kuna aga iga üksiku loodusteaduse teooria ei saa olla kunagi universaalse kehtivusega.

Metafüüsilise materialismi üheks veaks oligi, et ta samastas antud arenguetapil olemasolevad konkreetsed ettekujutused mateeria ehitusest mateeriaga üldse. Mateeria filosoofilises mõttes on lõpmatu, oma konkreetsete erinemisvormide poolest ammendamatu. Loodusteaduste progress avastab ikka uusi ning uusi, senitundmatuid mateeria esinemisvorme, täp-

sustab või lükkab ümber endisi teooriaid juba varem tuntud materia esinemisvormide kohta, kuid nimetatud metafüüsilise vaatekoha loogika nõuab, et me ei tunnistaks enam neid uusi vorme materiaks.

Näitena füüsika hilisemast ajaloost võiks tuua järgmist. Kuni möödunud sajandi lõpuni valitses loodusteaduses ettekujutus materiaast kui purustamatute, muutumatute aatomite kogust ja eetrist, erilisest mehhaaniliste omadustega keskkonnast, mis täidab kogu ruumi, milles aatomid liiguvad. Aatomi lagunemine ning elektroni avastamine, samuti eetrihüpoteesi ümberlükkamine relatiivsusteoorias andis idealistidele loogilise võimaluse järeldada, et materia olevat kadunud. Tegelikult aga toimus muutus meie konkreetsetes teadmistes materia mõningatest esinemisvormidest ning avastati varem tundmatud materia esinemisvormid: väljad, elementaarosakesed jne.

II. Maailma ühtsuse küsimus.

Materia mõiste käsitluses me oleme sisuliselt juba lahendanud ka filosoofilise probleemi maailma ühtsusest. Kogu maailm on ühtne, kuna kõik temas on vaid materia oma erinevate omadustega. Universum on seaduspäraselt liikuv materia, järelikult tema ühtsus seisneb tema materiaalsuses. Maailma kui ühtsuse käsitlemine, monism, on paratamatu järeldus filosoofia põhiküsimuse ühest või teisest lahendusest ja samuti ka selle lahenduse tingimustest. Iga järjekindel materialistlik õpetus kujutab endast alati materialistlikku monismi, järjekindel idealism on idealistlik monism. Idealistlik monism seisneb selles, et kogu maailma nähtused olevat ühtsed oma vaimse loomuse tõttu. Mõndanimetatud dualism ja pluralism, mis väidavad kahe või enama maailma alge paralleelset eksisteerimist, ei kujuta mingisugust iseseisvat kolmandat joont filosoofias. See ei anna lahendust filosoofia põhiküsimusele, kuna viimane ongi küsimus sellest, mis

on primaarne, absoluutne olemine: kas vaim või materia?

Materialistlikul filosoofial enne Marxi on suuri teeneid võitluses idealistliku ning dualistliku maailmakäsitluse vastu maailma materiaalse ühtsuse põhimõtte läbiviimisel looduse mõistmises. Kuid vana metafüüsiline materialism, monism, kannatab sügava piiratuse all.

Metafüüsilisel materialismil on küllalt suuri teeneid maailma materiaalse ühtsuse põhimõtte kaitsmisel idealismi ja dualismi vastu. Kuid metafüüsilise materialismi monismil on ka sügavad puudused. Need puudused seisnevad selles, et 1) metafüüsilised materialistid ei sidunud maailma ühtsust arenemisega, 2) maailma materiaalset ühtsust otsiti ning nähti vastavalt metafüüsilisele käsitusele materia, absoluutselt universaalses kõikjal samalaadses materia konkreetses esinemisvormis, 3) materiaalsest ühtsusest jäeti välja inimühiskond.

Tänu ajaloolise materialismi avastamisele läks marksismil korda haarata materiaalse ühtsuse põhimõttega ka ühiskondlikku elu. Marksistlik materialism on materia mis tahes ühe konkreetse vormi absolutiseerimise vastu. Seega on dialektilises materialismis ületatud metafüüsilise materialismi puudused maailma materiaalse ühtsuse käsitamisel. Maailma materiaalne ühtsus tähendab oma ontoloogilises aspektis seda, et on vaid üksainus maailma substants, materia, ning ei ole ega saagi olla mingeid vaimseid substantse, vaime, hingi, jumalat, sealpoolseid maailmu jne. Seega kannab maailma materiaalse ühtsuse põhimõte dialektilises materialismis ka teravalt ateistlikku iseloomu. Materia esineb küll lõpmatult mitmekesistes vormides, kuid neil kõigil säilib maailma jäävate põhiomaduste, materia atribuutide kompleks, mis kuulub materia filosoofilise mõiste oluliste tunnuste hulka.

Maailma ühtsuse mõiste sisaldab endas seost materia mitmekesiste esinemisvormide, tema kõigi omaduste, seejuures ka materia põhiomaduste vahel. Materia erinevad esinemisvormid on seotud üksteisega kas otseselt või kaudselt,

mõjutades üksteist või minnes arenguprotsessis üle üksteiseks teatud kindlatel tingimustel. Iga osake on varem toimuva tulemus ning tulevikus toimuva allikas.

Maailma materiaalsest ühtsusest tuleneb, et mateeria liikumise kõige üldisemad seadused, s.o. dialektikaseadused, on oma sisu poolest universaalsed, absoluutsed.

Maailma ühtsuse põhimõttel on ka oma gnoseoloogiline külg. See seisneb selles, et 1) maailma kõik nähtused eksisteerivad objektiivselt ning võivad kas otseselt või vahendatult peegelduda inimeste aistingutes, kujutlustes, mõistetes; 2) maailma objektiivsele ühtsusele vastab tema tunnetamise üldise meetodi ühtsus. Dialektika kui tunnetuse ning praktilise tegevuse üldine meetod on oma sisu poolest rakendatav maailma mis tahes alade tunnetamisel. Tees maailma materiaalsest ühtsusest kujuneb välja ning leiab kinnituse sama ekstrapolatsiooniprotsessi kaudu, millele me juhtisime tähelepanu eespool, käsitledes mateeria põhiomaduste tunnetamise teed. "Maailma tõeline ühtsus", kirjutab Engels, "seisab tema materiaalsuses, ja see viimane on tõestatav mitte paari žongleeriva lausega, vaid filosoofia ja loodusteaduse pika ja vaevarohke arenemisega."[1]

Iga suurem edusamm looduse ja ühiskonna tunnetamisel on alati kinnitanud ühe või teise nähtuste valdkonna materiaalset iseloomu ning avastanud teatud laiemaid materiaalseid protsesse või materiaalseid struktuure ja seadusi, mis ühendavad seda ala teiste mateeria esinemise vormidega. Ühtlasi on alati selgunud ka palju sügavam seos tegelikkuse nende vormide, külgede või omaduste vahel, mida juba enne seda peeti omavahel seotuks.

Antiik- ning keskaja teadusele oli iseloomulik maiste ning taevaste nähtuste jaotamine kaheks teineteisest põhimõtteliselt erinevaks maailmaks. Newtoni mehhaanika formuleeris universaalse gravitatsiooniseaduse kui seaduse, millele

---

[1] Fr. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1951, lk. 40.

allub nii kehade liikumine maakeral kui ka taevakehade liikumine. Klassikaline mehhaanika taandas mehhaanikaseadustele hüdrodünaamika ning aerodünaamika.

19. saj. osutus võimalikuks taandada soojus korrapäratule mehhaanilisele molekulaarliikumisele. Maxwelli ajal loodud teooria näitas elektrit, magnetismi ning valgust kui üht tervikut. Kui enne seda oli füüsikas palju omaette eksisteerivaid "jõude", siis 19. saj. 40-ndatel aastatel näidati, et energia kvalitatiivselt erinevad vormid lähevad üksteiseks üle vastavalt kindlatele kvantitatiivsetele seadustele.

Klassikaline mehhaanika käsitles massi, ruumi, aega kui üksteisest sõltumatuid suurusi, relatiivsusteooria aga tõestas nende seesmise lahutamatu seose. Sealjuures näitas üldine relatiivsusteooria ka seoseid gravitatsioonivälja ning ruum-aja struktuuri vahel. Alates Hygensist ning Newtonist eraldati füüsikas korpuskulaarseid ja lainelise liikumise nähtusi. Kvantide füüsika ühendas aga mõlemad aspektid üheks jagamatuks tervikuks. Avastati aineosakeste üleminek väljade kvantideks ning omakorda aine tekkimine väljade mateeriast.

Tänapäeva füüsika on avastanud nn. vaakuumi (tühjuse) polariseerimise nähtuse. Vaakuum osutub seega mateeria eriliseks esinemisvormiks, mis moodustub elektron-positronfootonvälja kõige madalama energeetilise seisundi. See avastus kinnitab väidet, et looduses ei saa olla absoluutset tühjust, s.o. ruumi, mis ei oleks täidetud mateeriaga. Tühjus on vaid relatiivne, on rakendatav teatud kindlate mateeria esinemisvormide või mateeria osakeste puudumise suhtes. Ainult nende suhtes on meil tegemist vaakuumiga, "tühjusega". Oletatakse, et elementaarosakesed on vaakuumi ergutatud olekud, mis on kogu aeg vastastikuses mõjustamises teiste osakeste ning vaakuumiga.

Hiljuti teatas silmapaistev saksa füüsik Werner Heisenberg esimestest tulemustest tema poolt väljatöötamisel oleva mittelineaarse spinorivälja teooria alal. Mittelineaarse spinorivälja teooriast tuleneb, et praegu teadaolevat umbes 30 elementaarosakeste liiki võib käsitleda kui ühe universaalse fermikonivälja erinevaid kvantseisundeid.

19. saj. alguses nähti orgaaniliste ainete tekkimises ning muutumises elujõu avaldust. Purustavaks hoobiks sellise vaate pihta oli orgaanilise ühendi (karbamiidi) kunstlik süntees anorgaanilistest ainetest Wöhleri poolt 1828. a. Darwini teooria tõestas ühtede orgaaniliste liikide tekkimise teistest liikidest.

Teadlastel ei ole praegu kahtlust elu tekkimises anorgaanilisest materiaast. On olemas juba üsna põhjalikult väljatöötatud teooria elu tekkimise kohta ja teadus ei ole nähtavasti väga kaugel sellest, et kunstlikult sünteesida elavat materiat. Kuni viimase ajani armastasid idealistid oma vaadete kinnitamiseks viidata sellele, et valkaine ja ka selle komponentide, amiinohapete, süntees olevat võimatu. 1953. a. õnnestus Stanley Milleril toota mõningaid amiinohappeid kunstlikult.

Tänu I.P. Pavlovi ja tema koolkonna töödele on üldjoontes avastatud psüühiliste nähtuste tähtsamad füsioloogilised mehhanismid ning tõestatud, et iga teadvuse nähte on seotud peaajus toimuvate kindlate närviprotsessidega, täpsemalt - kujutab endast nende närviprotsesside erilist omadust.

Ühiskonnateaduste alal on ajaloolise materialismi avastamine näidanud seda, et ühiskondlik elu oma aluste poolest on materia väga omapäraste struktuuride ja nende materiaalsete suhete muutumine. Töö osa avastamine ja inimese ning ahvi vahepealsete olevuste säilmete leiud on teinud juba üldjoontes selgeks inimühiskonna, mõtleva inimese tekkimise orgaanilises looduses. Ühiskonna elu marksistlik seletus avastas ka ühiskondliku teadvuse kui materiaalse maailma peegelduse tekkimise seaduspärasused, selgitas välja muuseas ka religiooni ning idealismi tekkimise põhjused.

Maailma ühtsuse põhjendamisel kuulub tähtis koht küberneetikale kui teadusele, mis andis üldise seletuse otstarbekohasuse nähtustele kui materia põhjusliku seose erilisele vormile, tegi täpse kvantitatiivse analüüsi objektiks reguleerimise seaduspärasused, mis on ühtsed nii orgaanilises looduses kui inimese teadlikus tegevuses, nii ühiskondlikes

süsteemides kui ka inimese poolt konstrueeritud masinates.

Need ja ka paljud teised avastused näitavad ühtsust tegelikkuse mitmesuguste erinevate konkreetsete avalduste vahel, milles väljendub iga kord maailma materiaalse ühtsuse universaalne põhimõte. Kuid ükski nendest avastustest omaette ei anna täielikku tõestust sellele põhimõttele.

Maailma materiaalse ühtsuse põhimõtet formuleerib ainult filosoofia, dialektiline materialism, mis üldistab kõikide teaduste kogemusi nende ajaloolises arenemises. Ei ole seepärast õige otsida maailma materiaalse ühtsuse täielikku kinnitust, näiteks, ainult taevakehade keemilise koostise ühtsuses või gravitatsiooni toime universaalses iseloomus, nagu seda mõnikord tehakse ka meie kirjanduses. Nõukogude filosoofiateaduse esindajad, näiteks Leningradi professor Sviderski, kritiseerisid juba aastaid tagasi sellelaadilisi väiteid, mida on teinud mõned meie tuntud loodusteadlased (näiteks astronoom akad. Vorontsov-Veljaminov). Selle kriitika õigsust kinnitavad ka hiljutised avastused loodusteaduses, nagu antiosakeste avastamine: antiprooton, antineutron, antihüperon. (Viimane on hiljuti avastatud nõukogude teadlaste poolt). See lubab arvata, et väga tõenäoline on antiaatomite olemasolu. Antiaatomid peavad olema vastupidised meid looduses ümbritsevatele aatomitele, mille tuumalaenguks on positiivne laeng. Antiaatomi tuum peaks koosnema antiprootenitest ja antineutronitest, mille väliskesta moodustavad mitte elektronid, vaid antielektronid ehk positronid. On täiesti tõenäoline ka selliste antiaatomite suuremate koguste olemasolu universumis, s.t. antiaine ja antiainest koosnevate tähtede olemasolu, mida kirjanduses nimetatakse antimaailmaks.

Sellest järeldub vaatekoha piiratus, nagu seisneks maailma materiaalne ühtsus ainult selles, et kõik taevakehad koosnevad kõikjal ühtedest ja samadest elementidest. Kuid see ei kõiguta mingil määral dialektilise materialismi põhimõtet maailma materiaalsusest. Antiaine ja antimaailmad on sama mateeria kvalitatiivselt omapärased vormid, ja kõik, mida ütlesime maailma materiaalse ühtsuse kohta, haarab ka antiainet.

Akad. Vorontsov-Veljaminov, kes kaldus absolutiseerima mateeria vastastikuse mõju gravitatsioonivormi, on sel aastal teatanud faktide avastamisest, mis viitavad gravitatsiooni mõju piiratust, nimelt omapäraseid vastastikuse mõjustamise fakte kaugete galaktikate vahel, mis ei ole gravitatsioonilise iseloomuga.

Kuid nii antiaine kui ka seni tundmatute galaktikate vaheliste jõudude materiaalsuse kandjaks on mateeria erilised esinemisvormid, millele on omased kõik mateeria atribuudid ning mille liikumine allub dialektika seadustele.

Täiesti aluseta on NSV Liidu õigeusu kiriku lootus, mis väljendati hiljuti avaldatud dokumendis "Teadus ja religioon" ja levitati palvetajate keskel, nagu võiks teaduse areng, avastades üha uusi mateeria esinemisvorme, avastada ka poolmateriaalseid substantse. See aga sisaldab endas juba mittemateriaalse olemasolu tunnistamist. Siis just leiabki teaduslikku kinnituse religiooni tõde, et peale mateeria on olemas ka puht vaimne alge, nagu kirjutatakse selles dokumendis.

Nagu näeme, viivad teaduse arenemise kogemused vastupidistele järeldustele. Tohutult paljude faktide täiesti ümberlükkamatu loogika pühib minema need kiriku lapselikud fantaasiad.

III. L i i k u m i n e j a s e l l e p õ h i v o r m i d e v a h e k o r d .

Üheks tähtsamaks põhiomaduseks, mis kuulub mateeria mõiste tunnuste hulka on liikumine. Materialistliku filosoofia suureks teeneks teaduse arengus on mateeria ja liikumise lahutamatu seose põhimõtte avastamine. See on toimunud võitluses idealismi vastu. Terve rida idealistlikke õpetusi on püüdnud liikumist mateeriast lahti kiskuda.

13. saj. püüdis kuulus itaalia munk Aquino Thomas liikumise mateeriast lahutamisele rajada jumala olemasolu tõestust. Mateeria olevat tema arvates iseenesest täiesti passiivne, liikumatu alge, mis kujutab endast ainult võimalust.

Kogemuse faktiks on aga nähtavate asjade liikumine. Kõik, mis liigub, peab olema liikuma pandud teise poolt, teine peab olema omakorda liikuma pandud kolmanda poolt jne. Seost liikuva ja liikumapanija vahel ei saa jätkata lõpmatuseni. Peab olema esimene liikumapanev jõud, liikumise mittemateriaalne allikas, sest mateeria ise on liikumatu, inertne. Maailma esimene liikumapanija ongi jumalus.

Ka 700 a. hiljem 1957. a. väljaantud filosoofilises leksikonis kordab seda arutluskäiku nüüdisaegne Aquino Thomas, neotomist H. Brugger. Ta kirjutab, et "mateeria on ürgaine, mis täidab ruumi ning on kehade passiivsuse vaimne alus."

Üeldule vastupidiselt arendas materialism juba 18. sajandil mõtet liikumisest kui mateeria enda seesmisest omadusest. Mateeria oluliseks omaduseks on aktiivsus, nagu rääkis Toland. "Mateeria funktsioneerib vastavalt oma jõududele ega vaja mingisugust välist tõuget", kirjutas Holbach. Tema iseloomustas ka esimesena liikumist kui mateeria olemise viisi. Selle seisukoha on omaks võtnud ka dialektiline materialism. "Liikumine", ütles Holbach, "on olemise viis, mis tuleneb paratamatult mateeria olemusest."

Kuid mineviku suured materialistid ei olnud võimelised oma aja teaduse arengutaseme tõttu neid õigeid lauseid põhjendama. Tees mateeria seesmisest aktiivsusest jäi neil kinnitamata, sest nad ei tundnud muid liikumise vorme peale mehhaanilise.

Newtoni klassikalises mehhaanikas samastatakse teatavasti mateeria hulka kehas keha massiga. Newtoni järgi on mateeria järjekindlalt inertne, iseliikumiseta. 18. saj. materialism tugines ja pidigi loomulikult tuginema mehhaanikale kui tolleaegse teaduse suurimale saavutusele, olgugi et materialistlik filosoofia oma üldises liikumise definitsioonis tõusis juba tolleaegsest loodusteadusest kõrgemale. Siin aga tekkis paratamatult vastuolu. Holbach ütles küll, et liikumine on mateeria seesmine omadus, kuid seda seesmist liikumist ta nägi muutumatute aineosakeste mehhaanilises ümberpaiknemises üksteise suhtes keha sees, need osakesed ise aga on seejuures

inertsed ja liiguvad vastavalt mehhaanika seadustele välise tõukejõu mõjul.

Nimetatud vasturääkivus leidis lahenduse vaid marksistlikus filosoofias, mis põhjendas teesi liikumisest kui materia seesmisest omadusest. See sai võimalikuks tänu dialektika rakendamisele, tänu sellele, et dialektiline materialism tugines 19. saj. keskpaiku mehhaanikast kõrgematele aladele (õpetus elektrist, keemia, bioloogia, sotsioloogia). Liikumine on materia absoluutne olemisviis. Materia olemine ongi tema liikumine. Mitteliikuv materia on sama, mis mitteolev materia. Liikumise absoluutsus tuleneb materia absoluutsusest. Ei saa olla ühtki nähtust, mis ei oleks liikumises. Liikumine on muutumine kõige laiemas mõttes, ülemineK ühest olekust, seosest või tunnuselt teisele. Muutumist, mis toimub teatud suunas, lihtsamatelt olekutelt keerulisematele, nimetatakse arenemiseks. Arenemine keerulisema ja kõrgema suunas on lõplikult paljude üksikute liikumiste üldine resultaat meid ümbritsevas universumi osas.

Dialektika vana väidet selle kohta, et kõik on pideva muutumise olekus, et kõik voolab, ei tohi mõista aga kui paigalseisu e. püsivuse täielikku eitamist. Dialektika tunnistab paigalseisu kui üldist ning olulist momenti muutuvas tegelikkuses.

Kuid oleku muutumine ise on kindel olek, mis säilib, jääb. Ta on püsivus juba selle tõttu, et ta on kindel muutumine teiste muutuste kõrval.

Nii näiteks on sotsialistlik revolutsioon kui ühiskonna üleminek kapitalismi olekust sotsialismi olekusse ise suhteliselt püsiv olek kindlate püsivate tunnuste, seoste ning seadustega, mis ei muutu mis tahes eriliste tingimuste juures eri rahvastel, vaid on ikka ühed ja samad, mille tõttu saamegi rääkida, et on tegemist sotsialistliku revolutsiooniga. Igale asjale on omane tema oleku säilimine ning muutumine selle oleku piirides. Nii säilitab meie ühiskond muutumatult sotsialismi ning kommunismi ühiseid tunnuseid, kuid samal ajal see muutumatus sisaldab eneses kiiret muu-

tumist, mis viib lõppkokkuvõttes sotsialismilt kommunistliku ühiskonna kõrgemale faasile.

Iga püsiv olek on protsess. Liikumatuid asju ei ole, on vaid protsessid. Järelikult on erinevus liikumise ning püsivuse vahel oma üldisel kujul suhteline, sest liikumine kui olek on püsiv, iga püsiv olek e. paigalseis on liikumise püsiva eksisteerimise säilimine. Paigalseis välistab ühes suhtes liikumist, liikumine aga eitab paigalseisu. Samal ajal eeldab püsivus ka liikumist, nagu liikumine eeldab paigalseisu kui oma olemasolu paratamatut tingimust.

Liikumise ja paigalseisu vastandlikus ühtsuses etendab liikumine absoluutse, paigalseis suhtelise külje osa. Paigalseisu suhtelisus seisab selles, et ta on alati kindel liikumise moment. Suhtelises on alati osake absoluutsest. Antud juhul on absoluutseks momendiks püsivuse universaalne iseloom, see, et ta on omane kõikidele nähtustele. Ilma paigalseisuta ei oleks võimalik mingisugune areng, kuna paigalseis on mateeria diferentseerumise, kindla korrapärasuse, organisatsiooni tingimus.

Arenemise protsessis esineb püsivus e. paigalseis mitmel kujul:

1. Arenemise enda põhitendentsi püsivus (ühiskonnas on progress püsiv, säiliv muutumise suund - muutumatu suund muutumises endas).

2. Arenemise protsessi komponentide ning nendevaheliste seoste püsivus. Nii jäävad mateeria arengu kõrgematel astmetel põhiliselt muutumatuks aatomid, elu evolutsioonis on püsivaks komponendiks valkaine, ühiskonna elu arengus on inimese organism jääv, ilma oluliste muutusteta.

3. Püsivus eelnevate olekute positiivse sisu säilivuse mõttes. Näiteks kapitalismi saavutused tehnika ning teaduse alal säilivad, meie ei heida kõrvale nende positiivseid momente.

4. Liikumise seaduste püsiv iseloom.

5. Paigalseis kindla, konkreetse liikumise suhtes, s.t. antud nähtus ei võta ühest või teisest protsessist osa, on

selle protsessi suhtes paigal seisev.

Muutlikkuse ning püsivuse vahekorra metafüüsiline käsitus võib avalduda järgmistes vormides:

1. Püsivuse suhtelise iseloomu eitamises, püsivuse absolutiseerimises ning tema võrdsustamises liikumisega.

2. Püsivuse ühe või teise erilise vormi absolutiseerimises.

3. Muutlikkuse absolutiseerimises ja püsivuse täielikus eitamises.

Metafüüsiline materialism on seotud nii esimese kui ka teise veaga. Muutlikkuse absolutiseerimine kujutab aga endast relativismi, mille kuulsaks esindajaks vana-kreeka filosoofias oli Herakleitose õpilane sofist Kratylos. Kratylos moonutas oma õpetaja dialektilist õpetust asjade universaalsest muutumisest. Tema olevat mõistnud hukka Herakleitose lause "Ühte ja samasse jõkke ei saa kaks korda astuda", ja väitnud, et seda ei saa teha isegi mitte üks kord asjade kiire muutuvuse tõttu. Ta olevat keeldunud vastamast küsimustele, mis talle esitati, ta vaid liigutanud oma sõrmi, vihjates sellele, et küsimuse ja vastuse vaheaja vältel on kõik hoopis teiseks muutunud.

Relativism viib paratamatult subjektiivsele idealismile. Kõik meid ümbritsevad esemed suhteliselt püsivate piirjoonte ja tunnustega, looduse püsivad seadused jne. olevat meie teadvuse produktid. Meie eest möödub olemise ebamääraane kaootiline vool, meie teadvus kujundab sellest asju, nähtusi ning seadusi.

Kuna relativism rõhutab üldist muutumist, on võimalik teda filosoofia mitteküllaldase tundmise korral dialektikaga ära segada. Meie päevil on marksismi enda relativiseerimine revisionistide üheks tähtsamaks metodoloogiliseks võtteks. Revisionistid nõuavad muutlikkuse tunnustamise ettekäändel ka marksismi tähtsamatest seadustest loobumist. Nad tahavad kaotada piiri kapitalismi ja sotsialismi, kodanluse ning proletariaadi vahel jne. Nad väidavad, nagu oleks tänapäeva tingimustes iganenud lause proletariaadi diktatuuri ja

sotsialistliku revolutsiooni paratamatusest, väidavad, et tänapäeval ei olevat imperialism enam päris imperialism, vaid ta olevat midagi imperialismi ja sotsialismi vahepealset. Seejuures esinevad nad marksistliku dialektika nimel, varjavad end loosungiga, et kõik peab muutuma, kõik peab arenema. Tegelikult viivad nad läbi mitte dialektikat, vaid metafüüsikat selle relativistlikus vormis, mida praegu lühidalt vaatlesime.

Suhtelise püsivuse tunnistamine tegelikkuses, aga järelikult ka suhteliselt püsivate piirjoonte tunnistamine erinevate nähtuste ning asjade vahel ja nähtuste stabiilsuse tunnistamine nõuavad seda, et ka meie mõte, meie mõtlemise protsess, mis on nende asjade peegelduseks, oleks kindlalt püsiv, et meie mõisted oleksid kindlalt piiritletud ning ei muutuks iga hetk teisteks mõisteteks. Sellele vastabki meie mõtlemise valdkonnas formaalne loogika. Formaalse loogika seadused nõuavad, et meie mõistete sisu oleks kindel ning ei muutuks antud arutluse käigus.

Siit järeldub, et dialektika, mis tunnustab püsivuse momenti tegelikkuses, ei saa olla vastuolus ka formaalse loogikaga, vaid tunnustab ning peab ise kinni formaalse loogika nõudmistest, käsitledes formaalset loogikat kui meie mõtlemise piiratud, kuid väga olulist külge.

Liikumise absoluutne iseloom ei esine mitte vahetult, vaid ta realiseerub alati üksnes konkreetsetes, kvalitatiivselt ja kvantitatiivselt, lokaalselt ning ajalooliselt kindlaksmääratud liikumise vormides, mis on möödaminevad ning selles mõttes suhtelised. Suhtelised ning piiratud on seoses sellega ka liikumise konkreetsed seaduspärasused, sealhulgas ka niisugused, nagu gravitatsiooniseadus, termodünaamika teine seadus jne.

Lõpmatult mitmekesised protsessid moodustavad rea objektiivseid gruppe, mis on üksteisest tunduvalt erinevad. Neid gruppe nimetatakse liikumise põhivormideks. Vahetegemine liikumise põhivormide vahel toimub eeskätt nende seaduste põhjal, millele mitmekesised liikumised alluvad. Liikumise põhi-

vormid erinevad üksteisest samuti kui kõrgemad ja madalamad vormid. Erinevus liikumise madalama ja kõrgema vormi vahel on suhteline. Ei ole absoluutselt lihtsat liikumise algvormi; see tähendaks ka materia mingisuguse universaalse, absoluutse esinemisvormi olemasolu, mis aga ei ole võimalik. Kõrgemaks liikumisvormiks me peame seda liikumist, mis sisaldab eneses ka madalama liikumise kui ühe momendi ja omab peale selle veel mingisuguseid muid seoseid ning tunnuseid.

Dialektilise materialismi tähtsamaks põhimõtteks liikumisvormide käsitlemisel on liikumise ühtsuse põhimõte, milles avaldub maailma materiaalse ühtsuse universaalne printsiip. Kõik liikumisvormid on ühtse absoluutse liikumise suhtelised avalduged.

Seosed, mis liidavad ühte erinevaid liikumisvorme, on kahesugused: struktuursed ja geneetilised. Struktuurne seos seisneb selles, et iga kõrgem liikumisvorm sisaldab endas madalamaid liikumisvorme. Geneetiliselt on liikumisvormid seotud selles mõttes, et kõrgemad nendest tekivad madalamatest materia arengu käigus. Ühiskondlik elu kui liikumisvorm on liikumise põhivormide hulgas kõige omapärasem, kõige enam erinev teistest. Sellepärast on kõik ülejäänud materia liikumisvormid talle suhteliselt vastandatavad kui üks looduse liikumine. Looduse liikumisvormide klassifikatsiooni töötas välja Engels möödunud sajandi 70-ndatel ja 80-ndatel aastatel. Engels eristas looduses: 1) mehhaanilist liikumist, 2) füüsikalist liikumist, 3) keemilist liikumist ja 4) bioloogilist liikumist kui liikumise vorme. Seejuures andis Engels nende liikumisvormide sügava ja konkreetse analüüsi, näitas nende spetsiifikat ja sügavat vastastikust seost.[1]

Möödunud 80 aasta vältel on loodusteaduse areng teinud olulisi korrektiive Engelsi konkreetsetes ettekujutustes liikumisvormidest, kuid samal ajal on ta andnud täieliku kinni-

---

[1] Fr. Engels, Anti-Dühring, Tallinn 1951, lk. 53-59 ja F. Engels, Looduse dialektika, Tallinn 1962, lk. 188-191.

tuse Engelsi klassifikatsiooniprintsiibile. Kõige tähtsam nendes uutes momentides, mida on andnud uuem loodusteadus, seisneb järgmises: 1. Loodusteadus peegeldab tänapäeval üksikuid liikumisvorme mitte nende isoleerituses, vaid nende seesmises seoses. 2. Mikromaailma seaduste avastamine, saavutused materia elementaarsete osakeste uurimise alal on näidanud tervet rida uusi liikumisvorme. Ühtsest, füüsikalisest liikumisvormist ei saa tänapäeval enam rääkida. 3. Ei saa enam pidada makro-mehhaanilist liikumist esimeseks elementaarseks liikumisvormiks. Mehhaanilise liikumise vahekord liikumise teiste vormidega pole mitte kõige madalama liikumisvormi vahekord kõrgematega, nagu arvati XIXsaj. Mehhaaniline liikumine on vaid üks moment palju komplitseeritumas liikumises. Mehhaanika abstraheerib selle momendi reaalsest konkreetsest protsessist. Mehhaanilise liikumise vahekord teiste liikumisvormidega on selletõttu liikumise abstaktselt eraldatud külje vahekord konkreetse liikumise kui tervikuga.

Liikumise põhivormid looduses on järgmised:

1. Suurte massidega kehade liikumised gravitatsiooni+ tungide mõjul. Sealhulgas on ka taevakehade liikumine gravitatsioniline liikumine, mille loomuse kohta on meil tänapäeval olemas vaid oletusi (näiteks gravitonide vool, gravitatsioonilained jne.). Nende kehade mehhaaniline ümberpaiknemine ruumis on vaid gravitatsioonilise liikumise väliseks küljeks.

2. Liikumise elektromagnetiline vorm, s.o. elektromagnetiliste väljade toime ning olekute muutumine ning sellega seotud kehade elektromagnetilise oleku muutumine.

3. Liikumise tuumavorm, mis hõlmab protsesse aatomituumas, tuuma spontaanset muutumist ning tuumareaktsiooni. Tuumaliikumise protsesside ning tuumajõudude kandjaks on mesonväljad.

4. Soojusliikumine. See on komplitseeritud, suurest arvust osakestest koosneva füüsikalise süsteemi elementide korrapäratu liikumine. Soojusliikumine on statistiliste protsesside teatud külg, mis leiab aset mõnedes teistes looduse liikumisvormides.

5. Liikumise keemiline vorm seisneb uute molekulide moodustumise ja nende muutumise protsessides, kusjuures aatomites enestes põhjalikke muutusi ei toimu. Ei ole olemas erilist "keemilist jõudu", kõik keemilised seosed on elektronide ja tuumade vastastikuste mõjutamiste efekt.

6. Liikumise orgaaniline vorm hõlmab vastastikku seostatud reaktsioonide komplekse kõrgelt organiseeritud heterogeensetes süsteemides. Neid süsteeme, orgaanilise liikumise kandjaid, iseloomustavad järgmised tunnused: kõigepealt, nende põhiliseks komponendiks on valkained ning nukleiinhapped, kusjuures praegu ei ole päris selge, kas nad saavad teatud staadiumis koosneda ainult ühest - valkainest, või nukleiinhappest ilma valkaineta. Normaalsete tingimuste juures toimub nendes ainevahetusprotsess. Neil on pärilikkuse omadus, s.o. kindlate omaduste säilitamine järeltulijate juures, arenemistsükli ontogeneesi olemasolu, individuaalse arenemise olemasolu, liikideks jagunemine, kindlate suhete olemasolu ning nende suhete muutumine liikide sees ja liikide vahel ruumis, kindlad suhted liikide vahel ajas, mis avaldub bioloogilises evolutsioonis, ärritatavus ning muutuva keskkonnaga kohanemise võime. Liikumise orgaanilist vormi iseloomustavad: endaregulatsiooni ning informatsiooni ülekande materiaalne suhe, mis kannab liikumise orgaanilises vormis üldist ning paratamatut iseloomu, kuna aga enne elu tekkimist, anorgaanilises looduses, esineb vaid juhuslikkuse kujul.

Nimetatud liikumisvormide iseloomustused ei ole sugugi ammendatud, neid tuleb kahtlemata veel tunduvalt täpsustada ning täiendada vastavalt loodusteaduse katkestamatule arengule.

Dialektilise materialismi seisukohad liikumise põhivormide küsimuses on vastandlikud metafüüsika kahele liigile: 1) liikumisvormide objektiivse, kvalitatiivse erinevuse eitamisele ning erinevate liikumisvormide taandamisele (redutseerimine) mingisugusele ühele liikumisvormile, 2) liikumisvormide erinevuste ühekülgsele absolutiseerimisele.

Metafüüsika avaldus esmakordselt ajaloos põhiliselt mehhanitsismi vormis. Mehhanitsism pidas kõiki teisi liikumisvorme mehhaaniliste protsesside lihtsaks summaks. 17. ja 18. saj. etendas ta suurt progressiivset osa, kuid füüsika, keemia ja eriti bioloogia arenedes muutus ta takistuseks teaduse edasiliikumisele. Nii näiteks sai gaasside kineetiline teooria võimalikuks siis, kui soojusliikumist hakati vaatlema kui paljude molekulide korrastamata mehhaanilist liikumist. Kuid gaasi olekut ei saa kirjeldada ainult mehhaanika abil. Soojusliikumise seadused on küll arutaadavad mehhaanika seaduste alusel, kuid nad on kvalitatiivselt erinevad kui erilist laadi statistilised seadused.

Tänapäeval mehhanitsismi sellisel kujul enam tavaliselt ei esine. Nüüd on mehhanitsismi põhiliseks avalduseks loodusteaduses orgaanilise liikumise metafüüsiline taandamine keemiliseks, elektromagnetiliseks või soojusliikumiseks. Seejuures püüab mehhanitsism tugineda keemia ning füüsika tõesti tohutult kasvanud osale orgaanilise maailma protsesside uurimisel. Kõige suuremaks veaks oleks tänapäeval mehhanitsismi vastu võitlemise ettekäändel hakata eitama füüsika, matemaatika ja keemia vahendite rakendamise võimalusi orgaaniliste protsesside tundmaõppimisel, nende spetsiifika väljaselgitamisel.

Näitame lühidalt, et keemia rakendamine elusloodusе tunnetamisel ei kujuta mingil moel bioloogia füüsikale või keemiale redutseerimist mehhanitsismi mõttes.

Mida võiks põhimõtteliselt anda (kui silmas pidada ka teaduse edasist protsessi) keemia näiteks niisuguse küsimuse lahendamiseks: mispärast on tiiger triibuline, lõvi aga kollane? Keemia saab siin kõige enam seostada ühe või teise välise värvuse tunnuseid loote raku ehituse omapäraga, s.o. leida nende tunnuste pärilikkuse koodi loote rakus. Ent vastuse sellele, kuidas üks või teine kood on välja kujunenud, annab bioloogia, mis tugineb pärilikkuse, muutlikkuse, loomuliku valiku jne. seadustele. Selleks,et seda seletada füü-

sika ja keemia meetodite abil, tuleks arvestada kõiki füüsikalis-keemilisi mõjutusi bioloogiliste isendite tohutult suurte generatsioonide igale olekule, arvestades samuti ka iga organismi regeeringut neile mõjutustele. Seejuures on keha kõikide molekulide reaktsioonid võrdselt tähtsad, keemia seisukohalt võrdõiguslikud. Eraldada olulist mitteolulisest, juhuslikku paratamatust saab üksnes siis, kui on teada struktuuri kui terviku käitumise seadused. Kuid struktuuri (antud juhul organismi) kui terviku seadused on bioloogilised seadused. Järelikult ei kaota keemia ning füüsika rakendamine bioloogias bioloogiateadust, ei kaota orgaanilise liikumise spetsiifilisi seadusi, vaid eeldab neid ja põhjeneb nende tundmisele.

Mehhanitsismi üldiseks filosoofiliseks veaks on see, et ta varjab eneses subjektiividealistlikku tendentsi, kuna ta eitab kõrgemate liikumisvormide kvalitatiivse omapära objektiivsust ning püüab otsida selle omapära alust subjektis, inimese teadvuses. Idealism kasutab laialt mehhanistliku materialismi nõrkust, püüdes näidata, et, näiteks, eluprotsessides avalduvad mingisugused erilised mittemateriaalsed jõud. Tõesti, kui otsida bioloogilistes nähtustes aineosakeste juhusliku kombineerimise tulemust, näib organismi loomulik tekkimine päris võimatuna. Nii näiteks on selle tõenäosus, et silma histoloogilised elemendid annavad nende juhusliku ühinemise teel normaalselt funktsioneeriva silma, võrdne niisuguse arvuga:

$$\frac{1}{131072} \cdot 10^{-40}$$

Teiste sõnadega - see on täiesti võimatu.

Või veel üks näide. Kui arvata, et valkaine molekul on tekkinud ühekorraga teda moodustavate aatomite kokkusattumise tulemusena, osutuks see võimalikuks vaid $1 \cdot 10^{243}$ aasta jooksul. Tähendab, selleks läheks vaja mitte ainult võrratult pikemat perioodi kui on kogu päikesesüsteemi eksisteerimise aeg, vaid aega, mis on üldse kujutlematu.

Et elu on niiski olemas, see on mehhanitsismi järel-

duste seisukohalt täiesti erakordne ime. Mehhanitsism puutub siin kokku idealismiga ja on täiesti loomulik, et viimasena toodud arvule püüab tugineda praegu Gustav Wetter selleks, et põhjendada elu jumalikku päritolu.

Eriti reaktsioonilist iseloomu kannab mehhanitsism ühiskonna elu seletamise alal. Siin esineb ta põhiliselt biologismi vormis. Bioloogilise ajalookäsitluse mitmesugused variatsioonid on alates 19. saj. viimastest aastakümnetest püüdnud õigustada kolonialismi, militarismi ning fašismi. Siia kuulub eelkõige rassism, mis leidis oma äärmusliku väljenduse Hitleri kuritegelikus tegevuses. Rassism on ideoloogiliseks aluseks koloniaalsüsteemi säilitamise katsetele. USA, maa, kus valitseb rassism kõige teravamates avaldustes, on muutunud praegu selleks peamiseks jõuks, kes kaitseb kolonialismi tema lõpliku hävingu eest.

Biologismi alla kuulub ka nn. sotsiaaldarvinism. Terava klassivõitluse ajal kodanluse ning proletariaadi vahel osutub kodanlik klassiharmoonia teooria naeruväärseks, sellepärast hakkab üks osa kodanluse ideoloogidest tunnistama terava võitluse olemasolu ühiskonnas, kuid seletab seda Darwini teooria põhjal. Reaalset klassivõitlust asendatakse rasside- ning riikidevahelise "igavese võitluse" põhimõttega. Riigi areng olevat bioloogilise kasvu protsess. See viib aga selle organismi (s.o. riigi) "naha" mahaheitmisele. Riigi "nahaks" on tema piirid. Anastuslikud sõjad riigi territooriumi laiendamiseks kujutavat eneseest võitlust olemasolu eest, mis on sama igavene looduslik nähtus, nagu on igavene see, et inimene on organism.

Sotsiaaldarvinist Karl Haushofer nimetas sellest teooriast lähtudes hitlerlikku agressiooni 1941. a. riigi kasvu bioloogilise seaduse võimsaks avalduseks.

Sotsiaaldarvinistlikud ideed leiavad laialdase leviku ka revisionismis. Biologism sotsialoogias eitab ühiskondliku elu spetsiifiliste seaduste olemasolu. Marksistlik filosoofia seevastu näitab, et ühiskonnale kui liikumise omapärasele vormile on omased objektiivsed seaduped. Imperialist-

liku süsteemi kokkuvarisemine, kapitalismi asendamine sotsialismiga, kommunismi ülesehitamine - need tänapäeva põhilised protsessid ei sõltu ühegi isiku ega partei soovidest, nad on ühiskondliku elu objektiivsete materiaalsete seaduste toimed. Ühiskondliku elu objektiivsete seaduste täpsele arvestamisele on rajatud kommunistlike parteide kogu poliitika. Kommunistlike parteide võitluse edu ongi seletatav just sellega, et nad väljendavad oma tegevuses ajaloo objektiivsete seaduste toimet.

On mõistetav et peamine tähelepanu marksistlikus filosoofias on olnud suunatud võitlusele mehhanitsismi vastu liikumisvormide küsimuses. Selle võitluse käigus on marksistlikus filosoofias eriti alla kriipsutatud materia erinevate liikumisvormide kvalitatiivset spetsiifikat.

Nõukogude filosoofias toimus omal ajal (20.-30. aastatel) terav võitlus mehhanitsistide vastu, kes väljendasid parteivastaste grupeeringute ideoloogiat.

Mehhanitsism ei ole aga ainsaks metafüüsilise redutseerimise vormiks. Esineb ka sellele vastupidine taandamine: liikumisvormide taandamine üheks kõrgemaks liikumisvormiks, nn. "pahupidi pööratud" mehhanitsism. Siia kuulub näiteks kodanliku filosoofia üks tänapäevane vorm - holism. Holism näeb kogu looduses üht elavat organismi. Füüsikalised ning keemilised protsessid on vaid bioloogilise väliseks väljenduseks. Holistide järgi tähendab aatomite lagunemise avastamine aatomite bioloogilise surma olemasolu tõestamist. Bioloogiline osutub aga omakorda üheks momendiks universaalses psüühilises.

Metafüüsika teine põhiline avaldus liikumisvormide küsimuses on kvalitatiivsete vahede absolutiseerimine, mis on alati etendanud filosoofia ning teaduse ajaloos otseselt idealistliku õpetuse osa. Maailma ühtsuse põhimõtte asendab see teooria pluralistliku seisukohaga. Kõrgema liikumisvormi lahtikiskumine madalamast viib põhjusliku seose eitamisele ning selle asendamisele ideaalse eesmärgiga.

Liikumise kvalitatiivsete vormide spetsiifika absolutiseerimine, nende lahtikiskumine üksteisest oli eriti iseloomulik keskaegsele filosoofiale. Keskaja skolastilises filosoofias käsitleti loodust kui paljude "kvalitatiivsete vormide", "varjatud kvaliteetide", taandamatute "natuuride" kogu. 17.-18. saj. mehhanitsismil oli omal ajal suur progressiivne tähtsus just sellepärast, et ta purustas skolastilise "taandamatuse" põhimõtte loodusekäsituse alal.

Tänapäeval kuulutavad erinevaid liikumisvorme üksteisest metafüüsiliselt lahutatuks niisugused voolud nagu neotomism ja organitsism. Organitsist Harris kirjutab: "Bioloogia on autonoomne teadus omaette seadustega, neid seadusi ei saa nüüd ega iialgi redutseerida füüsika ja keemia seadustele. "Kuigi Harris tunnistab siin, et nii füüsika kui keemia on palju kaasa aidanud bioloogia faktide uurimisele, väidab ta siiski, et füüsikas ning keemias valitsev deterministlik põhimõte ei ole kunagi suuteline haarama elavat loodust, "elava aine organisatsiooni saab seletada üksnes teleoloogiliselt".

Neotomistid, organitsistid ja vitalistid bioloogias püüavad kritiseerida mehhanistlikku materialismi, luua ettekujutust, nagu ei oleks peale mehhanistliku materialismi mingisugust muud materialismi vormi ning esitavad mehhanitsismi kriitikat üldse materialismi kriitika pähe.

Dialektiline materialism peab seda metafüüsika pluralistlikku vormi silmas pidama selleks, et meie õigustatud kriitikat mehhanitsismi aadressil ei saaks tõlgendada idealistliku õpetuse vaimus. Võitlus mehhanitsismi vastu peab alati toimuma nii, et oleks selge piir dialektilise materialismi seisukohtade ning sääraste metafüüsiliste pluralistlike seisukohtade vahel.

Looduses on kõrgemad liikumisvormid madalamate liikumisvormide sünteesiks. Nii näiteks on bioloogilise liikumis -

---

[1] E. Harris, Teleology and Teleological Explanation, "The Journal of Philosophy", 1959, nr. 1.

vormi vahekord füüsikalis-keemiliste protsessidega terviku ning osa suhe. Madalamate vormide sünteesi tulemusel kujunenud omapära, uute seoste kompleks moodustabki kõrgema liikumisvormi (antud juhul orgaanilise liigi) spetsiifika. Siin on kõrgema liikumisvormi seadused, näiteks bioloogia seadused, liikumise madalamate vormide seaduste toime integraalseks tulemuseks. Seejuures võivad madalama liikumisvormi protsessid kuuluda kõrgemasse liikumisvormi kahel viisil: 1. Kõrgemas liikumisvormis jätkuvad madalama liikumisvormi protsessid kui kõrgema liikumisvormi komponentide liikumised. Näiteks elektronide liikumine aatomituuma ümber jätkub elava keha aatomites samuti nagu see toimus enne elava aine tekkimist. 2. Kõrgem liikumisvorm ise sisaldab ka niisuguseid protsesse, mis kuuluvad küll madalamate liikumisvormide hulka, kuid tekivad siiski kõrgema liikumisvormi enda raamides olles kõrgema liikumisvormi materiaalsuse kandja kui terviku liikumiseks. Nii näiteks omandab lihas pooljuhi omadused, elava valkaine molekulidelt toimub energia ülekanne, bioloogilistes reaktsioonides esineb erilise struktuuriga vesi jne.

Seejuures võivad seda liiki protsessides avaneda niisugused seadused ning omadused, mis vastaval madalamal vormil omaette on märkamatud. Selles mõttes räägivadki mõned silmapaistvad nõukogude teadlased, nagu akad. Semjonov, et elaval materiaal on kindlasti olemas mingisugused uued füüsikalis-keemilised omadused, mida ei ole siiamaani korda läinud elutus looduses avastada.[1]

Mõistel "redutseerimine" on marksistlikus filosoofias kaks erinevat tähendust. Juba eespool näitasime esimese, metafüüsilise redutseerimise filosoofiliselt vale, antiteaduslikku iseloomu. Kuid "redutseerimine" selles mõttes, et avastatakse kõrgema liikumisvormi tekkimine madalamast liikumisvormist, seletatakse uute seaduste ning omaduste sõltu-

---

[1] Н.Н. Семенов, О соотношении химии и биологии "Вопросы философии", 1959, № 10.

vust materiaalsest üldisematest ning lihtsamatest seadustest, on täiesti õigustatud. Seaduse olemuse seletamine põhjustega, mis asuvad teise liikumisvormi valdkonnas (see on ka redutseerimine, kuid juba teises tähenduses), ei kaota mingil määral antud seaduse toime spetsiifikat ega vastava liikumisvormi kvalitatiivset omapära. Seletada antud kvalitatiivset omapära, tema tekkimist, ei tähenda sugugi eitada selle omapära objektiivset iseloomu. Kõrgema liikumisvormi seadused tekivad selle uue vormi enda tekkides. Järelikult ei saa nad ise seletada antud vormi tekkimist. Püüe seda siiski teha varjaks endas tautoloogiat (circulus vitiosus).

Me saame, näiteks, mõista elu tekkimist ainult füüsika ja keemia seaduste põhjal, kuid elu tekkimise mehhanismi avastamine eeldab, vähemalt protoorganismide juures, elu sääraste omaduste füüsika ja keemia abil seletamist, nagu ainevahetus, pärilikkus, muutlikkus, ärritatavus jne. Kui me seda keemia või füüsika seisukohalt seletada ei saaks, siis me ei saaks seletada ka elu tekkimist, me ei saaks siis läbi viia ei maailma materiaalse ühtsuse põhimõtet ega põhjuslikkuse põhimõtet (s.o. determinismi).

Tänapäeva teaduse arengu iseärasuseks, nagu juba varem märkisime, on seesmiste seoste avastamine erinevate liikumisvormide vahel. Need teadused, mis tekivad kahe või mitme teaduse ristumisest, arenevad tänapäeval kõige kiiremini, need on teadused kõige suuremate perspektiividega, neilt on oodata kõige suuremaid avastusi lähemas tulevikus (füüsikaline keemia, keemiline füüsika, biokeemia, biofüüsika, kübernee-tika jne.). Sellepärast osutub praegu metafüüsika teine liik liikumisvormide küsimuses eriti reaktsiooniliseks ning tema kriitikat on vaja rohkem rõhutada, kui seda on tehtud siiamaani.

Ka ühiskonna tekkimise seletust, s.o. ahvi töötegevusele ülemineku seletust, otsib antropogeneesi teooria eriliste looduslike tegurite omapärasest seosest. Kuid ühiskondliku liikumisvormi vahekord talle eelnenud madalama vormiga (s.o. bioloogilise liikumisvormiga) erineb põhjalikult kõrgemate

ning madalamate liikumisvormide vahekorrast looduses. Bioloogilise liikumisvormi kandja (s.o. bioloogiline liik) ei kuulu osana inimkollektiivi. Inimühiskond on arenenud kõrgeltarenenud ahvide liigist ahvide tegevuse iseloomu põhimõttelise muutumise tulemusena. Inimese suhe loodusega on vahendatud tootlike jõudude poolt ning suhted inimeste vahel on muutunud tootmissuheteks. Sellepärast ei saagi sotsiaalseid seadusi käsitleda kui madalamate liikumisvormide seaduste toime integraalset tulemust, nagu seda tuleb teha looduses. Seetõttu on bioloogia rakendamine sotsiaalsete nähtuste seletamisel piiratud väga kitsaste raamidega. Sotsioloogia vahekord bioloogiaga on siin oluliselt teistsugune kui bioloogia vahekord füüsika- ja keemiateadusega.

Erinevate teaduste vahekord vastab põhijoontes erinevate liikumisvormide vahekorrale objektiivses tegelikkuses. See ei tähenda aga seda, et igale teadusele vastab tingimata ka kindel eriline liikumisvorm tegelikkuses. Teaduste klassifikatsioon sõltub ka teaduse ajaloolise arenemise omapärast, millel on suhteline iseseisvus. On teadusi, mis uurivad mitmetele liikumisvormidele ühiseid seaduspärasusi või üleminekuid nende vahel. On teadusi, mis uurivad inimese tehnilise tegevuse teatud külgi. Peab märkima, et inimene on õppinud tänapäeval kunstlikult looma selliseid vastastikuseid mõjustusi, milles kehtivad looduses varem tundmatud seadused. Võtta objektiivsete liikumisvormide klassifitseerimise aluseks teaduse klassifikatsioon, tähendaks seada materiaalne maailm sõltuvusse tema ideaalsest peegeldusest inimteadvuses. See aga kannab sisuliselt idealistlikku iseloomu. Seega on täiesti vale rääkida näiteks füüsikalisest liikumisvormist ainult sellepärast, et on olemas füüsikateadus. See on samal määral vale nagu oleks vale otsida erilist biokeemilist liikumisvormi ainult sellepärast, et on olemas biokeemia kui teadus, või otsida erilist küberneetilist liikumisvormi, kuna on olemas küberneetika kui teadus jne.

III. Ruum ja aeg.

Mateeria esinemisvormide mitmekesisus ja liikumine eeldavad paratamatult ruumi ning aja olemasolu. Mateeria mitmekesisusel on kaks külge, kaks aspekti: 1) mateeria erinevate olekute kooseksisteerimine ruumis, 2) mateeria erinevate olekute järgnevus ajas. Suur saksa filosoof ja matemaatik Leibniz defineeris aega kui "asjade järgnevuse korda" ning ruumi kui "asjade eksisteerimise korda, kuivõrd nad on üheaegselt olemas".

Dialektiline materialism süvendab ning tõlgendab materialistlikult arusaamist ruumist ning ajast kui nähtuste eksisteerimise korrast, pidades neid mateeria põhilisteks, objektiivselt reaalseteks eksisteerimisvormideks. See lause on dialektilist materialismi vastandanud nii idealistlikule kui ka metafüüsilisele arusaamisele ajast ja ruumist. Vastupidiselt subjektiivsele idealismile näidatakse selles ruumi ja aja objektiivsust. Objektiivsele idealismile on vastandatud mõte sellest, et ruum ja aeg on mateeria atribuudid, s.o. nad on materiaalsed. Metafüüsikast lahutab dialektilist materialismi väide, et ruum ja aeg on mateeria olemise vormid, s.o., et ruum ja aeg kujutavad mateeriast lahutamatuid, temast sõltuvaid määranguid. Metafüüsiline ettekujutus ruumist ja ajast seisnes selles, et ruumi ja aega käsitleti substantsidena kui iseseisvat objektiivset reaalsust, millesse mateeria olevat asetatud ning mis olevat sõltumatud mateeria enda olekutest.

Niisugune metafüüsiline järeldus ruumi ning aja kohta oli paratamatult seotud Newtoni klassikalise mehhaanikaga. Ka antud juhul on metafüüsika etendanud idealismi juure osa, gnoseoloogilise allika osa. Ruumi ja aja lahtikiskumine mateeriast on andnud võimaluse ruumi ning aja pidamiseks kas "objektiivse vaimu", jumala avalduseks või inimese subjektiivse teadvuse vormiks.

Üheks subjektiivse idealismi allikaks ruumi küsimuses on olnud Eukleidese geomeetria gnoseoloogiliselt väär tõl-

gendamine, millega kohtume eeskätt Kanti filosoofias. Euklei-dese geomeetrias tuletatakse kõik teoreemid puhtloogilisel teel mitmest põhilausest, aksioomist, ilma et selleks kasu-tataks mõõtmist või vaatlust. Geomeetria esitatakse lausete süsteemina, mis käivad meie peas olevate abstraktsioonide kohta ja alles need peegeldavad objektiivset reaalsust. Näi-teks punkt on ju ideaalne objekt, millel ei ole olemas osi, joon - see on pikkus ilma laiuseta jne.

Kuid praktilises suhtlemises välismaailmaga on geomeet-ria kõik laused alati osutunud õigeks. Sellest järeldaski Kant, et ruum on meie teadvuse enda sees olev instrument meie meeleliste kogemuste korrastamisel, ta on kogemusest sõltumatu ja eelnev kogemusele, on aprioorne. Marksistliku filosoofia jõuks tema tõesuse silmapaistvaks väljenduseks oli see, et ta jõudis ruumi ning aja dialektilisele mõist-misele, lähtudes vaid oma enda seesmisest loogikast, enne-tades konkreetsete täppisteaduste arengut selles küsimuses.

Matemaatika alal andis dialektilise materialismi seisu-kohale kinnituse mitteeukleidilise geomeetria rajamine. Sel-le rajajaks on Lobatševski. (Tema esimene töö ilmus 1829. a., kuid leidis kinnituse ning tunnustuse matemaatikute hulgas alles 70-ndate aastate alguses.) Ta rajas geomeetriliste lau-sete süsteemi, mis erinevad Euklei dese geomeetria omadest, kuid on loogiliselt sama järjekindlad ja vasturääkivusteta nagu Euklei dese omadki.

Kuna mõlemad geomeetriad, nii eukleidiline kui ka mit-teeukleidiline ei saa olla üheaegselt võrdselt õiged ühes ning samas suhtes, tuleb paratamatult otsida kriteeriumi kus-kilt meie mõtlemisest väljastpoolt, s.o. tegelikkusest. Järe-likult: ruum pole mitte meie teadvuse aprioorne vorm, vaid looduse enda objektiivne struktuur. See lükkab ümber Kanti apriorismi.

Idealismi pidurdavat osa teaduses kinnitab see, et suur saksa matemaatik Gauss, kes oli enne Lobatševskit jõudnud mitteeukleidilise geomeetria avastamisele (1816. a.), ei julgenud valitseva idealistliku filosoofia mõjul oma avas-

tust avaldada ning ei toetanud ei Lobatševskit ega ungari matemaatikut Bolyaid, kui toimus arutlus nende avastuste üle. Gaussi töö avastati alles pärast tema surma 1855. a.

Mitteeukleidilise geomeetria edasiarendamisel kuulub tähtis koht matemaatik Riemannile, kes viis sisse mõiste ruumist kui mis tahes liiki samatüübiliste objektide pidevast kogust, kusjuures need objektid etendavad sama ruumi punktide osa. Ta lõi universaalse muutuva kõveruse geomeetria alused, mis vastab ruumile negatiivse kõverusega $-\frac{1}{2}$, Ria $-\frac{1}{R^2}$ (R - kõveruse raadius) Riemanni geomeetria (kitsamas mõttes) vastab ruumile positiivse kõverusega $\frac{1}{R^2}$, eukleidiline geomeetria vastab nullkõverusega ruumile, mille kõveruse raadius läheneb lõpmatusele. Eukleidese geomeetria on seega mitte-eukleidiliste geomeetriate erijuhtum, millel on kaduvalt väike ebatäpsus tavalises inimpraktikas.

Füüsika on jõudnud ruumi ning aja materiaalse olekust sõltuvuse avastamisele hiljem kui filosoofia ja matemaatika. Erirelatiivsusteooria loomisega Einsteini poolt 1905. a. näidati pikkuste ja kestuste sõltuvust süsteemi liikumise kiirusest.

Relatiivsusteooria avastas ka aja ning ruumi sügava omavahelise seose, mis samuti vastab dialektilise materialismi põhilausete sisule. Kui ruum ja aeg on mõlemad ühtsed, ühe ja sama materiaalse kaks põhilist eksisteerimisvormi, siis peavad nad olema paratamatult teineteisega seesmiselt seotud. Tänapäeva teaduse saavutuste põhjal tuleb täpsustada dialektilise materialismi enda lausete vormi ruumi ning aja küsimuses. Ruumi ja aja kui materiaalse kahe eksisteerimisvormi asemel peab tänapäeval rääkima aegruumist kui materiaalse ühtsest eksisteerimisvormist, millel on neli dimensiooni: kolm ruumilist ning üks ajaline dimensioon. Ruum ja aeg eraldi võetuna esinevad vaid kui absoluutse ruumaja suhtelised küljed. Ruumi ning aja vahekord on suhteline, ta määratakse ühe või teise inertsiaalsüsteemi poolt. Üleminekul ühest inertsiaalsüsteemist teise jääb muutumatuks ainult ruumajaline intervall kahe sündmuse vahel, mida väljendatakse nii:

$$ds^2 = dx^2 + dy^2 + dz^2 - c^2t^2 ,$$

kus x , y ja z on ruumilised koordinaadid,
t on ajaline koordinaat ja
c on valguskiirgus.

Üleminekul ühest inertsiaalsüsteemist teise muutuvad kehade pikkused; protsesside kestus teiste inertsiaalsüsteemide suhtes on erinev; absoluutne, muutumatu on vaid ruumajaline intervall kahe sündmuse vahel.

Üldine relatiivsusteooria, mis on rajatud Einsteini poolt 1916. a., läheb veelgi kaugemale ruumi ning aja vahelise seose ning aegruumi ja mateeria vahelise seose küsimuses. Ta seob ühte aegruumi struktuuri gravitatsiooniga, mis sõltub mateeria paiknemisest. Aegruum ei ole siin enam homogeenne, ühtlane, ruumaja meetrika (s.o. mõõduseadused) sõltub mateeria masside paiknemisest. Einsteini üldise relatiivsusteooria matemaatilise aparaadi hulka kuulub Riemanni geomeetria, mis on saanud siin oma füüsikalise interpretatsiooni. See kinnitab veelkord seda, et ruumi omadused sõltuvad mateeria olekutest, mateeria paiknemisest, on mateeria enda eksisteerimise vormid. Materiaalse maailma ruumajalise struktuuri omapära on alati sõltuv materiaalsete protsesside vastastikuste mõjutuste süsteemidest.

Materialistlik filosoofia on alati olnud seotud ruumi ja aja lõpmatuse tingimatu tunnistamisega. Ettekujutus mateeria piiratusest ruumis esineb küll mõnedel kõige vanematel kreeka materialistidel (Anaximandros, Xenophanes, Empedokles), kusjuures see näitab, et vastavad abstraktsed mõisted on nende filosoofilistes õpetustes alles vähe arenenud.

Maailma ajas lõplikuks pidamine on aga tähendanud filosoofias alati otsest järeleandmist religiooni õpetusele maailma loomisest jumala poolt. Tartu teadlase H. Õiglase raamatus "Vestlus relatiivsusteooriast" öeldakse, et ei ole õige arvata, nagu oleks kujutlus maailma lõplikkusest lõivu maksmine idealismile. Ometi on lause materiaalse maailma lõpmatusest materialistlikus filosoofias põhjendatav. Matee-

ria üheks põhiliseks määranguks on absoluutsus. Juba Spinoza näitas, et materia absoluutsuse mittetunnistamine viib paratamatult loobumisele maailma ühtsuse põhimõttest.

Maailma ajalise lõplikkuse idee viib otseteed filosoofia põhiküsimuse idealistlikule lahendamisele. Kui ajal oli algus, siis see tähendab, et kunagi oli olemine ilma ajata. Siis ei olnud ilmselt ka liikumist, mis eeldab aja olemasolu. Kui ei olnud liikumist, ei saanud material olla ka vastastikust toimet ega omadusi. See, millel ei ole omadusi, on eimiski, tühi mõiste (nagu seda on näidanud juba Hegel). Järelikult enne aega ei saanud olla materiat. Jääb kaks võimalust: 1) siis ei olnud üldse midagi, 2) miski oli, kuid see ei olnud materia.

Võtame esimese võimaluse, kuna absoluutsest mitteolemisest ei saa tekkida olemist, siis ei saaks maailma praegugi olla. Seda mõistavad isegi religioon ja idealism. Jääb vaid teine järeldus: enne materiaalset maailma oli mittemateriaalne, s.o. vaimne olemine, millest juba tekkis või mis on loonud materiaalse olemise, materiaalse maailma ning aja. Sellega lahendatakse filosoofia põhiküsimus vaimu primaarsuse mõttes ja eeldatakse maailma loomise akti, mis on idealismi ja religiooni vana ning tuntud põhilause.

H. Õiglase huvitavas raamatus toodud kviteeritava väite põhjuseks on arvamine, nagu saaks üks konkreetne füüsikaline teooria kirjeldada kogu maailma tervikuna. Ignoreerides filosoofilise tunnetuse andmeid, peab H. Õiglane füüsikat omaette võimeliseks lahendama maailma lõplikkuse või lõpmatuse probleemi. Ta loodab, et vaatluse andmed saavad anda lõplikku kinnitust selle küsimuse ühele või teisele lahendusele. Antud juhul on H. Õiglane juba varem asunud seisukohale, mida ta oleks pidanud tõestama, s.o. ta asub varjatud kombel seisukohal, et maailm on lõplik, kuna lõpmatut ei saa meie vaatluse andmetega haarata.

Bespool räägisime materia selle omaduse tunnetamise omapärasest viisist. On õige, et üheks väga võimalikuks järelduseks relativistlikust kosmoloogiast on tema poolt uuri-

tava süsteemi lõplikkus. Sellele näib vastavat ka nn. punanihe. Siiski märgime, et see järeldus ka relativistlikus kosmoloogias ei ole sugugi paratamatu ning ainuvõimalik. Relativistliku kosmoloogia üks diferentsiaalvõrrand annab kolm võrdselt võimalikku erinevat lahenduse tüüpi, milledest kaks näitavad lõpmatut ruumi ja ainult üks lõplikku ruumi. Kuid asi ei seisa selles. Peamine on see, et meie ei tohi üle kanda kogu absoluutsele materiale tema mis tahes erilise piiratud ala seaduspärasusi. Juba praegu on andmeid, mille põhjal ei saa pidada punanihet universaalseks seaduspärasuseks. Sellest aga, et gravitatsiooniseadus ei kehti väga suurtel kaugustel, nagu hiljuti kinnitati, peab tulenema, et üldine relatiivsusteooria, vähemalt oma praegusel kujul, ei kõlba isegi maailma nähtava osa täielikuks kirjeldamiseks.

Heites otsustavalt kõrvale idealistlikud järeldused maailma lõplikkuse kohta, tunnistab marksistlik filosoofia nende vaadete sügavate gnoseoloogiliste aluste olemasolu. Üldiseks gnoseoloogiliseks aluseks on siin lõpmatuse vasturäkivat, dialektilist iseloomu näitavate faktide ühekülgne tõlgendamine. Sellepärast oleks vale suhtuda kergemeelselt niisugustesse järeldustesse, nagu teeb seda H. Õiglane. Suureks veaks oleks neid kritiseerida mehhanistliku materialismi seisukohalt.

Juba Engels arvustas metafüüsilist arusaamist lõpmatusest, mida ta nimetas Hegeli eeskujul "halvaks" lõpmatuseks. "Halva" lõpmatuse idee seisneb ettekujutuses sellest, nagu oleks ruum kilomeetrite ühetaoline rida, mida me võime viia mis tahes suunas nii, et igast etteseatud kaugest piirist saame alati ikka samal viisil kilomeetreid ühetaoliselt edasi laotada. Vastavalt on "halva" lõpmatuse avalduseks aja küsimuses see, et aastaid saab ühetaoliselt laotada nii minevikku kui tulevikku, kus nad on alati iseendaga võrdsed.

Õige on muidugi nendes seisukohtades see, et maailmal ei ole lõppu. See on täiesti õige moment ka "halva" lõpmatuse teoorias. Kuid õige ei ole ettekujutus, et maailma meetrika, s.o. kauguste mõõtmise seadus on kõikjal üks ja sama.

Lõpmatu mõõtmise võimalus, nagu antud juhul esitasin, eeldab ühe kindla kvaliteedi olemasolu, mis oleks absoluutne. Kvantiteedil on mõte ainult teatud kvaliteedi suhtes, kuid niisugusel juhul ei saa materia teised kvaliteedid olla hõlmatud selle lõpmatusega ning jäävad sellest välja. Järelikult, see võib olla vaid teise kvaliteediga olekute poolt piiratud lõpmatus. Piiratud lõpmatus aga ei ole enam lõpmatus. "Halva" lõpmatuse viga seisneb seega materia ühe või teise kvalitatiivse esinemisvormi struktuuri, vastava ruumi ning aja seaduspärasuste meetrika rütmi absolutiseerimises. "Halva" lõpmatuse mõiste üheks konkreetseks kehastuseks võib olla hüpotees universumi astmelise ehituse kohta. Nii moodustavad tähed koos oma planeetidega ühe süsteemi, mis kuulub järgmist järku süsteemi galaktikasse, galaktika - metagalaktika süsteemi, metagalaktika - metagalatikatest koosnevasse süsteemi jne. Planeedid ning tähed koosnevad omakorda aatomitest. Aatom on jällegi päikesesüsteemitaoline mudel, tuuma ning elektronide süsteem. Elementaarsed osakesed olevat samuti veel avastamata submikroosakeste aatomitaolised süsteemid jne. Kõikjal olevat põhimõtteliselt ühtede ja samade vahekordade kordumine, ainult erineval astmel. Maailm olevat seega ühtede ja samade struktuuride lõpmatu kordumine. Prantsuse filosoofil Guyau'l oli õigus öelda ühes oma luuletuses niisuguse maailma kohta: "Me hakkame asjatult uurima maailma pimedat põhjatust, asjatult lendama ta musta kuristikku. Mis seal leiame? - Maailm kordub ikka ja ikka, kehv ning viljatu oma lõpmatuses."

Dialektilises materialismis põhjeneb materia lõpmatuse atribuut materia absoluutsusel. Absoluutsuse mõiste sisaldab peale lõpmatuse ka kvalitatiivse ammendamatuse, sõltumatuse, lõpmatu komplitseerituse, materia ning ta atribuutide igavese jäävuse põhimõtte. Dialektiline lõpmatus väljendab seda, et absoluutne, liikuv materia avaldub konkreetsete suhteliste kvalitatiivsete olekute kaudu, millel on erinevad spetsiifilised ruumaja struktuurid neile vastavate kvantitatiivsete karakteristikatega. Igaüks neist olekutest eraldi võetuna on lõplik, kuid nende vaheldumise kaudu väl-

jendub materiaalia absoluutne iseloom, mis ei ole ammendatav mingi erilise olekuga. Selles lõplike, suhteliste olekute piiride ammendamatus ületamises seisnebki maailma dialektiline lõpmatus. Positiivse kõveruse olemasolu meid ümbritseva maailma osal ning selle osa paisumine, järelikult ka mingisuguse hiiglasliku kvalitatiivse muutuse tõenäosus, mis on toimunud miljardeid aastaid tagasi meid ümbritsevas kosmose osas, antimaailmade eksisteerimise tõenäosus, gravitatsiooni asendavate jõudude tõenäoline olemasolu kaugete galaktikate vahel - kõik see kinnitab dialektilise materialismi seisukohti reaalsest lõpmatusest megamaailma osas. Teisest küljest osutavad elementaarosakeste füüsika mõningad faktid sellele, et mikromaailmas me oleme mingisuguse kvalitatiivse piiri lähedal, mille taga kehtivad ruumaja seadused on sügavalt erinevad mikro- ja makromaailma seadustest.

Liikuva maailma materiaalsuse üheks konkreetseks väljenduseks on energia, massi, impulsi, momendi, elektrilaengu, tuumse laengu jäävuse seadused. Jäävusseaduste hulka kvantide mehhaanikas kuulub ka paarsuse jäävus. Ei saa taandada materiaalsuse ja tema liikumise jäävuse filosoofilist põhimõtet mingisugusele ühele nendest seadustest (ka energia jäävuse seaduseks mitte). Ainult oma kompleksis väljendavad need seadused materiaalsust ja liikumise hävimatust ning jäävust. Jäävusseadused on seesmiselt seotud nii üksteisega kui ka ruumi ning aja struktuuriga. Hiljuti (1956.-1957. a.) avastati, et paarsuse jäävuse seadus ei ole kehtiv mikromaailma mõningates protsessides. Üheks hüpoteetiliseks seletuseks sellele paradoksaalsele nähtusele on oletus ruumi ja aja kvantidest.[1] Mõned teadlased arvavad, et väiksematel kaugustel kui 10^{-16} cm ei saa meie ruumi endist viisi jagada, sest tal kaob sümmeetrilisus. Aja osas on aga analoogiline üleminek võimalik 10^{-25} sek. Hüpoteesi aja ja ruumi kvantidest ei ole praegu võimalik eksperimentaalselt kontrollida, ei kinnitada ega ümber lükata, kuna temast tulenevad

[1] Tänapäeval enamtunnustatud seletuseks paarsuse mittejäävuse nähtusele on nõukogude akad. Landau ja india teadlase Salami poolt esitatud kombineeritud inversiooniteooria.

parandused on tohutult väikesed ega ole kindlakstehtavad tänapäeva mõõtmiste täpsuse juures. Kui see leiaks kinnitust tulevikus, vastaks see suurepäraselt dialektilise materialismi põhimõtetele materia kvalitatiivsest ammendamatusest, tema dialektilisest lõpmatusest, ruumi ning aja pidevuse ja katkevuse ühtsusest.

Dialektilise materialismi järgi on absoluutne materia igavesti arenev, oma ehituses lõpmatult mitmekesine maailm. Ta ei ole kaugeltki metafüüsiline, ühetooniline, hall ning muutumatu kosmos, mis tekitas igavust filosoof Guyau'l. Kui juba pöörduda ilukirjanduslike metafooride poole, siis lõputult mitmekesist, värviküllast, igavesti arenevat materiat iseloomustavad kõige paremini Maavaimu (looduse igavese dialektilise iseliikuvuse sümbol) sõnad Goethe "Faustis" (lõpmatu materiaalne loodus on siin personifitseeritud jumala kujul).

Elu lainetes, tegude rajus
Höljun alla ja peal,
Toimin siin ja seal
Aina surm ja sünd
Ja voogude ründ;
Aina toimiskelu
Ja hõõguv elu;
Nii aegade kohaval kangaspuul koon
Ja jumala elavat rüüd ma loon.

MIDA MÕISTAB DIALEKTILINE MATERIALISM TEADVUSE IDEAALSUSE JA SUBJEKTIIVSUSE ALL.

T. Loit.

Mateeria ja teadvuse vahekord on filosoofia põhiküsimuseks. On pikemata selge, et selle lahendamine eeldab kõigepealt teadvuse olemuse selgitamist. Probleemi "võtmeks" on seejuures teadvuse ideaalsuse käsitlus.

Idealism, rääkides teadvuse ideaalsusest, mõistab selle all mingit erilist, mateeriast sõltumatut "vaimset" substantsi. See "vaimne" substants (teadvus) eksisteerib idealismi järgi kas objektiviseeritud kujul "maailmavaimu", "absoluutse idee", "universaalse tahte" või jumala näol (objektiivne idealism) või subjektiivse "Mina" kujul (subjektiivne idealism). Materiaalsed nähtused on idealismi järgi kas ideaalse kui "maailmavaimu" kustunud vorm, idee "teisitiolek" või subjektiivse "Mina" aistingud, tajud ja kujutlused ning nende seostamise teatud viis. Seega taandab idealism mateeria teadvusele, materiaalse (füüsilise) ideaalsele, muutes viimase olemise primaarseks loovaks aluseks.

Idealismi kõrval kohtame veel materiaalse ja ideaalse vahekorra dualistlikku lahendust, mille järgi materiaalne ja ideaalne on kaks iseseisvat substantsi. Dualism ei ole filosoofias iseenesest uus nähtus. Dualismi üheks varasemaks vormiks oli XVII sajandi prantsuse filosoofi R. Descartes'i õpetus. Meid huvitavas küsimuses oli Descartes arvamisel, et peaajus on eriline kotikesetaoline nääre, milles paikneb teadvus. Viimane liigub kehas mööda närve - torukesi, olles

ise samal ajal kehast seesmiselt, põhjuslikult sõltumatu. Kaasajal on dualismi üheks levinumaks vormiks nn. psühhofüsioloogilise paralleelismi teooria. Selle teooria järgi on teadvusega seotud psüühilised nähtused kui ideaalne esile kutsutud puhtpsüühiliste põhjuste poolt, mitte aga materiaalsete füsioloogiliste protsesside poolt. Psühhofüsioloogilise paralleelismi teooria järgi toimuvad peaajus paralleelselt kaks iseseisvat protsessi. Ühest küljest füsioloogilised (materiaalsed) ja teisest küljest psüühilised (ideaalsed). Viimased vaid nagu saadavad esimesi. Ideaalset käsitletakse sellelt seisukohalt kui materiaalse epifenomeni. Nii väidab tuntud inglise füsioloog Ch. Scherrington, et peaaju ja teadvus on kaks erinevat, teineteisega mitteseotud olemust. Esimene neist on materiaalne, looduslik süsteem mille funktsioneerimisel ei ole mingit seost teadvuse kui loodusest väljaspool seisva nähtuse tekkega. Inimene kujutab Sherringtoni järgi lihtsalt ühendavat lüli kahe iseseisva olemuse - teadvuse (ideaalse) ja looduse (materiaalse) vahel.[1] Dualistide järgi on teadvuse (psüühilise) ja materia (füsioloogilise) vahel teatud koordineeritus, nad võivad sekkuda teineteisesse, mõjustada teineteist, kuid nende vahel puudub põhjuslik, tekkeline seos.[2] Tahes-tahtmata on antud küsimuses dualismi positsioonidel ka need materialistid, kes vaatlevad teadvust kui mingit puhtideaalset nähtust, mis täielikult erineb materiaalsest. Seetõttu näiteks N.A. Hromovi väide, et "psüühika ei ole redutseeritav ei materia liikumise vormidele ega materiale endale"[3] peaks küll rõõmusta-

---

[1] Ch. Sherrington, The Brain and Its Mechanisms, Cambridge University Press 1934 ja Ch. Sherrington, Man on His Nature, Edinburg 1955.

[2] Vt. A. Eddington, The Philosophy ot Physical Science, Cambridge, New-York 1939; The Physical Background of Perception, Oxford 1947, E.D. Adrian, J.C. Eoles, Hypotheses Relating to the Brain - Mind Problem, "Nature", vol. 168, nr. 4263, 1951.

[3] Н.А. Хромов, К вопросу о физическом и психическом, "Учение И.П. Павлова и физические вопросы психологии", Сборник статей, Изд. АН СССР, М. 1952, lk. 134.

ma iga dualisti. Samuti toidab dualismi F.I. Georgijev, kui ta kirjutab: "Psüühika on ideaalne, aga mitte materiaalne protsess niihästi siis, kui me teda vaatleme aju suhtes, kui ka siis, kui me seame ta vastastikusesse suhtesse objektiivse tegelikkusega, s.t. vaatleme teda kui objektiivse maailma subjektiivset kujundit."[1]

Seega vaatleb ka dualism ideaalset tegelikult kui mingit iseseisvat "vaimset substantsi", kuigi ta erinevalt idealismist ei tee ideaalset materia primaarseks aluseks. Viimane asjaolu aga ei muuda lõppkokkuvõttes küsimuse sisu. Dualism on idealismi varjatud vorm, kusjuures dualismi näol püüab idealism kohandada end kaasaja teaduse andmetega teadvuse olemuse kohta ja kindlustada niiviisi oma kõikumalõõnud positsiooni.

Vastupidiselt idealismile ja dualismile vaatleb materialism teadvust kui kõrgesti organiseeritud materia - peaaju funktsiooni. Materialism eitab teadvust kui iseseisvat, materiast sõltumatut substantsi. Materia on primaarne, on kogu maailma ainus alus (substants). Teadvus on vaid teatud liiki materia omadus. Ilma materiata ei ole ka teadvust. See on kogu materialismi ühtne lähtekoht teadvuse olemuse selgitamisel.

Kuid teadvuse kui materia omaduse, materia funktsiooni iseloomustamisel on materialismis endas rida erinevaid seisukohti. Üks osa materialiste eitab üldse teadvuse ideaalsust. Nende arvates ei ole mingit erinevust teadvuse (psüühilise) kui peaaju omaduse ja materia teiste (füüsiliste) omaduste vahel. Need on nn. vulgaarmaterialistid, kes taandavad ideaalse materiaalsele, samastades nad. Teadvuse vulgaarmaterialistlik käsitlus on filosoofias ja loodusteaduses samuti ajalooline nähtus. Üldiselt on tuntud vulgaarmaterialistlikud vaated teadvusele kui peaaju poolt eritatavale ainele, mis sarnaneb teiste elundite poolt produtseeritavate ainetega (näiteks sapiga kui maksa eritisega). Selli-

---

[1] Ф.И. Георгиев, В.И. Ленин о взаимоотношении психического и физиологического, "Философские науки" № I, 1959, lk. 21-22.

ne vaade teadvusele esines juba osal XVII ja XVIII saj. prantsuse materialistidel (P.J. Gabanis), kuid eriti laialt levis XIX saj. keskpaiku tänu saksa arstide ja loodusteadlaste Büchneri, Vogti ja Moleschotti aktiivsele propagandategevusele. Vulgaarmaterialismi mainitud vormi vaadeldakse pikemalt raamatus "Marksistliku filosoofia alused," (ERK, Tallinn), samuti M.N. Rutkevitši teoses "Dialektiline materialism" [1] ning selletõttu pole siin vajadust nendel vaadetel rohkem peatuda. Pealegi pakub see vulgaarmaterialismi vorm esmajoones ajaloolist huvi. Kaasajal on meil peamiselt tegemist vulgaarmaterialismi kahe teise vormiga. Esimene neist (nn. refleksoloogiateooria) samastab teadvuse (psüühilise) kõrgema närvisüsteemi füsioloogilise, reflektoorse tegevusega - retseptsiooniga. Nii väidab V.M. Arhipov, et "psüühika on üks materia liikumise vorm", et "psüühika on materiaalne, on identne närvitegevusega, seepärast psüühika teaduslik analüüs võib olla ainult materiaalse närviprotsessi analüüs."[2] Tulenevalt oma sellest põhiteesist, peab Arhipov psühholoogia mõisteid - aistingut, taju, kujutlust jne. - subjektiividealistlikeks väljamõeldisteks, väites, et peale füsioloogiliste (s.o. materiaalsete) närviprotsesside ei ole peaaju mingeid psüühilisi, ideaalseid, subjektiivseid nähtusi.[3] Samasugustele järeldustele tuleb oma raamatus "Tunnetusteooria põhiküsimusi" ka F.F. Kalsin.[4] Teine meie päevil esinev vulgaarmaterialismi vorm samastab teadvuse universaalsete elektronarvutusmasinate tegevusega (nn. küberneetiline mehhanitsism). Selle teooria järgi ei ole peaaju midagi muud kui tehniliselt täiuslik universaalne arvutusmasin, elektronarvutusmasinad aga praegu veel tehniliselt

---

[1] М.Н. Руткевич, Диалектический материализм, Соцэкгиз, 1959.

[2] В.М. Архипов, О материальности психики и предмете психологии, "Советская педагогика" 1954 № 7, lk. 67, 77.

[3] Sealsamas, lk. 71.

[4] Ф.Ф. Кальсин, Основные вопросы теории познания, Горький 1957.

mittetäiuslikud peaajud. Erinevus nende vahel on puhtkvantitatiivne. Nii kirjutab tuntud inglise küberneetika eriteadlane W. Ross Ashby, et "on vaja lõpetada jutud kaht liiki mõistusest sõltumata sellest, kas on kõne all elav aju või masin."[1]

Eelpool toodud seisukohtade lähem analüüs väljub käesoleva teema raamidest.[2] Märgime siinjuures üldiselt järgmist. Psüühiliste nähtuste - aistingute, tajude, kujutluste, mõistete, ideede jne. (s.o. teadvuse kui ideaalse) olemasolu on empiiriline fakt. Ei ideaalse kuulutamine mingiks salapäraseks "vaimseks substantsiks" dualismi poolt, ega ka vastupidine samm - ideaalse eitamine üldse vulgaarmaterialismi poolt, pole veel nähtuse seletus. Vulgaarmaterialism oma iseenesest õiges ja tänuväärses võitluses idealismi ja dualismi vastu ei saavuta täit eesmärki. Aistingute, tajude, kujutluste, mõtete ja ideede kui teadvuse ideaalsete vormide kuulutamine aineks, füsioloogiliseks närviprotsessiks,

---

[1] У. Росс Эшби, Что такое разумная машина, "Наука и жизнь" № 8, 1962, lk.82; vt. samuti "Автоматы", Сборник статей, И.Л М. 1956, lk. 285.

[2] Vaadete kohta, mis samastavad psüühika kas kõrgema närvisüsteemi füsioloogilise tegevusega või küberneetiliste automaatide tegevusega, vaata lähemalt: М.Н. Руткевич, Диалектический материализм, М. 1959; Е.В. Шорохова, Проблема сознания в философии и естествознании, М. 1961; М.Р. Могендович, О неврологической основе психического, "Вопросы философии" № 10, 1961; С.Л. Рубинштейн, Бытие и сознание, Изд. АН СССР, М. 1957, Л.О. Резников, О книге Ф.Ф. Кальсина "Основные вопросы теории познания ", журнал "Философские науки" № 2, 1960; Я.В. Большунов и В.Г. Сафронкин, Об освещении проблемы соотношения материального и психического в советской философской литературе, "Философские науки" № 6, 1962; И.Б. Новик, О некоторых методологических проблемах кибернетики, Сборник статей "Кибернетику на службу коммунизму", М-Л. 1961; А.Н. Леонтьев, О социальной природе психики человека, "Вопросы философии № 1, 1961; Э. Кольман, Могут ли машины обладать психикой?, "Техника молодежи" № 1 1962. D.M. Mackay, The Use of Behavioral Language to Mechanical Processes, "The British Journal for the Philosophy of Science", vol XIII, № 50, 1962 jt.

elektromagnetiliseks väljaks või muuks selliseks füüsiliseks (materiaalseks) nähtuseks ei anna veel seletust teadvuse ideaalsusele, vaid lihtsalt eitab ideaalsust. Mõlemad, nii dualistlik kui vulgaarmaterialistlik seisukoht on vähe argumenteeritud ning ei võta arvesse kõiki fakte ja külgi, mis ilmnevad teadvuse nähtuste puhul. Esimene absolutiseerib metafüüsiliselt, ühekülgselt ideaalse ja materiaalse erinevuse, teine - nende ühtsuse, samastades neid.

Dialektiline materialism seab teadvuse olemuse selgitamise aluseks dialektilise tunnetusprintsiibi, mis eeldab nähtuste mitmekesisuse, nähtuste mitmekülgsuse arvestamise nõude. Nii idealismi ja dualismi kui ka vulgaarmaterialismi üldiseks gnoseoloogiliseks aluseks on antud probleemi puhul teadvuse ja mateeria vahekorra ühekülgne, metafüüsiline käsitlus.

Teadvus on komplitseeritud, niiöelda "mitmepalgeline" nähtus: Teadvuse ja mateeria vastastikustes seostes tuleb arvestada eelköige vähemalt kahte erinevat aspekti. Mateeria ja teadvuse vastastikuse suhte üheks küljeks on teadvuse (aistingute, tajude, kujutluste, ideede ja mõtete) seos mateeriaga, mis aistib, tajub ja mõtleb, - s.t. psüühilise seos peaajuga. See on mateeria ja teadvuse vastastikuse seose ontoloogiline aspekt. Antud küljest astub psüühiline esile kui mateeria omadus (funktsioon), mis on kujunenud mateeria pikaajalises evolutsioonis koos närvisüsteemi tekkega. Psüühika tekkis orgaanilise looduse arengus kui organismide kohandumise uus vorm, mis täidab signaalfunktsiooni ainevahetuse suhtes, ja on järk-järgult kujunenud organismide peamiseks orienteerumise vahendiks ümbritsevas keskkonnas. Sellest küljest on teadvuse vormid (aistingud, tajud jne.) närvisüsteemi reflektoorse tegevuse keerulised neurodünaamilised nähtused.[1]

---

[1] А.Н. Леонтьев, Проблемы развития психики, Изд. АПН РСФСР, М. 1959; Б.Г. Ананьев, Теория ощущений, Изд. Ленинградского Университета, 1961; Я. Дембовский, Психология животных, ИЛ, М. 1959.

Oma olemuselt on teadvus materia omadus - peegeldus, s.o. välistegurite mõjustuste reprodutseerimine ja säilitamine peaajus. Peegeldus on aga materia üks üldisi omadusi, mis tuleneb nähtuste universaalsest vastastikusest seosest ja tingitusest.[1] Peegeldus kui materia omadus on ise samuti materiaalne nähtus, nagu on seda kõik teised materia omadused (s.t. ta on nähtus, mis eksisteerib ainult materiaalsete protsesside alusel, kusjuures tema sisuks on materiaalsete protsesside, asjade, esemete jne. teatud külg, suhe või seos). Ka teadvus kui peegelduse üks erivorme (J.B. Noviku terminoloogia järgi spetsiifiline korrastatud peegeldus) on seega materiaalne omaduslikus (aktsidentsiaalses) tähenduses.[2] Teadvus kujutab endast teatud kindlat seost materia teatud esinemisvormides. "Ideaalne ei ole midagi muud kui inimpähe ülekantud ja seal ümberkujundatud materiaalne", nagu iseloomustas teadvuse ja materia vahekorda K. Marx.[3] Materiaalsete välistegurite mõjustuse (füüsilise) psüühiliseks, ideaalseks (s.o. aistinguteks, tajudeks, mõisteteks jne.) ümberkujundamise protsess kui materia (närvisüsteemi) spetsiifiline omadus,

---

[1] Teadvuse seosele peegelduse kui materia üldise omadusega juhtis tähelepanu juba V.I. Lenin oma raamatus "Materialism ja empiiriokrititsism". Kõik tänapäeva teaduse andmed närvisüsteemi tegevuse kohta kinnitavad Lenini nende seisukohtade õigsust, näidates, et kogu kesknärvisüsteem töötab refleksiprintsiibi alusel /S.L. Rubinštein, Бытие и сознание, Изд. АН СССР, М., 1957; Б.Г. Ананьев, Теория ощущений, 1961; И.Б. Новик, О некоторых методологических проблемах кибернетики; В сборнике "Кибернетику на службу коммунизму ", М.-Л. 1961; И.Б. Новик, Негентропия и количество информации, "Вопросы философии" № 6, 1962; П.К. Анохин, Опережающее отражение действительности ," Вопросы философии" № 7, 1962; В.С. Тюхтин, О сущности отражения, "Вопросы философии" № 5, 1962/.

[2] Kategooria "materiaalne" kahest - substantsionaalsest ja aktsidentsiaalsest tähendusest vt. käesolev kogumik, M. Makarov, Dialektiline materialism materiast.

[3] K. Marx, Kapital, I, Eesti Riiklik Kirjastus, Tallinn 1953, lk. 17.

mida uuritakse anatoomilis-struktuursest, füsioloogilisest jms. seisukohast, moodustabki mateeria ja teadvuse vahekorra ontoloogilise aspekti sisu. Sellest küljest ei saa absoluutselt vastandada psüühilist kui mateeria omadust mateeriale (peaajule) kui selle omaduse kandjale. See viiks otse idealismi ja dualismi. Kuid mateeria ja teadvuse vastastikune suhe ei piirdu ainult selle aspektiga. Mateeria ja teadvuse vahekorra teiseks küljeks on psüühilise vormide (aistingute, tajude, ideede ja kujutluste) kui peegelduste seos välisteguritega (mateeriaga) kui peegeldatavaga. Psüühiline on nii peaaju funktsioon kui ka välismaailma peegeldus. Viimasel juhul astub psüühiline esile kui reprodutseering - kui kujund - ja materiaalne välismaailm kui reprodutseeritav, kui kujutuse objekt, kui originaal. Sellest küljest aistingud, tajud, kujutlused, ideed jne. esinevad kui teadmised (ümbritsevast tegelikkusest ja enda vajadustest), mis on aluseks organismi käitumisele, tema aktiivsele adaptsioonile. Psüühika kasvab välja kohastumise vajadusest ja on samal ajal selle vahendiks. Psüühika vormid (aistingud, tajud, kujutlused jne.) kujutavad endist sellest küljest nagu erilisi "sisemisi operaatoreid" organismi eneseregulatsioonis teda ümbritseva keskkonna suhtes. Küsimuse sisu ei sõltu asjaolust, kas see teadmine (operaator) on subjekti enda poolt tunnetatud (teadvuslik) või mitte (mitteteadvuslik). Siin on tegemist teadvuse ja mateeria vahekorra gnoseoloogilise aspektiga - vahekorraga ühelt poolt tajude, kujutluste, mõtete ja ideede kui tunnetuslike kujundite, ja, teiselt poolt, mateeria kui tunnetuse objekti vahel.

Just gnoseoloogilisest aspektist käsitleb dialektiline materialism psüühilist kui kujundit ideaalsena. Teadvuse (psüühilise) ideaalsus tähendab seda, et aistingud, tajud, kujutlused, mõtted jne. ei ole vahetult närvisüsteemis toimuvad füsioloogilised, elektrilised jms. materiaalsed (füüsilised) protsessid ega ka neid protsesse esilekutsuvad välistegurid (asjad, esemed jne.). Piltlikult võib öelda, et ses suhtes on psüühiline uus spetsiifiline, "sisemine" külg välistegurite poolt esilekutsutud materiaalsetes närvisüsteemi

protsessides. Ta ei ole närviprotsesside peegeldus, vaid neid protsesse põhjustavate välisesemete, nähtuste jm. peegeldus, nende k u j u n d . Psüühiline kui gnoseoloogiline kujund ei ole miniatuurne "asi" peaajus, ega ka mingi ideaalne objekt, mis eksisteerib iseseisvalt, sõltumatult materiaast (närvisüsteemis toimuvatest protsessidest). Tajud, kujutlused jne. (üldse psüühiline) on ideaalne kui kujund, s.t. on närvisüsteemile mõjuvate välistegurite (asjade, esemete jne.) vahendatud peegeldus peaajus. Näiteks heliaisting on teatava lainepikkusega õhuvõnkumise vahendatud peegeldus. Heliaisting ei ole asi ega kuulmiselundile toimiva õhuvõnkumise poolt esilekutsutud närviprotsessid, vaid antud välisteguri gnoseoloogiline kujund. Seda psüühilise iseärasust väljendabki ideaalsuse mõiste dialektilises materialismis.

Idealistlike ja dualistlike järelduste ekslikkus on tingitud juba nende arutluste lähtekoha ebaõigsusest: "ideaalne" samastatakse "mittemateriaalsega". Siit tulenevalt jõuavadki idealism ja dualism, absolutiseerides teadvuse ja mateeria gnoseoloogilise suhte, selle spetsiifika, järeldusele, et ideaalne on mingi väljaspool mateeriat eksisteeriv vaimne (mittemateriaalne) substants. Vulgaarmaterialism, lähtudes samast vormelist: ideaalne = mittemateriaalne absolutiseerib mateeria ja teadvuse ontoloogilise ühtsuse aspekti, laiendab seda õigustamatult gnoseoloogilisele aspektile ja jõuab paratamatult ideaalse kui teadvuse spetsiifika täieliku eitamiseni.

Ideaalse kui objektiivses tegelikkuses esineva ühe spetsiifilise nähtuse absoluutne vastandamine materiaalsele (objektiivsele reaalsusele kui üldisele) ei ole millegagi õigustatud. Ideaalne ei ole mingi salapärane, üleloomulik, mittemateriaalne "vaimne" substants, vaid mateeria omadus (täpsemini - omaduse omadus), teatud viisil organiseeritud mateeria (närvisüsteemi) peegeldusfunktsiooni teatud külgavaldus. Materiaalne on ideaalse aluseks. Ideaalne tekib närvisüsteemi omava indiviidi vastastikuses toimes keskkonnaga. Ta on ise selle vastastikuse seose spetsiifiline külg.

Teadvus on mateeriaga ühtne, ühtlasi ka temast erinev, temale vastandlik (kui üldine ja eriline). Ideaalne on matee-

riale vastandlik vaid gnoseoloogilises aspektis kui kujund objektile. See teadvuse (ideaalse) vastandlikkus materiale on absoluutne ainult filosoofia põhiküsimuse raamides, s.t. kui vaadeldakse küsimust, mis on primaarne: kas materia objektiivse reaalsusena kui tunnetuse objekt (s.o. looduslikud asjad, esemed, protsessid ning ühiskondlikud nähtused) või ideaalne kui selle tunnetuslik kujund (s.o. aistingud, tajud kujutlused, mõisted jne.). Selle küsimuse ainuõigeks lahenduseks on materialism. Siin ei ole üleliigne meelde tuletada V.I. Lenini sõnu, kes oma raamatus "Materialism ja empiriokrititsism" rõhutab, et materia ja teadvuse vastandlikkus on absoluutse tähendusega eranditult gnoseoloogilise põhiküsimuse piirides: mida tunnistada primaarseks ja mida sekundaarseks. "Väljaspool neid piire on selline vastandamise suhtelisus kaheldamatu."[1]

Niisiis, erinevalt vulgaarmaterialismist ei eita dialektiline materialism ideaalse olemasolu. Dialektiline materialism eitab vaid ideaalset kui iseseisvat vaimset substantsi.

Siinjuures tuleb silmas pidada üht olulist momenti: ideaalse olemasolu ja tema kui tunnetusliku kujundi spetsiifika tunnetamine toob kaasa veel ühe tähtsa järelduse. Ideaalse kui kujundi seostes materiaalsega on omakorda kaks külge. Esimene neist seisneb kujundi (ideaalse) vahekorras välismaailma asjadega (objektiga). Antud suhte vaatlemine ei ole käesoleva loengu ülesandeks. Sellele küsimusele annab vastuse dialektilise materialismi tunnetusteooria. Kuid ideaalse kui kujundi ja materiaalse seostes on veel teine külg, mis on vahetult oluline teadvuse olemuse selgitamiseks. See on küsimus ideaalse kui kujundi suhtest tunnetava subjektiga, tema tunnetustegevusega. Ka sellest küljest on ideaalne (s.t. kujund) lahutamatult seotud materiaga, nimelt praktiliselt tegutseva indiviidi kui subjektiga. Väljaspool inimese kui

---

[1] V.I. Lenin, Materialism ja empiriokrititsism, Teosed, 14. kd., ERK, Tallinn 1952, lk. 130.

tegutseva subjekti suhet objektiivse reaalsusega (materiaga) ei ole mingit psüühilist, seega ka ideaalset. Aistingud, tajud, ideed jne. tekivad ainult tegutseva subjekti tunnetustegevuses. Sellest küljest psüühiline asub esile kui s u b j e k t i i v n e . Kui dialektiline materialism määratleb teadvust objektiivse reaalsuse subjektiivse kujundina, siis see tähendab esiteks, et kogu psüühiline kuulub indiviidile, subjektile. Eikellegi aistinguid, tajusid ja mõtteid pole olemas. Iga aisting, taju või mõte on teatud kindla subjekti (indiviidi) aisting, taju või mõte. Nagu kirjutab V.I. Lenin oma raamatus "Materialism ja empiriokrititsism"[1] on aisting üldse, taju või mõte üldse, ilma aistiva ja mõtleva subjektita, "surnud abstraktsioon, idealistlik veiderdus". Dialektilise materialismi tees psüühilise subjektiivsusest ongi sihitud sellise idealistliku veiderduse vastu.

Niisiis, psüühiline kui ideaalne materiaalsete nähtuste (asjade, esemete jne.) suhtes on vaid subjekti ja objektiivse reaalsuse vastastikuste seoste moment, külg, aspekt tema tunnetuslikus ja praktilises tegevuses. Selle asjaolu ignoreerimine on otseselt objektiivse idealismi gnoseloogiliseks aluseks. Objektiivse idealismi peamiseks veaks on nimelt asjaolu, et ta kujutab psüühilist selle ideaalses sisus ja tähenduses mitte kui subjekti tunnetustegevuse resultaati, vaid tunnetavast subjektist sõltumatuna. Dialektiline materialism, väites, et teadvus on subjektiivne, eitab sellega teadvuse ideaalse sisu omaette olemist, ideaalse olemist ontoloogilises mõttes mingi "absoluutse ideena", "maailmavaimuna" jne. Teadvuse ideaalne sisu - kui objektiivne ta ka oleks tunnetuslikus mõttes (objektiivne tõde) - ei teki ega eksisteeri kunagi väljaspool subjekti tunnetustegevust. Seda silmas pidades näitab dialektiline materialism, et ideaalne kui subjekti tunnetustegevuse üks külg, kui subjektiivne kujund, on vastandlik materiale kui iseseisvalt (substantsionaalselt) ek-

---

[1] V.I. Lenin, Materialism ja empiriokrititsism, Teosed, 14. kd., ERK, Tallinn 1952, lk. 207.

sisteerivale objektiivsele reaalsusele. Seega on subjektiivse ja objektiivse vastandlikkus siin gnoseoloogiline vastandlikkus. Ei ole aga õige vaadelda üldse kogu psüühilise ja tema materiaalse aluse, füsioloogilise suhteid kui subjektiivse ja objektiivse vastandlikku vahekorda. Tõlgendada psüühilise seost füsioloogilise närvitegevusega kui subjektiivse vahekorda objektiivsega, tähendab väita, et peaaju peegeldustegevus on objektiivne vaid füsioloogilisest küljest. See tähendaks eitada psüühilise kui ainult subjektiivselt üleelatava uurimise võimalust objektiivsest teaduslikust seisukohast. Subjektiivse ja objektiivse vastandlikkuse laiendamine psüühilise ja tema materiaalse substantsi vahekorrale tähendab sisuliselt psühholoogilise uurimise kui objektiivse teadmise eitamist. Tegelikult on peaaju peegeldustegevus tervikuna - nii füsioloogilisest kui ka psühholoogilisest küljest - reaalselt olemas. Dialektiline materialismi tees ideaalse subjektiivsest iseloomust ei tähenda, et teadvus on mingi puhtpsüühiline iseseisev subjektiivne "Mina", nagu väidab subjektiivne idealism. Psüühiline kui subjektiivne on peaaju materiaalse peegeldustegevuse spetsiifiline avaldus ja selles mõttes ise objektiivne reaalsus. Subjekt kui teadvuse kandja ei ole mingi ideaalne, vaimne "Mina", vaid praktiliselt, materiaalselt tegutsev indiviid. Subjektiivne on selle praktiliselt tegutseva indiviidi ja väliskeskkonna vastastikuste seoste üks külg gnoseoloogilise kujundi näol indiviidi (subjekti) teadvuses.

Niisiis dialektilises materialismis subjektiivsuse mõiste tähendab kõigepealt psüühilise kuuluvust subjektile. Peale selle on mõistel "subjektiivne" veel teised, kitsamad tähendused. Kui me näiteks räägime psüühilise kui tunnetuse subjektiivsusest, siis mõistame selle all 1) tunnetuse piiratust, tegelikkuse suuremal või vähemal määral mitteadekvaatset peegeldust inimese peas; 2) inimese psüühilise tegevuse külge, milles väljendub inimese kui subjekti suhtumine sellesse, mida tema teadvus peegeldab. Siin subjektiivne kerkib esile kui tunnetava indiviidi hinnang tunnetusobjek-

tile, kui subjekti poolt antav väärtus, tähendus tunnetatavale asjale, esemele jne.

Lõpuks, seoses teadvuse ideaalsuse ja subjektiivsuse probleemiga tuleb tähelepanu juhtida veel ühele olulisele momendile. Siiani me rääkisime psüühilise ideaalsusest ja selle subjektiivsusest üldisel kujul. Teadvus aga pole mitte ainult tekkinud mateeria evolutsioonis, vaid on ka ise evolutsioneeruv, arenev. Vastavalt teadvuse ja tunnetuse arenguastmetele ning etappidele esinevad ka ideaalsus ja subjektiivsus erinevates vormides, seda nii teadvuse arengu ajaloolises kui individuaalses aspektis. Nende vormide lähem vaatlemine kuulub dialektilise materialismi tunnetusteooria valdkonda. Käesoleva teema juures on aga oluline järgmine. Psüühiline tekib üldse siis, kui orgaanilise evolutsiooni käigus peaaju reflektoorses tegevuses ilmuvad aistingud ja tajud. Seega ideaalse ja subjektiivse alus tekib siis, kui kõrgema närvisüsteemi reflektoorne tegevus lakkab olemast puhtfüsioloogiline (nii-öelda - puhtmateriaalne) retseptsioon ja muutub samal ajal ka psüühiliseks tegevuseks. Kuid loomade juures esineb psüühiline lihtsalt subjektiivse signaali vormis. Kuni inimese tekkimiseni on psüühika loomadele enamvähem otstarbekohase kohandumise vahendiks konkreetses situatsioonis. Psüühika avaldub siin sensoorses-motoorses vormis, tal puudub eesmärgikindel, teadvuslik iseloom. See ei ole veel teadvus selle sõna täielikus tähenduses. Viimane tekkis meile tuntud maailmas alles inimese kujunemisega. Inimese juures omandab psüühika uue kvalitatiivse vormi. Siin astub psüühika esile sõna otseses mõttes kui teadvuslik, kui subjekti tunnetuslik tegevus, mis on vastandatud tunnetuse objektile, tegelikkusele kui gnoseoloogiline kujund. Seega võib teatud mõttes öelda, et ideaalne ja subjektiivne esinevad 1) üldpsüühilises vormis ja 2) teadvuslikus vormis. Teadvus on seega psüühika kõrgem vorm, kus ideaalne ja subjektiivne omandavad spetsiaalse gnoseoloogilise tähenduse kui inimtunnetuse kujundid nende vastandlikkuses objektiivsele reaalsusele kui tunnetusobjektile. Teadvus selles tä-

henduses kui indiviidi ja keskkonna vaheliste seoste eesmärgikindla regulatsiooni vahend on omane vaid inimese peaajule tekkides inimese bioloogilises-sotsiaalses evolutsioonis. Järelikult on mõisted "ideaalne" ja "subjektiivne" täiel määral rakendatavad vaid inimese psüühika vormide kui teadvuslike gnoseoloogiliste kujundite suhtes. Silmas pidades just inimteadvust ja selle spetsiifikat on neid mõisteid käsitletud käesolevas kirjutises. Millisel määral on vaadeldavad mõisted rakendatavad ka kõrgemate loomade psüühika vormidele - see on probleem, mis nõuab spetsiaalset käsitlust ja mille kohta käiv teaduslik materjal on veel ilmselt ebapiisav.

VASTANDITE ÜHTSUSE JA VÕITLUSE SEADUS.

T. Loit.

I. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus - dialektika olemus.

Materialistliku dialektika seaduste hulgas kuulub keskne koht vastandite ühtsuse ja võitluse seadusele. Ta on, kasutades V.I. Lenini väljendust, "dialektika olemuseks". Mida see tähendab?

Kaksipidi arusaamiste vältimiseks tuleb eelkõige silmas pidada asjaolu, et mõistel "dialektika" on marksistlikus filosoofias põhiliselt kolm erinevat tähendust. Esiteks, terminiga "dialektika" tähistatakse inimest ümbritseva objektiivse maailma lõpmatut muutumist /liikumist/ tema lõpmatus mitmekesisuses, protsesside ja nähtuste vastastikustes seostes ja üksteiseks üleminekutes. Suurepärases poeetilises vormis väljendas seda nn. objektiivset dialektikat Herakleitos, võrreldes loodust igavesti elava, seaduspäraselt süttiva ja seaduspäraselt kustuva tulega, mida ei leia eest kaks korda ühes ja samas olekus ning kus "surematud on surelikud, surelikud surematud; üksteise surmast nad elavad, üksteise elust nad surevad."[1] Teiseks tähendab "dialektika" inimese tunnetuse kui tegelikkuse peegelduse liikumist ja arenemist

---

[1] Материалисты древней Герции, М. 1955, Ік. 44-49.

selle erinevate vormide ja külgede vastastikustes seostes ning üleminekutes. See on nn. subjektiivne dialektika. Antud juhul "subjektiivne" tähendab tunnetuse kui objektiivse maailma peegelduse kuulumist subjektile - praktiliselt tegutsevale inimesele. Inimese tunnetus oma vormide mitmekesisuses, kujutluste, mõistete, kategooriate jne. liikumises on inimese bioloogilis-sotsiaalse evolutsiooni tulemus ja sellest küljest on ise samuti objektiivse tähendusega. Tunnetuse ja selle liikumise (subjektiivse dialektika) ja objektiivse tegelikkuse ning tema liikumise (objektiivse dialektika) seose materialistlikku käsitlust väljendavad hästi V.I. Lenini sõnad: "kui kõik areneb, kas käib see ka siis mõtlemise kõige üldisemate mõistete ja kategooriate kohta? Kui ei, tähendab, mõtlemine ei ole seotud olemisega. Kui ja, tähendab on mõistete dialektika ja tunnetuse dialektika, millel on objektiivne tähendus."[1] Seejuures subjektiivses dialektikas (tunnetuse liikumises) endas tuleks eraldada kaks külge: a) nn. subjektiivne dialektika I, mis haarab üldse tunnetuse kui tegelikkuse peegelduse tekkimise ja tema vahekorra objektiivse dialektikaga, tunnetuse astmete ja vormide (meelelise ja ratsionaalse, aistingute, tajude, kujutluste jne.) vastastikused seosed ja üleminekud ja b) subjektiivne dialektika II, mis haarab mõtlemise kui tegelikkuse üldistatud, abstraktse ja vahendatud peegelduse liikumise, tema vormid, seosed jne.

Ja lõpuks, kolmandaks, dialektika kui teadus. Kui teadusel on dialektikal omakorda laiem ja kitsam tähendus. Dialektika laiemas mõistes on "teadus looduse, inimühiskonna ja mõtlemise üldistest liikumis- ja arenemisseadustest."[2] Kitsamas mõttes on dialektika nähtuste tunnetamise meetod nende iseliikumises seesmiste vastuolude alusel.

---

[1] В.И. Ленин, Философские тетради, Соч., т. 38, lk.251.

[2] Fr. Engels, Anti-Dühring, ERK, Tallinn 1951, lk. 125. Vt. samuti Fr. Engels, Looduse dialektika, ERK, Tallinn 1962, lk. 37, 158, 204.

Seega on dialektikal kui teadusel, mille uurimisobjektiks on nii objektiivne kui subjektiivne dialektika, erinevad küljed (funktsioonid): 1) ontoloogiline funktsioon (looduse ja inimühiskonna üldiste liikumisseaduste uurimine), 2) gnoseoloogiline funktsioon (tunnetuse üldiste liikumis- ja arenemisseaduste - subjektiivse dialektika I - uurimine) ja 3) loogiline funktsioon (mõtlemise - subjektiivse dialektika II liikumise seaduste uurimine). Kõigis aspektides on aga dialektika peamiseks iseloomustavaks jooneks küsimus liikumisest.

Liikumine on maailma üldine, universaalne omadus. Liikumist mõistmata pole võimalik mõista ei inimest ümbritsevat loodust ega inimest ennast. Sellest said aru juba antiikteaduse esindajad. Nii kirjutas Aristoteles: "Kuna loodus on liikumise ja muutumise alus, meie uurimise objektiks on aga loodus, siis ei või jätta välja selgitamata, mis on liikumine, sest liikumise mittetundmine toob paratamatult endaga kaasa looduse mittetundmise."[1] Need Aristotelese sõnad kehtivad täiel määral ka tänapäeval. Mitmesuguste teaduslike distsipliinide uurimisobjektideks on materia sisuliselt erinevad liikumisvormid, vastastikused seosed jne. Seejuures "küsimus ei ole selles, kas liikumine on olemas, vaid selles, kuidas teda väljendada mõistete loogikas ..."[2]

Eeskätt see küsimus, liikumise iseloomu ja seaduspärasuste, tema olemuse käsitlus lahutab metafüüsikat ja dialektikat kui kahte põhilist filosoofilist meetodit.

Metafüüsilise meetodi olemuseks on nähtuste ühekülgne käsitlus. Metafüüsika eraldab meelevaldselt nähtuse ühe mingisuguse külje, omaduse, seaduspärasuse või astme ja absolutiseerib selle, taandades mitmekesise nähtuse ainult sellele ühele momendile. Metafüüsika, kasutades F. Engelsi sõnu, "mõtleb selgeis vahendamatuis vastandeis,"[3] absoluutsetes

---

[1] Аристотель, Физика, 3-я книга, Соцэкгиз, М. 1936, lk. 40.

[2] В.И. Ленин, Философские тетради, Соч., т.38, lk. 252.

[3] Fr. Engels, Anti-Dühring, ERK, Tallinn 1951, lk. 20.

kategooriates. Nii toimib metafüüsika ka liikumise seletamisel. Ta võtab liikumise mingi ühe vormi või avalduse, liikumise ühe mingi külje või omaduse jne. ning absolutiseerib selle, s.t. taandab kogu lõpmatult mitmekesise liikumise kui igasuguse muutumise protsessid ainult ühele tema momendile. Sellega muudab metafüüsika nähtuste liikumise lõplikuks, alati ja igal pool iseendaga samaseks, ühesuguses vormis toimuvaks fenomeniks, mis võib erineda vaid oma suuruselt ja kohalt (väheneda, suureneda, vahetada kohta) - s.o. kvantitatiivsest küljest. Näiteks võib siin tuua XVII ja XVIII saj. tekkinud ja laialt levinud mehhanitsismi, mis kujutab endast üht liikumise metafüüsilise käsitluse vormi loodusteaduses ja filosoofias.[1] Antud juhul on meile oluline asjaolu, et sellega metafüüsika muudab paratamatult liikumise nähtuste suhtes mingiks väliseks jõuks. Metafüüsika järgi ei ole liikumine seotud nähtuste olemusega, ei tulene nende nähtuste eneste seesmiste suhete ja seoste muutumisest. Metafüüsika kannab liikumise põhjused ja tema olemuse väljapoole liikuvaid nähtusi. Just oma võimetusega seletada maailma iseliikumist avab metafüüsika tee idealismile.

Nii oli üheks põhjuseks, miks pidi XVII ja XVIII saj. mehhanistlik materialism taganema idealistliku filosoofia (saksa klassikalise filosoofia) ees, mehhanistliku materialismi piiratud, metafüüsiline arusaamine liikumisest. Samuti tekkisid käesoleva sajandi algul bioloogias mitmesugused vitalistlikud ja autogeneetilised evolutsiooniteooriad (neovitalism, aristogeneesi teooria jt.) peamiselt selle asjaolu tõttu, et tollal laialt levinud mehhanistlikud arenemisõpetused (mehhanolamarkism jt.) ei olnud võimelised seletama elusolendite vormide arengut, kuivõrd nad pidasid,näiteks, organismide arengu põhjuseks keskkonna vahetut mõju organis-

---

[1] Lähemalt vaata liikumise metafüüsilise käsitluse vormide kohta käesolev kogumik,M. Makarov, Dialektiline materialism mateeriast.

midele vastavalt mehhaanika mõju ja vastumõju seadusele.[1] Dialektiline materialism on järjekindel monistlik materialism. Tema lähtekohaks on tees materiaast kui kogu maailma (nii looduse kui inimühiskonna) primaarsest alusest, substantsist. Seejuures mõistab marksistlik filosoofia materia all mitte mingisugust inertset, muutumatut, paigalseisvat materjali, vaid pidevas liikumises (uuenemises) olevat objektiivset reaalsust. Liikumine on materia olemise viis. Ei ole materiaat ilma liikumiseta ega liikumist väljaspool, lahus materiaast.

Järelikult, kui materia, ainus olemise substants, on alati liikumises, kui ei ole materiaat ilma liikumiseta ja vastupidi, siis ei ole ka materia suhtes mingisugust välist liikumise allikat. Materia liikumise allikas peitub temas endas. Materia liikumine on tema iseliikumine. "... Nii materia kui ka tema eksisteerimise viis - liikumine - on loodamatud ja järelikult on nad ise oma lõpp-põhjused ..."[2]

Võtme meid ümbritseva maailma liikumise, siin toimuvate mitmekesiste muutuste ning arenguprotsesside kui materia iseliikumise mõistmiseks annab materialistliku dialektika seadus vastandite ühtsusest ja võitlusest. Selles mõttes nimetabki V.I. Lenin seda seadust "dialektika olemuseks", "dialektika tuumaks". Lenin peab siin silmas nimelt dialektikat kui teadust, kui liikumise igakülgset teooriat ja meetodit. Seega vaatleb ta antud juhul vastandite ühtsuse ja võitluse seadust gnoseoloogilisest-loogilisest aspektist. Ta kirjutas oma artiklis "Dialektika küsimusest", et "tingimuseks, mis võimaldab tunnetada kõiki maailma protsesse nende "iseliikumises", nende spontaanses arenemises, nende elavas elus, on

---

[1] Vt. Л.Ш. Давиташвили, История эволюционной палеонтологии от Дарвина до наших дней, М. 1948.; Л.Ш. Давиташвили, В.И. Ленин и кризис в эволюционном учении, "Вопросы философий" № 5, 1959.; Т.В. Лойт, О кризисе теоретической палеонтологии в конце XIX и начале XX вв, Ученые записки ТГУ, вып. 67, 1958.

[2] Fr. Engels, Looduse dialektika, ERK, Tallinn 1962, lk. 193.

nende tunnetamine vastandite ühtsusena. Arenemine on vastandite "võitlus". Kaks põhilist (või kaks võimalikku? või kaks ajaloos esinevat?) arenemise (evolutsiooni) kontseptsiooni: arenemine kui vähenemine ja suurenemine, kui kordumine, ja arenemine kui vastandite ühtsus (ühtse kahestumine teineteist välistavateks vastanditeks ja nende vastastikune suhe).

Esimese liikumiskontseptsiooni puhul jääb varju iseliikumine, selle tõukejõud, selle allikas, selle motiiv (või see allikas viiakse väljapoole - jumal, subjekt etc). Teise kontseptsiooni puhul (s.o. dialektilise - T.L) pannakse pearöhk just iseliikumise allika tunnetamisele. Esimene kontseptsioon on elutu, kahvatu, puine, teine - eluline. A i n u l t teine annab võtme kõige eksisteeriva "iseliikumise" mõistmiseks; ainult tema annab võtme "hüpete", "pidevuse katkemise", "vastandiks muutumise", "vana hävimise ja uue tekkimise" mõistmiseks.[1]

Kuid vastandite ühtsuse ja võitluse seadusel on ka ontoloogiline külg. Siin on vaja silmas pidada asjaolu, et "seaduse" mõistel on kaks tähendust. Esiteks "seaduse" all mõistetakse nähtuste (või nähtuse külgede, momentide jne. omavahelist) teatud objektiivset seost, suhet (täpsemalt öeldult - seoste teatud vormi). Seadust kui objektiivset seost iseloomustab tema seesmine, paratamatu, üldine ja püsiv iseloom. Seadus - see on nähtuste seesmiste ja püsivate külgede üldise ja paratamatu seose vorm, milles avaldub nähtuste olemus ja ühtsus. "Seadus on suhe. Olemuste suhe ehk suhe olemuste vahel", nagu iseloomustas seadust V.I. Lenin.[2] Antud juhul on meil tegemist "seadusega" ontoloogilisest küljest, seadusega kui inimese teadvusest ja tahtest sõltumatult eksisteeriva objektiivse reaalsuse teatud momendiga. Sellised on kõik looduse seadused, ühiskonna seadused ja samuti inimtunnetuse seadused.

---

[1] V.I. Lenin, Dialektika küsimusest, ERK, Tallinn 1958, lk. 4.

[2] В.И. Ленин, Философские тетради, Соч., т. 38, lk. 142.

Inimene tunnetab maailma objektiivseid seadusi ja peegeldab neid oma teadvuses teaduse jm. seaduste näol. Siin on meil tegemist "seaduse" teise, gnoseoloogilise tähendusega. "Seadus" sellest küljest on üks tunnetuse astmeid, vorme, mille abil inimene loob endale pildi objektiivse tegelikkuse teatud küljest oma teadvuses. "Seaduse mõiste on üks astmeid, kus inimene tunnetab maailmaprotsessi ühtsust ja seost, vastastikust sõltuvust ja terviklikkust."[1]

Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus gnoseoloogilises aspektis kui marksistliku filosoofia seadus kujutab endast tunnetuse astet, vormi, milles leiab väljendamist (peegeldub) objektiivse maailma liikumise seesmine determineeritus. Ontoloogilises aspektis vastandite ühtsuse ja võitluse seadus tähendab seda, et nähtuste liikumine kui materia iseliikumise avaldus ei toimu mingi välise, nähtusest kõrvalvõi eraldiseisva jõu mõjul, vaid asjadele, esemetele, protsessidele jne. endile omaste erinevate külgede, omaduste, tendentside, suundade jne. (s.o. vastandite) vastastikuse objektiivse toime, üksteiseks üleminekute jne. kaudu. Selles mõttes moodustabki vastandite ühtsus ja võitlus liikumise sisu ning vastandite ühtsuse ja võitluse seadus kui liikumise selle sisemise determineerituse üldine ja paratamatu seos, vorm nn. objektiivse dialektika olemuse.

Niisiis, vastandite ühtsuse ja võitluse seadus kui dialektika olemus seisneb ontoloogiliselt selles, et igas nähtuses on dialektiline vastuolu, kuivõrd temas on vähemalt üks paar erinevaid omadusi, külgi, tendentse jms. (s.o. vastandeid), mis vastastikku teineteist tingivad (on ühtsed) ning objektiivselt mõjutavad teineteist (on "võitluses"). Dialektilised vastuolud on materia liikumise sisuks. Liikumine on seesmiselt determineeritud vastandite ühtsuse ja võitluse (s.o. dialektiliste vastuolude) kaudu. Tunnetuslik-metodoloogilisest küljest tähendab see, et nähtuste liikumise kui materia iseliikumise selgitamiseks tuleb nähtusi uurida

---

[1] В.И. Ленин, Философские тетради, Соч., т. 38, lk. 140.

nendele omaste dialektiliste vastuolude avastamise ja uurimise kaudu, vastandite ühtsuse ja võitluse uurimise kaudu. "Dialektika on õpetus sellest, kuidas vastandid võivad olla ja on identsed (saavad selleks), - mis tingimustel nad on identsed, muutudes teineteiseks, - miks inimese mõistus ei tohi võtta neid vastandeid elutuina, tardunuina, vaid elavaina, tinglikena, liikuvaina, teineteiseks muutuvaina."[1]

Loogiline vasturääkivus ja dialektiline vastuolu.

Nagu eelpool nägime, iseloomustab materialistlikku dialektikat kui teadust liikumisest vastuolude (vastandite ühtsuse ja võitluse) tunnustamine asjades enestes, protsessides jne., mis võimaldab seletada objektiivse tegelikkuse mitmekesiseid liikumisprotsesse. Kuid vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse tähendus dialektikas kui teaduses ei piirdu ainult objektiivse reaalsuse ja selle tunnetamise käsitluse üldmetodoloogilise gnoseoloogilise küljega.

Subjektiivse dialektika, s.o. tunnetuse liikumise kõrgemaks astmeks on mõtlemine - tegelikkuse üldistatud ja abstraktne peegeldus inimteadvuses. Inimmõtlemises endas aga tuleb eristada vähemalt kaks külge: 1) mõtlemine kui inimese peas toimuv tegelikkuse peegeldamise protsess ja 2) mõtlemine kui inimese tunnetuslik tegevus. Mõtlemisprotsess on inimese peaaju funktsioneerimine, mis seisneb analüüsimises, sünteesimises, üldistamises, abstraheerimises jne. Mõtlemisprotsess on mõtlemise objektiivne külg, mis on kujunenud inimese bioloogilises-sotsiaalses evolutsioonis teadvuse kui tegelikkuse peegelduse arengus. Mõtlemistegevus on aga inimese kui subjekti tunnetuslik tegevus ümbritseva maailma (ja inimese enda) suhtes, milles avalduvad tunnetuse motiivid, eesmärgid, arusaamad, ülesanded jne. Mõtlemistegevus on seega mõtlemise nii-öelda subjektiivne külg, mõtlemine kui inimese teadlik toiming, mõtlemise kasutamine, rakendamine inimese poolt.[2]

---

[1] В.И. Ленин, Философские тетради, Соч., т. 38, lk. 37-38.

[2] Mõtlemise kahe külje - protsessi ja tegevuse kohta vt.

Materialistlik dialektika, uurides inimese mõtlemisprotsessi, selle erinevaid külgi, teid ja vorme, nende vastastikuseid seoseid ning üleminekuid (s.o. subjektiivset dialektikat) paneb oma seadustega aluse inimese dialektilisele mõtlemistegevusele, kujundab dialektilise mõtlemisviisi. Ka siin on sellest küljest dialektika tuumaks vastandite ühtsuse ja võitluse seadus. Selle seaduse tähendus antud aspektis on hästi väljendatud V.I. Lenini järgmistes sõnades: "Idee (loe: inimtunnetus) on mõiste ja objektiivsuse ühtimine (kooskõla) ... Tunnetus on (mõistuse) süvenemine orgaanilisse loodusesse, selleks et teda subjekti võimule allutada ja üldistada (tunnetada üldist tema nähtustes) ... Mõtte ühtimine objektiga on protsess: mõtlemine (inimene) ei pea kujutama endale tõde elutu paigalseisva, lihtsa pildina (kujundina), tuhmina, ilma tungita, liikumiseta ... Tunnetamine on mõtlemise igavene lõputu lähenemine objektile. Looduse peegeldust inimese mõtlemises tuleb võtta mitte "elutult", mitte "abstraktselt", vaid igavese liikumise, vastuolude tekkimise ja nende lahendamise protsessis."[1]

Seega kujutab materialistlik dialektika antud funktsioonis endast teadust mõtlemisest ja selle seadustest, s.o. dialektilist loogikat. Vastandite ühtsuse ja võitluse seadus (vastuolu seadus) aga astub esile kui dialektilise loogika põhiseadus. Loomulikult tekib siin küsimus vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse kui dialektilise loogika põhiseaduse vahekorrast ühe põhilise formaalse loogika seadusega - nn. vasturääkivuse lubamatuse seadusega, seda enam, et metafüüsika, eitades vastuolusid nähtustes, apelleerib mainitud seadusele.

Materialistlik dialektika lähtub asjaolust, et objektiivne tegelikkus on vastuoluline. Kõik nähtused ja protses-

---

lähemalt С.Л. Рубинштейн, Бытие и сознание, Изд. АН СССР, М. 1957.

[1] В.И. Ленин, Философские тетради, Соч., т. 38, lk. 185-186.

sid sisaldavad vastandlikke külgi, omadusi, tendentse jne., mille vastastikune suhe - vastuolu - on liikumise seesmiseks allikaks. Seetõttu dialektiline loogika vaatleb ka mõtlemist, s.o. objektiivse tegelikkuse vahendatud, abstraktset ja üldistatud peegeldust inimese peas kui vastuolulist protsessi.

Formaalne loogika aga peab vastuolusid mõtlemises lubamatuks, mis on fikseeritud nn. vasturääkivuse lubamatuse seaduse näol. Selle seaduse järgi lause konjunktsioon tema eitusega annab alati väära lause ($p \cdot \bar{p} = 0$). Sageli formuleeritakse see seadus järgmiselt: kaks lauset, millest üks esitab mingi väite b objekti a suhtes, teine aga eitab seda väidet sellesama objekti suhtes, ei saa olla üheaegselt tõesed (lühidalt: lause, $a = b$ ja $a \neq b$ on lubamatud).

Metafüüsika kuulutab vasturääkivuse lubamatuse seaduse absoluutseks, üldiseks olemise seaduseks, mille järgi nähtused on kõikides suhetes alati endaga samased (identsed), ei sisalda endas vastuolusid. Metafüüsikale asi "eksisteerib või ei eksisteeri, asi ei saa olla ta ise ja samal ajal midagi muud."[1]

Marksismi kriitikud kodanliku filosoofia leerist, tuginedes omakorda formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seadusele, kuulutavad materialistliku dialektika ja eeskätt tema tuuma - vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse mõttetuseks. Ühed nendest väidavad, et kui nähtused ja protsessid on vastuolulised (nagu väidab dialektika), siis ei saa mõtlemine adekvaatselt peegeldada tegelikkust (kuna mõtlemises ei tohi olla vastuolusid), vaid on paratamatult oma peegeldusobjektiga vastuolus. Siit tehakse agnostitsistlikud järeldused üldse maailma tunnetamise võimaluse kohta mõistuse poolt.[2] Teised jälle väidavad, et kui kõik on vastuolus,

---

[1] Fr. Engels, Anti-Dühring, ERK, Tallinn 1951, lk. 20.

[2] Vt. K.Heim, The Transformation of the Scientific World Wiew, New York 1953, lk. 253-256.

siis loogiliste vasturääkivuste puudumine teaduslikes teooriates tähendab nende ekslikkust jne.

Seetõttu on arusaadav, et dialektilise vastuolu ja formaal-loogilise vasturääkivuse suhte probleemil on dialektikas eriti tähtis koht. Mainitud küsimus on esile kutsunud laialdase diskussiooni marksistlikus filosoofias seoses dialektilise loogika intensiivse arenguga viimasel ajal.

Antud probleemi lahendamise aluseks on arusaamine dialektilise ja formaalse loogika vahekorrast üldse. Viimane ei ole käesoleva loengu ülesandeks.[1] Märgime siin vaid mõningaid peamisi seisukohti antud küsimuses. Üks osa marksistliku filosoofia esindajaid suhtusid üldse eitavalt formaalsesse loogikasse, samastades viimase metafüüsikaga. Teine osa, taandades formaalse loogika traditsioonilisele loogikale, püüab viimast kohandada dialektika printsiipidele, niiöelda "dialektiseerides" formaalse loogika seadusi.[2] Viimasel ajal enamik marksistlikke filosoofe ja loogikuid vaatlevad dialektilist ja formaalset loogikat kui teadusi, millede uurimisobjektiks on mõtlemine ja selle seaduspärasused, kuid mis lähenevad mõtlemisele erinevatest aspektidest, erinevalt tasemelt, s.o. erinevad oma uurimisainelt. Loogikateadus kaasajal kujutab endast tervet teaduste süsteemi hulga erinevate harudega, milledel on ühine uurimisobjekt, kuid mis

---

[1] Dialektilise ja formaalse loogika vahekorra kohta vt. М.М. Розенталь, Принципы диалектической логики, Соцэкгиз, М. 1960; П.В. Коннин, Диалектика как логика, Изд. Киевского Госуниверситета, 1961; Эли де Гортари, Введение в диалектическую логику, Изд. ИЛ., М. 1959; Диалектика и логика, Законы мышления, АН СССР, 1962; Диалектика и логика, Формы мышления, Изд. АН СССР, 1962; Г. Клаус, Введение в формальную логику, Изд. И-Л., М. 1960. J. Rebane, Mis on dialektiline loogika, ERK, Tallinn 1963.

[2] Vt. Бела Фогарани, Логика, И-Л., М. 1959.

käsitlevad seda erinevatest külgedest, erinevalt tasemelt. Tavaliselt loogikat[1] defineeritakse kui teadust õigest mõtlemisest ja selle seadustest. Täpsustamiseks ning dialektilise ja formaalse loogika vahekorra paremaks mõistmiseks tuleb silmas pidada, et mõtlemises on vaja eraldada 1) mõtlemise sisu ja 2) mõtlemise vorm (struktuur). Mõlemad mõtlemise küljed, nii sisu (s.o. mõtlemise tunnetuslik-gnoseoloogiline tähendus selle konkreetses seoses tunnetatava objektiga) kui ka vorm on tegelikkuse peegeldus. "Mõtlemise kategooriad ei ole inimesele abivahendiks, vaid nad väljendavad niihästi looduse kui ka inimese seadusepärasust."[2]

Loogikateaduse kui teaduste süsteemi uurimisobjektiks on mõtlemise vorm, mõtlemise struktuur. Uurides inimmõtlemise struktuuri ja selle seadusi selgitab loogika selliseid seoseid, mis võimaldavad olemasolevatest teadmistest tuletada uusi tõeseid teadmisi. Loogiline uurimine selle põhilises osas toimub formaliseerimise meetodil, s.o. loogilise mõtlemise struktuuri modelleerimise teel formaalses süsteemis, kasutades vormelite keelt. Formaalse loogika erinevus dialektilisest seisneb selles, et formaalne loogika võtab loogilise mõtlemise vorme (mõisteid, otsustusi, järeldusi jne.) kui mõtlemise struktuurselt fikseeritud valmiselemente, opereerides nendega kui loogilise mõtlemise struktuurse mudeli seesmiselt liikumatute, muutumatute komponentidega. Formaalne loogika käsitleb seega loogilise mõtlemise vorme lahus nende vormide gnoseoloogilisest sisust, lahus nende kujunemisest inimtunnetuse kui tegelikkuse peegelduse arengus. Formaalse loogika uurimisaineks on loogilise mõtlemise vormide kui mõtlemise struktuuri valmiselementide seosed mõtlemise süsteemides (näiteks mõiste koht otsustuses, otsustuste, järelduste, tõestuste süsteemid jne.).

---

[1] Siin ja edaspidi tarvitatakse terminit "loogika" tähenduses "loogikateadus". Peale selle on terminil loogika veel teised tähendused, nagu "objektiivne loogika", "subjektiivne loogika" jt.

[2] В.И. Ленин, Философские тетради, Соч., т. 38, lk. 79.

Ainult selles suhtes kujutab formaalne loogika nn. mõtte vormi loogikat ("ekstensionaalsete suhete" loogikat), kus mõtlemise struktuure (vorme) vaadeldakse lahus nende konkreetsest gnoseoloogilisest sisust, tähendusest. Formaalse loogika loogiliste formalismide "mittesisulisus" ei ole muidugi absoluutne. Ka neil on oma sisu, ka nemad peegeldavad tegelikkuse teatud külgi, kuid ainult ühest teatud aspektist.[1] Dialektiline loogika, erinevalt formaalsest, uurib inimmõtlemise reaalset protsessi tema sisu ja vormi ühtsuses, vaatleb loogilise mõtlemise modelleerivat funktsiooni lahutamatus seoses mõtlemise gnoseoloogilise, tunnetusliku küljega, s.o. seoses mõtlemise kui konkreetse tegelikkuse peegeldusega selle arengus. Dialektiline loogika vaatleb loogilise mõtlemise vorme mitte lihtsalt kui loogilise struktuuri valmiselemente, vaid kui arenemises oleva inimtunnetuse produkte. Selles mõttes nimetatakse dialektilist loogikat mõtlemise sisukate vormide loogikaks ("intensionaalsete suhete" loogikaks). Pidades silmas dialektilist loogikat, kirjutas V.I. Lenin: "Loogika ei ole ainult õpetus mõtlemise välistest vormidest, vaid õpetus kõigi materiaalsete, looduslike ja vaimsete "asjade" arenemise seadustest, s.o. õpetus maailma kogu konkreetse sisu ja selle tunnetuse arengu seadustest."[2]

Seega dialektiline loogika, uurides loogilise mõtlemise struktuuri ja selle seadusi, avab ühtlasi formaalse loogika poolt kasutatavate loogiliste elementide (vormide) ja seaduste konkreetse sisu inimese praktilises-tegelikus mõtlemises. Selles mõttes dialektiline loogika kujutab endast formaalse

---

[1] Vt. selle kohta Г. Клаус, Введение в формальную логику, Изд. И-Л., М. 1960; G. Stiehler, Hegel und der Marxismus über den Wiederspruch, Dietz Verlag, Berlin 1960. Я.К. Ребане, К вопросу об отражении объективной действительности в логической структуре мышления, Ученные записки ТГУ, Труды по философии У, Тарту 1961.

[2] В.И. Ленин, Философские Тетради, Соч., т. 38, lk. 80-81.

loogika suhtes metaloogikat, mis kui mõtlemise "sisukas" loogika, astub esile mõistete loogikana. Ta läheb formaalse loogika abstraktsioonidest kaugemale, tungib sügavamale nende tunnetusliku sisuni, vaadeldes uuritavat nähtust konkreetselt, tema mitmekülgsuses, erinevate külgede ühtsuses ja vastastikuses seoses, arengus. "Konkreetne mõtlemine tähendab seda, et nähtusi käsitletakse ja nende olemus avatakse, silmas pidades nende äärmiselt mitmekesiseid suhteid, nende eneste arvukaid omadusi ja sõltuvuse aspekte, nende liikumist ja arenemist, nende mitmekesist vastastikust toimet teiste nähtustega ja nähtuste gruppidega."[1]

Seega dialektiline loogika ja formaalne loogika ei välista teineteist. Ei ole õige asetada küsimust sellises alternatiivses vormis: kas dialektiline või formaalne loogika. Sama kehtib ka materialistliku dialektika vastuolu seaduse ja formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seaduse vahekorra kohta.

Formaalne loogika uurib mõtlemise struktuuri ühest teatud küljest, tasemelt, kus mõtlemine "modelleerib" tegelikkust kindlatesse klassidesse kuuluvate ühtsete, iseendaga samaste asjade, esemetena jne. Iga ese kuulub teatud klassi või mitte. Selle tõttu klassidevahelised piirid osutuvad teravalt, rangelt piiritletuks. See väljendub lause predikaadi ühetähenduslikkuses (mõiste samasuses). Formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seadus fikseerib mõtlemise selle taseme struktuuri seaduspärasuse kahe lause kui loogilise otsustuse ja tema eituse vahelise suhte ("laud on valge" ja "laud ei ole valge") loogilise konjunktsiooni seadusena. Selline lähenemine mõtlemisele on tunnetuse arengu seisuko-

---

[1] Ат. Жожа, О некоторых сторонах диалектической логики, Проблемы философии, Сборник работ современных румынских философов, Изд. ИЛ., М. 1960, lk. 197. Dialektilisest loogikast kui metaloogikast formaalse loogika suhtes vt. veel А.Л. Субботин, Математическая логика - ступень в развитии формальной логики, "Вопросы философии" № 9, 1960; Я.К. Ребане, К вопросу об отражении объективной действительности в логической структуре мышления, Ученые записки ТГУ, Труды по Философии V, Tartu 1961.

halt (nii ajalooliselt kui individuaalselt, loogiliselt) vajalik, paratamatu ning kasulik. Formaalloogilist lähenemist mõtlemisele aga ei tohi mingil juhul absolutiseerida. Selline abstraktne formaalne mõtlemise süsteem rahuldab mõtlemist kui tegelikkuse tunnetust (peegeldust) vaid teatud tasemeni, mil tekib vajadus loogilise struktuuri elementide (mõistete, otsustuste jne.) kui tegelikkuse peegelduste endi sisu, nende tähenduse selgitamise järele nende konkreetses seoses peegeldusobjektiga - s.o. tegelikkusega. Siin enam ei piisa formaalloogilistest vahenditest. Siin on vajalikud teised vahendid - dialektilise loogika vahendid, mis teevad võimalikuks loogilises mõtlemises siirduda abstraktselt konkreetsele sellele lõpmatus mitmekesisuses, erinevates külgedes, suhetes, toimetes, vastasikustes üleminekutes - vastuoludes. Selle suurepäraseks näiteks on kuulsad Zenoni paradoksid ja ligi 24 sajandit kestev diskussioon nende ümber. Uurides liikumist (peamiselt kehade makromehhaanilist ümberpaigutust ruumis ja ajas) sattusid juba vana-kreeka filosoofid siin sügavatele vastuoludele, mis ongi leidnud klassikalise väljenduse Zenoni apooriates, nagu "Nool", "Achilleus ja kilpkonn" jt. Nimelt jõudis Zenon järeldustele, et "liikumine on pidev ja mittepidev" ja et "liikuv keha asub antud ajamomendil antud kohas ja ei asu temas, kuna ta liigub." Need on laused, mida formaalne loogika traditsiooniliselt vaatleb kui vasturäkivaid otsustusi (a=b ja a≠b), mis järelikult on antud konjunktsioonis lubamatud. Mainitud asjaolu on juba Zenonist endast alates kasutatud metafüüsika poolt kas liikumise täielikuks eitamiseks (nagu tegi seda Zenon) või dialektika eitamiseks (näiteks Dühring). Zenoni paradokside formaalloogiline käsitlus ja selle kasutamine metafüüsika poolt on viinud ummikusse paljusid uurijaid. "Hirmus on see, et Zenoni teooria ennustab tulemust, mis on otse vastandlik vaatlusest tulenevale," kirjutab ameerika teadlane N. Court. Mitmesugused katsed lahendada Zenoni paradokse (kas matemaatilisest, füüsika-

---

[1] N.A. Court, The Motionless Arrow, The Scientific Monthly, Oct. 1946 Washington.

lisest või üldfilosoofilisest aspektist) pole kandnud täit vilja, kui nad ei lähtu dialektilisest meetodist. Juba Hegel juhtis tähelepanu asjaolule, et antiikaja filosoofidel oli sedavõrd õigus kuivõrd nad rääkisid vastuoludest, mis ilmnevad liikumisnähtuste seletamisel. Kuid eksisid need, kes väitsid, et vastuolude tõttu pole liikumist, vaid just vastupidi - liikumine ise ongi eksisteeriv vastuolu. "Liikumine ise on vastuolu, isegi juba lihtne mehhaaniline ühest kohast teise liikumine võib toimuda ainult seetõttu, et teatav keha ühel ning samal ajamomendil on ühes kohas ja ühtlasi teises kohas, et ta on ega ole ühes ning samas kohas. Ja säärase vastuolu pidev tekkimine ja samaaegne lahendamine ongi liikumine. Kui juba lihtne mehhaaniline ühest kohast teise liikumine sisaldab endas vastuolu, siis seda enam sisaldavad seda materia kõrgemad liikumisvormid ..."[1]

Tähendab, antud juhul on liikumine ise predikatiivsest küljest vastuoluline.[2] Kuid selle vastuolulise nähtusega opereerib formaalne loogika kui ühtsega (iseendaga samasega) ning seetõttu vaatleb ebaõigesti eespool toodud lauseid koosnevana kahest otsustusest, lahutades seega ühtse, kuid vastuolulise nähtuse kaheks predikatiivselt teineteist välistavaks (eitavaks) klassiks (pidev - mittepidev, asub antud ruumipunktis - ei asu antud ruumipunktis). Sellega aga kaotab antud nähtus üldse oma tähenduse, mõtte, sest laused "liikuv keha asub antud kohas" ja "liikuv keha ei asu antud kohas" omaette, eraldi teineteisest on väärad. Seda kasutabki ära metafüüsika oma võitluses dialektika vastu, muutes formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seaduse mõtlemise teatud taseme struktuursest seadusest üleüldiseks, absoluutseks olemise seaduseks.

---

[1] Fr. Engels, Anti-Dühring, ERK, Tallinn 1951, lk. 106-107.

[2] Liikumise vastuolulisuse kohta vt. В.И. Свидерский, Противоречивость движения и ее проявления, Изд. Ленинградского университета, 1959; Я.К. Ребане, Диалектическое и формальнологическое противоречия, Ученые записки ТГУ, Труды по философии VI, Тарту 1962.

Niisiis, liikumist saab iseloomustada vaid vastuoluliste mõistete ühtsuses, s.o. kui liikumist ennast vaatleme ühtse, kuid seesmiselt vastuolulise nähtusena (omistame liikumisele ühtse, kuid vastuolulise predikaadi). Zenoni paradokside "saladus" kaob, kui me vaatleme liikumist uuelt tasemelt, "liikumise" mõiste sisu seisukohalt, analüüsides teda sellest küljest, mida antud mõiste konkreetselt endas peegeldab. Siis selgubki, et "liikumine on aja ja ruumi olemuseks. Seda olemust väljendavad kaks põhilist mõistet: (lõputu) pidevus (kontinuiteet) ja "punktuaalsus" (= pidevuse eitus, pidetus). Liikumine on (ruumi ja aja) pidevuse ja pidetuse ühtsus. Liikumine on vastuolu, on vastuolude ühtsus".[1] Zenoni kuulsaid lauseid tuleb vaadelda kui üht otsustust, milles peegeldub objekti vastuoluline iseloom, siis kaob ka nende näiline vastuolu formaalse loogika vasturääkivuse lubamatuse seadusega.[2] Seega vastandite ühtsuse ja võitluse seadus kui dialektilise loogika vastuolulise predikatsiooni seadus ei riku põrmugi formaalloogilist vasturääkivuse lubamatuse seadust. See aga ei tähenda, et dialektiline vastuolu peab mõtlemises väljendatud olema alati formaalloogiliselt mittevasturääkivas vormis. Dialektilise loogika vastuolulise predikatsiooni seadus võib avalduda formaalloogiliselt mittevasturääkivas vormis, kuid võib esineda ka formaalselt vasturääkivusena. Selles ongi asja tuum. Ühegi formaalloogilise süsteemi alusel ei ole võimalik täielikult väljendada ei kogu konkreetset tegelikkust tema lõpmatus mitmekesisuses, vastandlike külgede seostes ja üleminekutes ega samuti reaalset konkreetset mõtlemist kui tegelikkuse peegeldust.[3] Selles seisnebki formaalse loogika ja tema seaduste piiratus.

---

[1] В.И. Ленин, Философские тетради, Соч., т. 38, lk.253.

[2] Vt. lähemalt Я.К. Ребане, Диалектическое и формально-логическое противоречия, Ученые Записки ТГУ, Труды по философии VI, Tartu 1962 ja J.K. Rebane, Mis on dialektiline loogika, ERK, Tallinn 1963; samuti Ат. Жожа, О некоторых сторонах диалектической логики, Проблемы философии, Изд. ИЛ, М. 1960.

[3] Vt. В.М. Глушков, Мышление и кибернетика, "Вопросы философии", № I, 1963.

Seega ei tohi absolutiseerida formaalse loogika seadusi mõtlemise ainukeste, absoluutsete vormidena ega ammugi ontoloogilises plaanis, ekstrapoleerides neid objektiivsesse tegelikkusesse kui olemise üleüldisi seadusi. See viib otse metafüüsikasse. Just formaalse loogika seaduste metafüüsilise absolutiseerimise vastu olid suunatud nii Hegeli kui ka Marxi, Engelsi ja Lenini seisukohad käsitletavas probleemis.

Kui liikumise metafüüsilisel käsitlusel oli XVII ja XVIII saj. teatud ajalooline õigustus tingituna loodusteaduse arengu iseärasustest tollel perioodil,[2] siis alates XIX saj. loodusteaduse suurtest avastustest (energia muundumise ja jäävuse seaduse püstitamine ning tõestus füüsikas, bioloogias rakuteooria ja Ch. Darwini evolutsiooniteooria ilmumine, ajaloolise meetodi võit geoloogias jt.), mis muutsid teaduse oma olemuselt dialektiliseks (teaduseks liikumisest, selle erinevatest vormidest, üleminekutest, vastastikustest seostest jne.), teenib metafüüsika progressi vaenlaste huve. Tänapäeva kvantmehhaanikas, relatiivsusteoorias jt. kaasaja füüsika harudes füüsikaliste nähtuste seletamine, bioloogias orgaaniliste vormide evolutsiooni faktorite ja seaduste mõistmine jne. ei ole võimalik liikumise metafüüsilise käsitluse (s.o. metafüüsilise mõtlemisviisi) printsiipide alusel. Selle kohta andsid täiesti selge õppetunni füüsika ja bioloogia kriis XIX saj. lõpul ja XX saj. algul. Kogu loodusteaduse areng kaasajal tõestab täielikult Fr. Engelsi sõnu, et dialektika kui teadus mõtlemisest on looduses toimuvate arenguprotsesside, vastastikuste seoste ja üleminekute analogon ja seetõttu tänapäeva loodusteadusele tähtsaim mõtlemisvorm.[3] Dialektika oli selleks võimsaks relvaks, mille

---

[1] Vt. Fr. Engels, Anti-Dühring, samuti "Looduse dialektika"; V.I. Lenin, "Filosoofilised vihikud".

[2] Vt. Fr. Engels, Anti-Dühring. Üldmärkusi.

[3] Fr. Engels, Anti-Dühring, ERK, Tallinn 1951, lk. 291.

abil Marx ja Engels paljastasid kapitalistliku ühiskonna sisemised vastuolud ning lõid teadusliku sotsialismi teooria, mis näitab tööliisklassile ja kõigile töötavatele rahvamassidele väljapääsu kapitaliorjusest.

Kui arengu kogu "loogika hargnebki ainult nendest edasiliikuvatest vastanditest", siis tekib loomulikult küsimus, mille abil teha kindlaks, kas on mõtlemises tegemist formaalloogilise vasturääkivusega või dialektilise vastuoluga. Vastus tuleneb dialektilise loogika ainest. Dialektilise loogika uurimisaineks on reaalne, tegelik inimmõtlemine tema sisu ja vormi, peegelduse ja peegeldatava konkreetse seose seisukohalt. Seetõttu dialektiliste vastuolude väljaselgitamine, nende uurimine jne. toimub alati konkreetse uurimise teel. Esitame siin mõningad peamised erinevused dialektiliste vastuolude ning formaalloogiliste kontradiktoorsete ja kontraarsete vasturääkivuste vahel, nagu nad on süstematiseeritult toodud G. Klausi raamatus "Sissejuhatus formaalsesse loogikasse."[1]

Tabelis: -a tähistab lause a loogilist eitust,
/a tähistab lausele a kontraarselt vasturääkivat lauset,
ã lauset, mis on lausega a dialektilises vastuolus.

Kontradiktoorne vasturääkivus	Kontraarne vasturääkivus	Dialektiline vastuolu
1	2	3
I. Lausete a ja -a seos on alati väär	Lausete a ja /a seos on alati väär	Lausete a ja ã seos on õige
II. Kahest lausest a ja -a üks peab olema väär, teine aga tõene	Kahest lausest a ja /a vähemalt üks peab olema väär, kuid nad võivad olla ka mõlemad väärad	Mõlemad laused a ja ã peavad olema tõesed

[1] G. Klaus, Einführung in Die Formale Logik, Berlin 1959, samuti Г. Клаус, Введение в формальную логику, ИЛ., М. 1960, lk. 91.

1	2	3
III. Kui a on teada näiteks ükskõik millise varem antud lausete seose puhul, siis -a on võimalik määrata puhtformaalsel teel	/a/ ei saa määrata puhtformaalsel teel	ã ei saa määrata ainult formaalsel viisil, vaid tegelikkuse uurimisest
IV. Vasturääkivus a ja -a vahel mingis teaduses on ületatav ainult vasturääkivuse ühe poole elimineerimise teel	Nagu kontradiktoorse vasturääkivuse puhul	Vastuolu ületatakse kõrgemas ühtsuses. Sellise ühtsuse reaalne võimalikkus on dialektilise vastuolu vajalikuks kriteeriumiks.
V. Vasturääkivus ei eksisteeri tegelikkuses	Nagu kontradiktoorse vasturääkivuse puhul	Vastuolu on olemas reaalselt

II. Vastandite ühtsuse ja võitluse vahekord vastuolus.

Dialektiliste vastuolude konkreetsel väljaselgitamisel ja uurimisel on äärmiselt oluline vastandite ühtsuse ja võitluse vahekorra mõistmine. "Vastandite" all mõistab dialektika üldiselt nähtuse (või nähtuste gruppide) erinevaid külgi, omadusi, tendentse jne. Ükski nähtus objektiivses reaalsuses, s.o. asjad, esemed, protsessid, sündmused jne., ei kujuta endast absoluutset, abstraktset ühtsust (samasust), vaid mitmekesiste, omavahel erinevate (mittesamaste) külgede, omaduste jne. konkreetset ühtsust kui teatud seoste süsteemi. Seega iga nähtus jaguneb vastanditeks (sisaldab endas neid). Vastandite suhe (seos) moodustab vastuolu. Vastuolu on seega "antud kehale mõjuvate või antud nähtuse piirides või antud ühiskonnas toimivate erisuguste jõudude ja tendentside" kokkupõrge.[1] Siit aga ei tohi teha järeldust, et nähtuse igasu-

[1] V.I. Lenin, Karl Marx, Teosed, 21. kd., lk. 38.

guste mittesamaste külgede või ükskõik milliste erinevate nähtuste seos (kokkupõrge) moodustab dialektilise vastuolu kui antud nähtuste liikumise sisemise tõukejõu (näiteks raadio ja Kaukasus). Vastandite ühtsuse ja võitluse seaduse kui materialistliku dialektika üldise seaduse selline tõlgendus teenib dialektilise meetodi kas tahtliku või ebateadliku moonutamise eesmärke.

Vastandite olemasolu asjades, esemetes, protsessides jne. ei ole mitte väline ega juhuslik antud nähtuse suhtes. Vastuolu kui arengu allikat ei saa õigesti mõista, kui me vastandite all käsitame erinevaid külgi, tendentse ja jõude, mis on teineteisest sõltumatud, mis tekivad teineteisest eraldi ja põrkuvad kokku juhuslikult. Vastandlikud küljed ja tendentsid nähtustes, mille suhe moodustab dialektilise vastuolu, on üksteisega lahutamatult seotud, kujutavad endist ü h t s e terviku erinevaid, mittesamaseid külgi või tendentse. Dialektikas ei vaadelda vastuolu kui arengu sisemist allikat erinevate tendentside juhusliku kokkupõrkena, tulenevana vastandite välisest formaalsest seosest, vaid nende seesmisest vastastikusest tingitusest. Seega dialektiline vastuolu kujuneb vastanditest, mis moodustavad ühtsuse. Vastandite ühtsus kujutab endast, niisiis, vastandite lahutamatut seost, mis avaldub selles, et vastandid 1) vastastikku eeldavad, tingivad üksteist, 2) ühe olemasolu nõuab teise olemasolu, 3) ühe kadumine toob paratamatult kaasa teise kadumise (või põhjaliku muutumise), 4) üks sisaldab endas teist. Ainult abstraktsioonis võib vastandeid teineteisest lahutada, konkreetses tegelikkuses (ja mõtlemises) nad on aga lahutamatud.

Niisiis, dialektilist vastuolu iseloomustab esiteks vastandite ühtsus.

Vastandite ühtsus vastuolus ei ole mitte lihtne polaarsus, mitte formaalne ühtsus (nagu näiteks valge-must, kõrge-madal jne.), vaid erinevate külgede, tendentside jne. aktiivne läbipõimumine ühtses tervikus. Just see, et vastandid ei esine mitte kui staatilised polaarsused, vaid kui aktiivsed vastastikku läbipõimuvad vastandlikud küljed ühtses tervikus,

tingib vastandite suhte teise iseärasuse vastuolus - nende võitluse. Vastuolus vastandid mitte üksnes ei tingi teineteist, vaid nad ühtlasi eitavad, piiravad teineteist. "Vastandite võitlus" tähendab ühtse nähtuse erinevate külgede, tendentside jms. teineteise aktiivset eitamist, teineteise aktiivset välistamist. Ainult vastandite ühtsuses saab võimalikuks ning paratamatuks nende võitlus. Väljaspool ühtsust pole vastandite võitlust.

Niisiis, dialektiline vastuolu kujutab endast vastandite ühtsust ja võitlust, ühtse terviku erinevate külgede vastastikust aktiivset tingitust ning samaaegset aktiivset vastastikust välistamist, eitamist, piiramist. See asjaolu määrabki dialektilise vastuolu koha ja osa nähtuste dünaamikas, vastuolu kui liikumise "seesmise allika", s.o. suhte, mille kaudu toimub nähtuse muutumine. Näiteks elu kui potentsiaalselt pidevalt kestev ja end taastav seostatud orgaaniliste reaktsioonide lahtine süsteem (J. Bernal) võib eksisteerida ainult kui vastandlike protsesside - assimilatsiooni ja dissimilatsiooni sisemine, lahutamatu ühtsus, seejuures teineteist pidevalt eitavate protsesside ühtsus. Elu kestab ainult seni, kuni kestab nende vastandite võitlus seesmises ühtsuses.

Niisiis, materialistlik dialektika näeb liikumise kui materia iseliikumise allikat nähtustele enestele objektiivselt omastes dialektilistes vastuoludes - nähtustele omaste vastandite ühtsuses ja võitluses.

Vastuolud on arengu allikaks kõigis meid ümbritseva maailma esemetes ja protsessides nii looduses, ühiskonnas kui ka tunnetuses. Teisiti öeldes, vastuolud omavad üldist, absoluutset iseloomu. Vastuolude üldisus tuleneb liikumise absoluutsusest. Kuna ei ole ega saa olla muutumatuid, väljaspool liikumist olevaid nähtusi, vaid kõik muutub, läheb üle teiseks - ühe sõnaga, et materia on pidevas iseliikumises, siis ka vastuolud kui selle iseliikumise seesmine "mehhanism" ja liikumapanev jõud esinevad kõikjal, kõigis nähtustes - on üldise iseloomuga.

See marksistliku dialektika tees vastuolude üldisest

iseloomust on leidnud otsest faktilist kinnitamist teaduse poolt.

Kaasaegne loodusteadus on näidanud, et võti nii orgaanilises kui anorgaanilises looduses esinevate nähtuste, nende toimete, muutuste, üleminekute mõistmiseks peitub nendele omaste vastuolude avastamises, nähtustes toimuvate vastandlike külgede, omaduste, tendentside, jõudude jne. vastastikuste suhete ning seoste uurimises. Juba suhteliselt lihtne mehhaaniline liikumine, nagu nägime, kujutab endast vastuolulist protsessi, mis omakorda on tingitud ruumi ja aja pidevuse ning pidetuse (diskreetsuse) vastuolulisest ühtsusest. Kogu kaasaegse füüsika (relatiivsusteooria, kvantmehhaanika, elementaarosakeste teooria jne.) aluseks on idee materia füüsikaliste struktuuride ja põhivormide vastuolulisest iseloomust (ruumaja, elektromagnetilise välja, massi ja energia, aine ja välja kaksikühtsus jne.).[1]

Samuti on lugu elusas looduses. Juba eluprotsess ise kui selline on pidevalt tekkiv ning lahendatav vastuolu kahe vastandliku protsessi - dissimilatsiooni ning assimilatsiooni vahel nende lahutamatus ühtsuses. Elusloodusе liikumise vastuolulisus avaldub samuti organismi ja keskkonna vastastikustes seostes. Vaatamata sellele, et organism moodustab teda ümbritseva keskkonnaga lahutamatu ühtsuse, kujutavad organism ja keskkond endast samaaegselt vastandeid, mille suhe - keskkonna ning organismi vastuolud - on orgaanilise maailma evolutsiooni põhjuseks. Orgaaniliste vormide evolutsioon, nende areng - see on pidevalt tekkiv ja pidevalt lahenev vastuolu keskkonna ning organismi vahel.

Ch. Darwini üks suuremaid teaduslikke teeneid seisneb eeskätt selles, et ta käsitles orgaanilise looduse arengut, ühtede liikide tekkimist ja teiste hävimist kui elusloodusе iseliikumist, mille aluseks on temale omased sisemised vastuolud. Loodusliku valiku protsessi - orgaanilise maailma aren-

---

[1] Vt. М.Э. Омельяновский, Диалектическое противоречие в современной физике, Совещание заведующих кафедрами общественных наук вузов РСФСР, Изд. Московского Университета, 1960.

gu peamise teguri aluseks on vastandlike tendentside võitlus nn. olelusvõitluse näol.

Ühiskondliku elu areng toimub samuti vastandite ühtsuse ja võitluse teel. Nagu näitasid Marx ja Engels, on ühiskonna ajalugu ühiskondlik-majanduslike formatsioonide vaheldumise ajalugu. Selle protsessi aluseks on ühiskondliku materiaalse tootmise vastandlike külgede - tootmise ja tarbimise, inimese ja looduse, tootlike jõudude ja tootmissuhete - vahelised vastuolud, mille pideva tekkimise ja lahendamise kaudu on ajaloolise paratamatusega determineeritud inimkonna areng ürgühiskonnast sotsialismile. Meie ajastu näo määrab võitlus sotsialismileeri ja kapitalismileeri vahel. Selles võitluses suureneb ja tugevneb iga päevaga sotsialismi-ning rahuleer. Marxi, Engelsi ja Lenini poolt kättenäidatud teel uue ühiskonna poole on tohutu ajaloolise tähtsusega NLKP uus programm, mis avab uue, otsustava etapi võitluses kommunismi rajamise eest.

Nõukogude Liidu edusammud kommunismi aluste ülesehitamisel innustavad kogu maailma rõhutud rahvaid järgnema tema eeskujule, heitma endalt kapitalismi ike ja asuma sotsialismi teele.

Nii nagu looduse ja inimühiskonna areng, on ka inimese tunnetuse, sealhulgas teaduse areng sügavalt vastuoluline protsess, mis toimub vastandlike seisukohtade, arvamuste, teooriate jne. võitluse teel.

Tunnetusele (teadusele, kunstile jne.) omased vastuolud, lahkuminekud inimeste arvamustes, mõistetes, seisukohtades jne. kujutavad endast objektiivsete vastuolude peegeldust inimeste teadvuses. Sellepärast ka tunnetuse käigus tekkivate vastuolude lahendamine seisneb meie subjektiivses mõtlemises esinevate vastuolude aluseks olevate objektiivsete vastuolude õiges mõistmises, nende dialektika tunnetamises. Seega objektiivsed vastuolud, peegeldudes subjektiivses mõtlemises, moodustavad ka meie teadvuse liikumise aluse.

Järelikult igal pool, kõigis protsessides on vastuolud nii liikumise lihtsates kui ka komplitseeritud vormides, nii objektiivses maailmas kui ka inimeste teadvuses. Vastuolud

moodustavad igal pool liikumise sisemise tõukejõu, sisemise allika.

Tees vastuolude üldisest, absoluutsest iseloomust tähendab ka veel seda, et iga nähtuse, eseme, protsessi jne. arenemise, liikumise käigus esineb vastuolu algusest peale kuni lõpuni. Iga nähtuse ja eseme arenemine on vastuoluline algusest lõpuni. Oleks ebaõige arvata, et alguses ei ole mingis nähtuses vastuolusid, vaid need tekivad alles teatud arenguetapil. Selline seisukoht viib paratamatult metafüüsilisele välise tõukejõu teooriale, sest eitades vastuolusid nähtuste kõigil arenguastmetel, peame nähtuste arengu põhjust sellel perioodil, kui tal pole sisemisi vastuolusid, otsima väljaspool nähtust.

Materialistliku dialektika tees nähtuste liikumisest kui vastuolulisest protsessist tema kõigil arenguastmetel, ei tähenda aga, et vastuolu mingis nähtuses on algusest kuni lõpuni ühesugune. Vastuolu absoluutne iseloom tähendab, et kõigi nähtuste areng nende kõigil arenguastmetel toimub vastandite ühtsuse ning võitluse kaudu. Kuid dialektiline vastuolu ühes või teises nähtuses ei kujuta endast mingit muutumatut, algusest kuni lõpuni ühesugusena antud vastandite vahekorda. Vastuolud esinevad nähtustes (või ühe ja sama nähtuse arengukäigus) mitmesugustes vormides, mis tuleneb vastuolu moodustavate vastandite ühtsuse ja võitluse vahekorrast olenevalt nende intensiivsusest, vastandlike külgede küpsusest jms. Seega on meil siin tegemist vastandite ühtsuse ja võitluse vahekorra teise aspektiga vastuolus.

Vastandite muutumise tagajärjel muutub ka vastandite ühtsuse ja võitluse vahekord vastuolus. Vastandite ühtsus võib esineda, näiteks, 1) kui terviku mitmekesiste omaduste, külgede, tendentside jne. (s.o. vastandite) mõju, suuna või tegevuse kokkulangemine (ühtimine), 2) kui vastandite tasakaal (võrdsus), 3) vastandite vastavusena. Samuti vastandite võitlus kui vastandite suhte teine külg esineb mitmesugustes vormides nähtuse arengu käigus. Vastandite võitlus võib esineda 1) kui terviku mitmesuguste omaduste, külgede, tendent-

side jne. (s.o. vastandite) mõju suuna erinevus (mitteühtumine), 2) kui vastandite osatähtsuse ebavõrdsus, mille tagajärjel üks vastand piirab teist, tema mõju, 3) vastandite võitlus astub esile kui omaduste, tendentside jne. mittevastavus, kokkusobimatus antud terviku raamides jne. Vaadeldes nähtust tema arengus, s.o. ühest olekust teise muutumises, üleminekus, näeme, et vastandite võitlus järjest "teravneb". Algselt olemasolev lihtne erinevus, omaduste, tendentside jne. mitteühtimine või ebavõrdsus kasvab.

Edaspidise arengu käigus erinevus võib järjest süveneda, kuni enne ainult erinenud ebavõrdsed küljed, tendentsid jne. moodustavad otsese vastandlikkuse. Vastuolu edasine teravnemine võib viia võitluse ülekasvamisele vahetuks kokkupõrkeks - konfliktiks. Seega vastuolude erinevates vormides ilmneb nähtust moodustavate vastandite ühtsuse ja võitluse areng, mis on nii antud terviku muutumise aluseks kui ka sisuks. Kui nähtuse arengu algstaadiumis on vastandite suhetes ülekaalus ühtsuse momendid, siis lõppstaadiumis tõuseb esiplaanile nende eitav, välistav külg (võitlus), mis viib lõpuks paratamatult antud vastuolu lahenemisele, vastandite üleminekule teineteiseks, mille tagajärjeks on senise asja, eseme, protsessi jne. asendumine teisega, uuega.

Tuleb, niisiis, vahet teha vastuolu kui üldse mingi tervikliku nähtuse mittesamaste külgede, omaduste, tendentside jne. teatud vastastikuse seose vahel ühest küljest (vastuolu mõiste tema laiemas, üldises tähenduses) ja, teisest küljest, vastuolu mitmekesiste esinemisvormide (ebaoluline ja oluline erinevus, vastandlikkus, konflikt) kui vastandite ühtsuse ning võitluse vahekorra arenguastmete väljenduste vahel. Nii esineb vastuolu eseme tarbimis- ja vahetusväärtuse vahel juba lihtsa vahetuse juures. Kuid see vastuolu esineb siin juhusliku erinevusena, kuna vahetatavate kaupade ekvivalentvorm ei ole siin lahutatud nende tarbimisväärtusest. See erinevus fikseerub, muutub otseseks vastuoluks üldise vahetusvormi puhul, kui kõikide kaupade jaoks kujuneb ainult üks ekvivalent, mil kauba vahetusväärtus väljendub sõltumatult tema tarbimisväärtusest.

Vastuolu tootmise ühiskondliku iseloomu ja omandamise erakapitalistliku vormi vahel esineb kapitalistlikus ühiskondlik-majanduslikus formatsioonis tema algusest alates. Kuid kapitalismi arengu algperioodil vastasid kapitalistlikud tootmissuhted üldiselt tootlike jõudude tolleaegsele arengutasemele. Alles kapitalismi edasisel arengul tootlike jõudude pideva tõusu tagajärjel muutuvad kapitalistlikud tootmissuhted mittevastavaiks tootlike jõudude iseloomule, mille alusel tekib sotsiaalne konflikt kodanluse ja proletariaadi vahel. Ühiskonna edasine areng võib toimuda ainult sotsialistliku revolutsiooni kaudu, mis kõrvaldab vanad, kapitalistlikud tootmissuhted ja kehtestab uued, sotsialistlikud tootmissuhted.[1]

Seega ei ole vastuolu n.-ö. surnud nähtus, vaid muutuv, arenev. See vastuolu pidev muutumine moodustabki nähtuste arengu sisu, liikumise seesmise determineerituse.

Vastandite ühtsuse ja võitluse teel toimuva liikumise tulemusena nähtused muutuvad, lähevad üle üksteiseks, asenduvad teistega. Seejuures mingi nähtuse muutumisega teiseks toimub ka vastuolude iseloomu, nende koha jne. muutus. Igal uuel nähtusel ja protsessil on omad vastuolud, omad vastandlikud küljed, omadused jne. ning nende ühtsus ja võitlus. Uues nähtuses või protsessis algab temale omaste uute vastuolude arenemine. Mateeria liikumine läheb ühest vormist üle teise. Ja nii lõpmatult. Vastandite ühtsus kui kokkulangemine, tasakaal on suhteline, kajastades nähtuste suhtelist püsivust, paigalseisu. Vastandite võitlus liikumise kui mateeria üldise omaduse kajastusena on absoluutne. Vastandite võitlus teisest küljest, tema konkreetsete vormide seisukohalt on samuti suhteline. Samuti vastandite ühtsus, omakorda, on absoluutse tähendusega kui vastandite "võitluse" tingimus, eeldus.

---

[1] Vastuolude erinevate vormide kohta vt. Г.М. Штракс, Об особенностях противоречий общественного развития, "Вопросы философии" № 7, 1962; М.Н. Руткевич, Диалектический материализм, Соцэкиз, 1959.

III. Vastuolude erinevad tüübid.

Vastuolude konkreetsel väljaselgitamisel ja uurimisel on vaja silmas pidada veel seda asjaolu, et vastuolud erinevad oma tähenduse poolest, selle osa poolest, mida nad etendavad ühe või teise asja, eseme, protsessi jne. liikumises ja arengus.

Meid ümbritseva maailma mitmekesised nähtused on tavaliselt väga komplitseeritud. Nad sisaldavad väga mitmesuguseid külgi, tendentse, omadusi jne. kui antud nähtuse mitmekesiste seoste ja suhete avaldusi. See tingib ka nendevaheliste suhete komplitseerituse ning mitmekesisuse. Materialistliku dialektika teesi ühtse jagunemisest kaheks vastandlikuks küljeks ei tohi mõista kui lihtsat mehaanilist kaheks jagunemist, vaid kui nähtuses vastastikku läbipõimunud seoste relatiivset kahestumist teatud suhtes. Seejuures mitte kõik vastandlikud küljed, omadused jne. ning nende suhted ei ole antud nähtuse olemuse ning arengu jaoks ühesuguse tähtsusega.

Iga nähtuse jaoks on temale omaste mitmekesiste vastandite suhetest määrava tähtsusega üks kui antud nähtuse põhivastuolu. Põhivastuolu on selliste vastandite ühtsus ja võitlus, mis määrab antud nähtuse üldise iseloomu, tema põhiolemuse ja üldise arengusuuna. Põhivastuolu haarab antud nähtuse tervikuna ja jääb muutumatuks kogu tema arengu jooksul, seni kui eksisteerib antud nähtus kui teatud kvalitatiivne määratletus. Kuid põhivastuolu muutumatus tähendab ainult seda, et nähtuse arenemisprotsessis ei muutu põhivastuolu iseloom ja siit tulenev nähtuse põhiolemus ja arengu põhisuund. See aga ei tähenda, et vastuolu ise jääb muutumatuks, et jääb muutumatuks vastandite suhe. Nagu juba märgitud, seisneb nähtuse areng just tema vastuolude sisemises arengus - vastandite vahekorra, nende suhete muutumises. Põhivastuolu teeb arenguprotsessi jooksul läbi muutuse, õigemini, see muutus moodustabki arengu sisu. Vastuolu teravneb järjest, kuni saabub moment, kus vastandid muudavad oma kohta, lähevad teineteiseks

üle - toimub üleminek ühelt nähtuselt teisele. Seega esineb põhivastuolu erinevatel arenguetappidel erinevates vormides.

Teised vastuolud nähtuses, mis ei haara kogu arenguteed, moodustavad mittepõhilised vastuolud. Mittepõhilised vastuolud on alati suuremal või vähemal määral seotud põhivastuoluga, olles tingitud temast ja alludes temale. Komplitseeritud asjades, esemetes, protsessides jne. ei esine põhivastuolu tavaliselt kunagi "puhtal" kujul, vaid avaldub mitmesugustes külgedes ja joontes, mis omaette võetuna on antud nähtuse kui terviku suhtes mittepõhilise tähtsusega. Need vastuolud teevad nähtuse arengu protsessis samuti läbi olulisi muutumisi. Ühed teravnevad, teised lahenduvad või pehmenevad, kolmandad tekivad jne. Seega nähtuse arengu erinevatel etappidel erinevad põhivastuolu avaldusvormid olenevalt arengutingimustest ja seetõttu on igal arenguetapil tingituna konkreetsest olukorrast oma peamine vastuolu, mis antud tingimustes määrab arengu, põhjustab nähtuse ühe või teise käitumise, tema liikumise. Vastuolu, mis arengu ühel teatud etapil teatud konkreetsetes tingimustes etendab peamise vastuolu osa, on nähtuse teisel etapil, teistsugustes tingimustes mittepeamise tähendusega ja vastupidi. Seega kujutab peamine vastuolu endast nn. etappimääravat vastuolu.

Nii on kapitalismi põhivastuoluks vastuolu kahe antagonistliku klassi - proletariaadi ja kodanluse vahel, mis määrab kogu kapitalistliku ühiskonna olemuse, tema iseärasused ja arengutee. See vastuolu jääb oma loomuselt muutumatuks kuni kodanliku ühiskonna hävimiseni. Kuid kapitalistlikus ühiskonnas esineb veel terve rida mittepõhilisi vastuolusid, nagu näiteks vastuolu feodaalide klassi riismete ja kodanluse vahel, vastuolu talupoegade kui töötajate ja kodanluse vahel, vastuolu proletariaadi ja talurahva kui väikeomanike vahel, vastuolu kodanliku demokraatia ja fašismi vahel, vastuolud kapitalistlike riikide vahel jne. Kapitalismi arengu erinevatel etappidel osa nendest vastuoludest kas kaob või pehmeneb, osa tekib ja teravneb. Teatud konkreetsetes tingimustes võivad need vastuolud tõusta esiplaanile, muutuda määravaiks antud etapil. Nii omandab imperialismi perioodil mõ-

ningates konkreetsetes tingimustes (näiteks Hispaanias, Portugalis) peamise koha kapitalistliku ühiskonna vastuoludest vastuolu kodanliku demokraatia ja fašismi vahel. Kui imperialistlik kodanlus asub avalikule pealetungile proletariaadi vastu, kehtestades oma avaliku vägivalla diktatuuri ja riivates sellega ühe osa (liberaalse rahvusliku) kodanluse huve tõukab ta neid ajutisele liidule proletariaadiga. Mingil määral ei tähenda see aga kapitalismi põhivastuolu kadumist. Vastupidi, kapitalismi põhivastuolu on selle vastuolu tekkimise eelduseks.[1]

Kaasaja põhivastuolu - kapitalismi ja sotsialismi maailmasüsteemi vastuolu on proletariaadi ja kodanluse klassivastuolu rahvusvaheliseks vormiks. Selle vastuolu lahendamisest sõltub kogu inimkonna edasine käekäik. Tänapäeva konkreetsetes tingimustes, antud etapil, on selles ajaloolises sotsiaalses võitluses määravaks, peamiseks majanduslik võistlus kahe süsteemi vahel. Kuid kapitalismi võitmine majanduslikul alal pole sotsialismileerile eesmärk omaette. Meie eesmärgiks on kommunism. Ja siin on majandusliku võistluse kõrval tohutu tähtsusega töötajate kommunistlik kasvatamine. Kui rahulik kooseksisteerimine on käesoleval etapil omapäraseks klassivõitluse vormiks majanduslikul alal, siis ideoloogilisel rindel ei saa olla mingit rahulikku kooseksisteerimist. See oleks marksismi, tema revolutsioonilise dialektilise meetodi otsene reetmine, moonutamine.[2]

---

[1] Tänapäeva kapitalistliku süsteemi vastuoludest vt. Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm (vastu võetud NLKP XXII kongressi poolt), ERK, Tallinn 1961, samuti Ю.А. Красин, Мирное сосуществование и противоречия капитализма, "Вопросы философии" № 8, 1962. Põhivastuolu ja peamise vastuolu vahekorrast vt. Р.Н. Блюм, О различии категорий "основного" и "главного" противоречий в общественной жизни. Ученые Записки ТГУ, Труды по философии У, 1961, Выпуск III.

[2] N.S. Hruštšovi kõne partei ja valitsuse juhtide kohtumisel kirjandus- ja kunstitegelastega 8. III 1963, "Rahva Hääl" nr. 60 (6171), 12. III 1963.

Orgaaniliste vormide arengu aluseks, selleks põhivastuoluks, mis määrab organismide evolutsiooni, on vastuolu organismi evolutsioonis väljakujunenud struktuuri, funktsioonide, pärilikkuse jne. ning muutunud keskkonnatingimuste vahel. See vastuolu jääb oma iseloomult muutumatuks niikaua, kuni organism kohandub uuele keskkonnale. Kuid nii keskkond kui ka organism on komplitseeritud nähtused ja nendevahelised suhted - vastuolud - on oma tüübilt väga mitmekesised. Seetõttu avaldubki see põhivastuolu keskkonna ja organismi vahel väga mitmesugusel kujul. Orgaanilise vormi evolutsiooni teatud etapil võib kujuneda arengu peamiseks vastuoluks vastuolu antud vormile omase pärilikkuse kui endist vormi alalhoidva teguri ja muutlikkuse vahel. Evolutsiooni teisel etapil võib peamine vastuolu avalduda vastuolus muutuste letaalse iseloomu ja loodusliku valiku suuna vahel jne. Nende vastuolude lahendamise kaudu toimub põhivastuolu lahenemine - organismi kohandumine uue keskkonnaga.

Peamise vastuolu selgitamisel on ülisuur tähtsus teatud nähtuse või protsessi arengu mõistmisel, sest see annab võtme antud nähtuse arenguga seotud probleemide ja külgede mõistmiseks antud konkreetsetes tingimustes.

Meid ümbritsevas maailmas ei arene ega muutu ükski nähtus eraldatuna teda ümbritsevatest teistest nähtustest. Iga nähtus on teda ümbritsevate teiste nähtustega väga mitmekesistes seostes. Osa neid seoseid moodustab antud nähtuse olemuse, tema aluse, määrates nähtusele omased seesmised küljed, elemendid jne. ning nendevahelised suhted kui nähtuse arengu seesmised vastuolud, mis iseloomustavad antud nähtust kui teatud kindlat kvaliteeti. Peale oluliste seesmiste seoste süsteemi on aga iga nähtuse puhul tegemist väliste seostega, mis kujunevad juba antud nähtuse kui kvalitatiivse terviku ja teiste nähtuste vahel. Sellepärast on alati igal konkreetsel juhul vaja eraldada seesmised vastuolud välistest vastuoludest. Välised vastuolud etendavad nähtuse arengus teistsugust osa kui seesmised. Kuna seesmiste ja väliste vastuolude vahekorrast ja osast nähtuste arengus on üksikasjaliselt kirjutatud õpikus "Marksistliku file-

soofia alused" (ERK, Tallinn 1959), siis ei ole siin vajadust rohkem sellel peatuda.[1]

Vastuolu tüüpidest rääkides ei saa mööda minna antagonismi küsimusest. Sageli jaotatakse vastuolud kahte põhilisse vormi või tüüpi: antagonistlikud ja mitteantagonistlikud. Seda ei saa lugeda õigeks. Antagonism on ainult üks konkreetsete vastuolude tüüp, mis on omane ühiskonna elule selle teatud etappidel, seal, kus on tegemist lepitamatute klassihuvidega, mis tulenevad eraomandusest tootmisvahenditele ning inimese ekspluateerimisest inimese poolt. Antagonistlike vastuolude iseloomu ja koha suhtes on marksistlikus filosoofias rida erinevaid seisukohti. Ühtede järgi esinevad antagonistlikud vastuolud nii ühiskonnas kui ka looduses. Antagonismi all mõeldakse antud juhul vastuolu, mis laheneb tingimata vastandite kokkupõrke plahvatuslikul teel. Selle vaatekoha järgi on antagonism tegelikult üks aste vastuolu arenemises, kus vastandid on viidud äärmise teravuseni - konfliktini. Teise, levinuma seisukoha järgi esineb antagonism ühiskonnas ja elavas looduses, kuid mitte anorgaanilises looduses. Siin mõistetakse antagonismi all ühe vastandi vägivaldset hävitamist teise poolt, pidades kiskja ja tema saagi, näiteks hundi ja jänese vahekorda antagonismiks. Kuid nii või teisiti, antagonism on vaid üks vastandite ühtsuse ning nendevahelise võitluse tüüpe, mitte aga selle üleüldine esinemiskuju. Kui antagonistlikud klassivastuolud iseloomustavad orjanduslikku, feodaalset ja kapitalistlikku ühiskonda, siis sotsialistlikule ühiskonnale on, vastupidi, omased mitteantagonistliku iseloomuga vastuolud. "Antagonism ja vastuolud ei ole kaugeltki üks ja seesama. Sotsialismi ajal esimene kaob, teine jääb."[1]

---

[1] Seesmiste ja väliste vastuolude kohta vt. veel М.Н. Руткевич, Диалектический материализм, Соцэкгиз, 1959; Г.М. Штракс, Об особенностях противоречий общественного развития, "Вопросы философии" № 7, 1962; M. Makarov, Materialistliku dialektika kategooriad, ERK, Tallinn 1963.

[2] V.I. Lenin, Märkused N. Buhharini raamatu "Üleminekuajajärgu majandus" kohta, M. 1932, lk. 14.

Sotsialistlikus ühiskonnas vastuolud sotsiaalses arengus ei lakka, nad omandavad ainult teistsuguse iseloomu. Tähtsaimaks iseärasuseks on see, et sotsialistliku ühiskonna vastuoludel puudub antagonistlik iseloom. Antagonistlikud klassivastuolud viivad vältimatult klasside kokkupõrkele, mis põhjustab senise ühiskondliku korralduse ümberkorraldamise sotsiaalse revolutsiooni teel, ülemineku ühelt sotsiaalmajanduslikult formatsioonilt teisele. Seda mõista on väga oluline, sest see tähendab, et klassideks jagunenud ühiskondades, kus klassivastuolud on antagonistliku iseloomuga, on revolutsioon ja revolutsioonilised sõjad vältimatud, seaduspärased, nende kaudu toimub hüpe ühiskonna arengus.

Kuid seda marksismi õiget üldist teesi ei tohi mehaaniliselt rakendada kõigil juhtudel ilma konkreetsete tingimuste uurimiseta, antud konkreetse vastuolu spetsiifikat arvestamata. Nii nagu üldise ja üksiku, üldise ja spetsiifilise ühtsus kehtib vastuolude kohta üldse, samuti kehtib see ka antagonistliku iseloomuga vastuolude kohta. Antagonism ei ole vältimatult seotud plahvatuse või vägivaldse hävitamisega ja on ebaõige teha ühest vastuolu lahenemise vormist teda määratlev tunnus. Antagonismi ei või samastada ka konfliktiga. Nagu plahvatus ja konflikt võivad esineda mitteantagonistliku iseloomuga vastuolude juures, nii võib antagonistliku iseloomuga vastuolu laheneda mitteplahvatuslikus vormis (näiteks sotsialistlikud revolutsioonid rahvademokraatiamaades). See oleneb nendest konkreetsetest tingimustest, milles toimub antud vastuolu areng, antud vastuolu konkreetsest spetsiifikast. Just see asjaolu leidis erilist rõhutamist NLKP XX kongressi otsustes ja teistes partei dokumentides kapitalismilt sotsialismile ülemineku rahulike teede teesi näol. Nõukogude Liidu Kommunistlik Partei ja teised vennalikud marksistlik-leninlikud parteid on paljastanud kaasaegsete revisionistide katsed asendada sotsialistlik revolutsioon kapitalismi sotsialismi rahuliku "sissekasvamisega" kui püüde säilitada või taastada kodanlikku korda. Vaatamata sotsialistliku revolutsiooni teostamise erinevatele meetoditele, jääb küsimuse olemus üheks ja

samaks: sotsialistlik revolutsioon kui kapitalismile omase antagonismi, kodanluse ning proletariaadi antagonistliku iseloomuga vastuolu lahendamise üldine vahend (vaatamata tema konkreetsetele spetsiifilistele vormidele eri aegadel ja eri maades), mille sisuks on võimu võtmine proletariaadi poolt, proletariaadi diktatuuri kehtestamine ning kodanluse kui klassi likvideerimine, eraomandi ning sotsialistlike tootmissuhete kehtestamine.

Sotsialistlikus ühiskonnas esinevad vastuolud lahendatakse nende mitteantagonistliku iseloomu tõttu teistsuguste meetoditega kui antagonistliku iseloomuga vastuolud ühiskondades, mis on rajatud inimese ekspluateerimisele inimese poolt. Sotsialistliku ühiskonna vastuolud ei lahene mitte klassidevaheliste kokkupõrgete vormis, vaid lahendatakse kommunismi ehitavate rahvaste ühiste jõupingutustega kommunistliku partei juhtimisel. Võib öelda, et klassidevaheliselt antagonismilt on vastuolud sotsialistlikus ühiskonnas kandunud siin veel esinevate sõbralike klasside eneste mahajäänud ja eesrindlike jõudude suhetele. "Elus, tegelikkuses koos positiivsega on alati ka negatiivne."[1]

Sotsialismi mitteantagonistlike vastuolude lahendamise aluseks on kogu rahva, tema kõigi kihtide ideelis-poliitiline ja moraalne ühtsus.[2]

Vaatamata sellele, et sotsialistlikus ühiskonnas tootmissuhted vastavad tootlike jõudude iseloomule, kujunevad siin vastuolud, mille lahendamine tingib sotsialistliku majanduse edasiarendamise. Tootmissuhete vastavus tootlike jõudude iseloomule sotsialistlikus ühiskonnas ei tähenda mitte

---

[1] N.S. Хрущев, За тесную связь литературы и искусства с жизнью народа, Госполитиздат, 1959, lk. 95.

[2] vt. Б. Украинцев, Вопросы диалектики перерастания социализма в коммунизм, "Коммунист" 1960 № 13, Ф.И. Георшев, Л.Ф. Петравичева, О коренной противоположности антагонистических и неантагонистических противоречий, "Философские науки" № 1 1963.

nende absoluutset vastavust, mis välistab igasuguse erinevuse, igasuguse vastuolu, vaid tähendab seda, et sotsialistlike tootmissuhete olemus, mis seisneb selles, et nad kujutavad endast ühiskondlikule sotsialistlikule omandile tuginevaid ekspluateerimisest vabade töötajate seltsimeheliku koostöö ning sotsialistliku vastastikuse abistamise suhteid, vastab täielikult tootmisprotsessi ühiskondlikule iseloomule. Kuid ei või samastada sotsialistlike tootmissuhete olemust nende avaldumise konkreetsete arenevate vormidega. Sotsialismi majandussuhted leiavad oma väljenduse üksikute tootmissuhete konkreetsetes vormides, mis on mitmekesised ja muutuvad. Seega sotsialismi tingimustes ei esine vastuolud mitte tootlike jõudude iseloomu ning tootmissuhete tüübi vahel, vaid tootlike jõudude arengutaseme ning tootmissuhete konkreetsete avaldusvormide vahel. Nende vastuolude avastamise ja lahendamise üheks tähtsamaks meetodiks on NLKP poolt laialdaselt arendatav kriitika ning enesekriitika. NLKP Keskkomitee septembripleenum 1953. a. näitas ära põllumajandusliku tootmise teatud mahajäämuse tagajärjel kujunenud vastuolu riigi majanduses. Põllumajanduse mahajäämus, mis tulenes sellest, et tingituna konkreetsest olukorrast "meil ei olnud võimalust kindlustada üheaegselt nii rasketööstuse, põllumajanduse kui ka kergetööstuse kõrgetempolist arengut", viis selleni, et põllumajanduslik tootmine ei rahuldanud küllaldaselt rahvamajanduse nõudeid põllumajandusliku tooraine ning toiduainete järele, mis omakorda tingis kaubaringluse mitteküllaldase kasvu, kutsus esile osalise kaubadefitsiidi, hindade tõusu organiseerimata turul, spekulatsiooninähtusi ja teisi väärtusseaduse avaldumise stiihilisi tendentse. Seega väärtusseaduse nõuded sattusid teatud tingimustes vastuollu rahvamajanduse plaanipärase preportsionaalse arendamise seaduse teostamisega. Antud vastuolud on edukalt lahendatud partei ning valitsuse poolt kavandatud abinõude alusel kogu nõukogude rahva ühisel jõupingutusel, mis on viinud meie sotsialistliku riigi majanduse kiirele edasiarenemisele ning tugevnemisele ja nõukogude rahva elutaseme järsule tõusule vii-

maste aastate jooksul. Partei ning valitsuse abinõud rahvamajanduse juhtimise parendamise ja masina-traktorijaamade reorganiseerimise alal, rahvamajanduse parteilise juhtimise ümberkorraldamine jne., mis said nõukogude rahva üksmeelse heakskiidu ja aktiivse toetuse osalisteks, olid suunatud sellele, et kõrvaldada vastuolud omal ajal teatud tingimustes kujunenud tootmissuhete konkreetsete avaldusvormide ja tootlike jõudude praeguse arengutaseme vahel. NLKP XXII kongressil vastuvõetud NLKP programmis on fikseeritud nõukogude rahva ülesanded ja teed kommunismi ülesehitamiseks meie maal. Kommunismi materiaalse-tehnilise baasi loomine on seni veel sotsialismis esinevate vastuolude ja erinevuste ületamise järkjärguline protsess, mille kaudu nõukogude ühiskond tõuseb oma arengus uuele kvalitatiivsele astmele, oma püüete ja unistuste teostumisele - kommunismile.

Kommunistliku ühiskonna ülesehitamine eeldab meie maa kõigi eesrindlike ja positiivsete jõudude halastamatut võitlust kõige vana ja konservatiivse vastu, mis takistab nõukogude rahva loova initsiatiivi avaldamist, pidurdab meie maa võidukat, ajaloos ennenägematult kiiret liikumist uue ühiskonna poole. Nagu rõhutatakse NLKP programmis, on meie teel esinevate takistuste, puuduste ja vastuolude ületamise üheks tähtsamaks teeks töötajate kommunistlik kasvatamine. "Kommunismile üleminekuks ei piisa ainult materiaalsete tingimuste loomisest. Kommunistlik ühiskond eeldab ka kommunismiajastu inimest. Kommunismi ehitatakse miljonite inimeste tööga ja ainult tööga. Sellepärast teeb partei kõik võimaliku, et kommunismi ehitamisest võtaks ühtse, monoliitse töötajate kollektiivina osa kogu nõukogude rahvas - töölised, kolhoosnikud, insenerid, konstruktorid, tehnikud, õpetajad, arstid, agronoomid, teadlased, kõik kultuuri-, kirjandus- ja kunstialade töötajad.

Nüüd näevad kõik, et partei jõupingutused on vilja kandnud, et meie rahvas on saavutanud silmapaistvat edu kommunismi ehitamisel, kuid me ei tohi sulgeda silmi nende raskuste ees, mida tuleb ületada uue ühiskonna ehitamisel. Niisuguste

raskuste hulka kuulub võitlus iganditega, mis püsivad veel paljude inimeste teadvuses. Need igandid ilmnevad eelkõige hooletus suhtumises töösse ja ühiskondlikesse kohustustesse.

Meie võitluses kommunismi eest on kõige tähtsam kõigi inimeste kasvatamine kommunistlike ideaalide vaimus. See on ka peaülesanne meie partei ideoloogilises töös käesoleval ajal", ütles sm. Hruštšov oma kõnes partei ja valitsuse juhtide kohtumisel kirjandus- ja kunstitegelastega 8. märtsil 1963. a.[1]

---

[1] "Rahva Hääl" nr. 60 (6171), 12. III 1963 .

KVANTITATIIVSETE MUUTUSTE KVALITATIIVSETEKS MUUTUSTEKS ÜLEMINEKU SEADUS.

M. Makarov.

Looduse, ühiskonna ja inimmõtlemise arengu üleüldiseks seaduseks on seadus, mida Engels on nimetanud "kvantiteedi kvaliteediks ja ümberpöördult, kvaliteedi kvantiteediks ülemineku seaduseks."[1]

Seaduse olemus seisneb selles, et arengu käigus kutsuvad nähtuste kvantitatiivsed muutused liikumise mingis kindlas punktis paratamatult esile nähtuste kvaliteedi suhteliselt järsu muutuse, protsessi pidevuse katkemise. Nähtuse uus, tekkinud kvalitatiivne olek avaldab omakorda tagasimõju kvantitatiivsetele karakteristikutele ja nende muutustele.

1. Kvaliteedi, kvantiteedi, omaduse ja mõõdu filosoofilised kategooriad.

Kvantiteet ja kvaliteet on dialektika kategooriad, s.o. üldised mõisted, mis peegeldavad tegelikkuse kõige üldisemaid külgi. Sellest tulenevalt on nendele raske anda kokkusurutud ning täpset definitsiooni. Nagu kirjutas V.I. Lenin on filosoofilisi kategooriaid võimalik defineerida nende vastandamise teel üksteisele selgitades välja nende vastastikused vahekorrad. Seda mõistis juba suur dialektik Hegel.

---

[1] Fr. Engels, Looduse dialektika, Tallinn 1962, lk. 38.

Temalt pärineb meil tänini levinud kvaliteedi definitsioon, milles ta seob seda kategooriat olemise ning kvantiteedi kategooriaga:

"Kvaliteet on üldiselt olemisega identne, vahetu määrang, erinedes kvantiteedist, mis on samuti olemise määrang, kuid mitte sellega vahetult identne, vaid selle suhtes ükskõikne, väline määrang. - Miski on tänu oma kvaliteedile see, mis ta on, ja kui ta kaotab oma kvaliteedi, lakkab ta olemast see, mis ta on."[1]

Nähtuse kvaliteet eraldab teatud nähtust teistsuguse kvaliteediga nähtustest ning selles mõttes ta etendab, nagu on näidanud Hegel, nähtuse seesmise piiri osa, mis lahutab teda ülejäänud nähtustest.

Kvaliteeti on võimalik defineerida ka tema vastandamise teel vastandite ühtsuse, paigalseisu ja vastastikuse seose kategooriatega. Sel teel teeme kindlaks, et:

kvaliteedi sisuks, tema aluseks on kindel ühtsus nähtuse vastandite vahel;

kvaliteedis avaldub nähtuse suhteline püsivus, paigalseisu moment selle nähtuse liikumises;

kvaliteet on nähtuse püsivate seoste ning suhete kindel süsteem.

Katsume seda selgitada mõne näitega.

Looduses on aine üheks kvaliteediks selle agregaatolek. Milles seisneb see kvaliteet? Agregaatolek kujutab endast aine molekulide või aatomite vastastikuste suhete või vastastikuste seoste kindlat süsteemi. Nii näiteks keha tahke kristallolek seisneb osakeste korrapärases vastastikuses paigutuses omavaheliste külgetõmbejõudude mõjul. Selles agregaatolekus teostavad aine osakesed soojusvõnkumisi kindlate punktide ümber, mis moodustavad nn. kristallvõre. Nende sõlmede paiknemine ruumis on vähemalt kolmes suunas korrapärane, perioodiline. Nagu on teada, esinevad vedel agregaatolek ja gaasiline olek osakeste vastastikuste seoste hoopis erineva-

[1] Гегель, Сочинения, т. I, М.-Л. 1930, lk. 157.

te süsteemide puhul. Agregaatolekut määrav osakeste vastastikuste seoste süsteem sõltub tõmbe- ning tõukejõudude vahekorrast osakeste vahel.

Tegelikkuse teisel alal - ühiskondlikus elus - on ühiskonna kui terviku põhiliseks kvalitatiivseks olekuks ühiskondlik-majanduslik formatsioon. Siin moodustab kvaliteedi püsivate suhete süsteem, mis kujuneb inimeste vahel ühiskondlikus tootmises.

Esimesena formuleeris seaduse kvantitatiivsete muutuste üleminekust kvalitatiivseteks muutusteks Hegel. Selles on Hegeli suur teene filosoofia ja teaduse ees. Kuid Hegeli järgi on kvaliteet ja kvantiteet "absoluutse idee" kaks mõistet, mis eksisteerisid enne loodust ja ühiskonda. Asjad aga on nende mõistete sünnitised, nende mõistete teisitiolek.

Materialistlik dialektika lähtub sellest, et kvaliteedi kandjaiks on materiaalsed asjad, nähtused. Materiaalsed asjad ja nähtused on lõpmatult keerulised, ammendamatud oma seesmiste ja väliste seoste poolest. Need seosed ei ole mitte kaootilised, vaid moodustavad korrapäraseid süsteeme, kvaliteete. Siit tulenebki, et igal asjal on mitte üks kvaliteet, vaid palju kvaliteete. Engels kirjutab: "Pole olemas kvaliteete, vaid ainult asjad, milledel on kvaliteete, ja sealjuures lõpmata palju kvaliteete."[1]

Ühe ja sama asja paljudest kvaliteetidest mõned kui laiemad haaravad ning sisaldavad eneses teisi, mis on nendest oma üldisuse astme poolest kitsamad. Vahekord selliste kvaliteetide vahel on dialektiline vahekord üldise ning erilise vahel. Teised kvaliteedid ühes ja samas asjas eksisteerivad aga koos, n.-ö. üksteise kõrval. Kõik asja kvaliteedid on lõppkokkuvõttes üksteisega seotud oma ühtse materiaalse kandja poolt.

Antud vedelikul - veel - on peale aine üldise kvalitee-

---

[1] Fr. Engels, Looduse dialektika, ERK, Tallinn 1962, lk. 175.

di, mis eraldab teda materiaalsetest väljadest, vedela agregaatoleku kvaliteet, kindel keemiline kvaliteet. Kui tavaline vesi erineb ta kvalitatiivselt "raskest veest". Kui jõevesi erineb ta teise kvaliteediga veest, nagu mere-, soo-, allika- jne. veest.

Teine näide. Inglismaa majandus tänapäeval omab selliseid kvaliteete, nagu:

ühiskondlike nähtuste üldine kvaliteet, mis eraldab neid loodusnähtustest;

majanduslike nähtuste kvaliteet, mis eraldab majanduselu nähtusi ühiskonna elu mittemajanduslikest nähtustest;

kapitalistliku majanduse kvaliteet;

imperialism, kapitalistliku majanduse eriline kvalitatiivne arengustaadium.

"Selleks et eset tõesti tunda, on vaja hõlmata selle kõiki seoseid ning kvaliteete," rõhutas Lenin. "Meie ei saavuta seda kunagi täielikult eseme kvaliteetide lõpmatu hulga tõttu, kuid kõikehõlmava tunnetuse nõue hoiab meid seisakust välismaailma tunnetamises. Meie vahekorras objektidega tuleb esiplaanile kord üks, kord teine eseme kvaliteet. Praktika peab kuuluma seepärast eseme täielikku definitsiooni "kui see, mis määrab praktiliselt eseme seose sellega, mis on vajalik inimesele" [2]

Vastastikusel mõjutamisel teiste esemetega avalduvad eseme kvaliteedid kui selle eseme omadused. Omadus on teise eseme mõjutamise kindel viis antud eseme poolt. Omadus seisneb asja võimes välja kutsuda teises asjas muutusi ning avalduda vastastikusel mõjustamisel teiste esemetega. Omadus avaldub üksnes teise nähtuse suhtes, millel on teatav kvaliteet, kuid omadus kuulub asjale, tema kandjale endale, tulenedes selle kvaliteedist. K. Marx kirjutab "Kapitalis", et asja omadused ei teki, vaid avalduvad suhetes teiste esemetega.[1] Kuid samal ajal ei saa omadust lahti kiskuda sellest vastastikusest suhtest, milles see omadus avaldub, realisee-

---

[1] K. Marx, Kapital, I kd., Tallinn 1953, lk. 58.

[2] V.I. Lenin, Teosed, 32. kd., lk. 74.

rub. "Olles lahti kistud suhtest, milles nad realiseeruvad, muutuvad omadused mõttetuteks." kirjutab K. Marx "Saksa ideoloogias".[1]

Näiteks paljude keemiliste elementide metallikvaliteet, mis eraldab neid mittemetallidest, seisneb nõrkades seostes valentsete elektronide ning aatomituumade vahel, liikuvate elektronide olemasolus, mis pole kindlate tuumadega püsivalt seotud. Metallikvaliteet avaldub aga paljudes omadustes - heas elektri- ja soojusjuhtivuses, läikivuses, kõrges plastilisuses, võimes moodustada katioone, omaduses asendada hapetes vesinikuaatomeid jne. Kõik need omadused kuuluvad metallidele enestele, kuid avalduvad üksnes vastastikusel mõjustamisel materiaa teiste kindlate vormidega. Näiteks läikivus kui metalli omadus võib avalduda ainult siis, kui meil on tegemist selle aine ning valguse vahekorraga, või plastilisus seal, kus on tegemist metalli mõjustamisega teiste tahkete kehade poolt jne.

Üldust nähtub, et kvaliteedi ja omaduste mõistete erinevus on suhteline. Kvaliteet esineb omaduse suhtes kui omaduse seesmine külg. Omadus esineb kvaliteedi suhtes kui selle väline külg, kui selle avaldus. Kvaliteet võib avalduda paljude omaduste kaudu, esinedes kui omaduste püsiv ühtsus. Sellepärast on kvaliteedi muutus ühtlasi ka tema avalduste, omaduste muutus.

Tuleb märkida, et omaduse kategoorial on suur tähtsus aistingu probleemi mõistmisel peegeldusteoorias.

Kvantiteet on asjade teine üleüldine külg, mis on vastandlik kvaliteedile. Sellepärast saab kvantiteet ka oma definitsiooni kvaliteedi kaudu, vastandamise teel kvaliteedi mõistele. Kvantiteet kujutab enesest kindlat momenti, astet liikumises, mis toimub püsivate, antud kvaliteeti moodustavate seoste alusel. Kvantiteet seisneb nähtuste omaduste intensiivsuses ühe ja sama kvaliteedi avaldusena. Kvantiteedi muutused kujutavad enesest seega ühe ja sama kvaliteedinähtu-

---

[1] К. Маркс и Ф. Энгельс, Немецкая идеология, Сочинения, издание 2., т. 3, lk. 285.

se tunnuste kasvu või nende vähenemist. Nad määravad rea ühe ja sama nähtuse olekuid, mis erinevad üksteisest ainult suuruse poolest.

Kvantiteet ja kvaliteet on ühe ja sama nähtuse kaks külge. Järelikult peavad nad olema teineteisega seotud. Kindlat seaduspärast seost, suhet antud nähtuse kvaliteedi ning talle vastava kvantiteedi vahel nimetatakse mõõduks. Mõõt on nähtuse kindel kvantiteet, millel on kvalitatiivne tähendus, kvalitatiivselt kindlaksmääratud, kindlakvaliteediline kvantiteet.

Kvaliteedis sisaldub nähtuse erinevus, eraldatus teistest erineva kvaliteediga nähtustest, tema piir. Kvantiteet määrab aga nähtuse teatud oleku selle piiri raamides. See olek võib muutuda nendes piirides, neid ületamata. Suhe, kindel ühtsus kvaliteedi ja kvantiteedi vahel seisneb selles, et see kvantiteedi muutumine võib toimuda kvaliteeti muutmata ainult teatavates piirides, ühest mingisugusest punktist teise kindla punktini. Mõõt on seega võimalike kvantitatiivsete muutuste piiramine, kvantitatiivsete muutuste kindel amplituud teatud kvaliteedi suhtes. Ta on liikuv, elastne ühtsus kvaliteedi ja kvantiteedi vahel, kuid see liikuvus on asetatud kindlaisse raamidesse. Igale kvaliteedile vastab võimalike kvantitatiivsete muutuste suurus. Näiteks vesi vedelas agregaatolekus omab kindlat mõõtu kui ühtsust selle vedela agregaatoleku kui kvaliteedi ning temperatuuri kui kvantiteedi vahel, kus viimase piirideks on normaalse õhurõhu puhul temperatuur 0° C ja 100°C.

Keemiline element omab mõõtu, milles kvaliteedi osa eeldab keemiliste omaduste kompleks, kvantiteedi osa aga aatomkaal. Nagu teada, võib aatomkaal väga paljudel elementidel varieeruda mõõdu piires ning niisugused elemendid kujutavad enesest oma mitme isotoobi ühtsust.

Näit.: O_8^{16} , O_8^{17} , O_8^{18} , S_{16}^{32} , S_{16}^{32} , S_{16}^{33} , S_{16}^{34} .

Mõõt kui dialektika seaduspärasus on nii välismaailma teatud kõige üldisem suhe kui ka tunnetuse kindel vorm, mida

inimene võib teadlikult rakendada tegelikkuse tunnetamisel ja oma tegevuse suunamisel. Eeskujuks võib siin olla suure Lenini analüüs, mille ta teostas, töötades oma teose "Toitlusmaksust" kallal. Lenin otsis ja töötas välja teid üleminekuks sotsialismile, sotsialismi rajamiseks. Selle brošüüri kavas, kus ta mõtles läbi oma teose põhilised ideed, rakendab Lenin mitu korda mõõdu mõistet. V.I. Lenin lahendas küsimuse, millistes piirides ja millises ulatuses tuleb meil üleminekuperioodil lubada vabakaubanduse arenemist. Ta küsib, milline mõõt peab olema "kauplemisvabadusel"? Vabakaubandus peab viima tootlike jõudude arengule talupoja majapidamises, soodustama väiketööstuse arengut, peab olema suunatud bürokratismi vastu. Mõõduks pidi olema ühtsus vabakaubanduse arengutaseme ning areneva sotsialistliku majanduse ja proletariaadi diktatuuri kindlustamise vahel. Selle mõõdu täpsustamise vahendiks pidi Lenini mõtte järgi olema praktika. Kolhoosiprodukti realiseerimisel saadav väärtus peab asendama kulunud tootmisvahendid (c), rahuldama kolhoositootjate tarbimise (v) ja andma teatud ülejäägi (m) tootmise mahu suurendamiseks vastavalt rahvamajanduse vajadustele. Kui toodangu kokkuostul tasutakse ainult kulutatud c + v ulatuses, on laiendatud taastootmist võimatu teostada. Juhul, kui kokkuostul makstaks vähem, kui c + v, toimuks tootmise tagasiminek. Teisest küljest on siin mõõdul ka oma ülempiir. Kokkuostu hind ei tohi seda ületada. Vastupidisel juhul kasvaks põllumajanduses tootmine kiiremini, kui see on rahvamajandusele vajalik, mis rikuks rahvamajanduse proportsioone, kutsuks esile sügavaid häireid selle arenemises. Samuti oleks see põhjustanud linnades elukalliduse tõusu, mis on üldiselt vastuolus sotsialismi olemusega.

2. Metafüüsiliste teooriate kriitika dialektiliste muutuste vahekorra küsimuses.

Metafüüsiline meetod näeb tegelikkuses alati üksnes mingisugust üht külge, taandades kogu tegelikkuse kui terviku selle ühele küljele. Nii võib ta absolutiseerida liikumise revolutsioonilist vormi, hüppeid. See tähendab aga katkevuse osa ühekülgset ülespuhumist mateeria arengus, põhjustab selle erinevate olekute isoleerimist üksteisest, loobumist maailma ühtsuse põhimõttest. Niisuguse seisukoha järgi tekivad uued nähtused järsku, ilma et nad oleksid enne seda ette valmistatud mingisuguste protsesside poolt vanades nähtustes. Et mateerias eneses eitatakse selliste imelike muutuste põhjuste olemasolu, siis loomulikult tuleb viimaseid otsida mujal, s.o. ideaalsetes, mittemateriaalsetes jõududes.

Loodusteaduse ajaloos leiame me sellise metodoloogia rakendamist näiteks kuulsa prantsuse teadlase Cuvier (1769 - 1832) puhul tema tuntud katastroofide teoorias. Umbes seda laadi on bioloogias liikide nn. "ümbersündimise" teooriad, mille kohaselt ühe liigi organismid tekivad korraga teist liiki organismide seemnetest, embrüonidest, kehaosadest jne. Täiesti väljakujunenud liigi äkiline tekkimine teisest liigist nõuab paratamatult mingisuguse teadliku üleloomuliku jõu vahelesegamise tunnistamist. Seetõttu on niisugused teooriad viinud ning viivad alati vitalismile, idealismile bioloogias. Seepärast on arusaadav, et sellised äärmiselt reaktsioonilised filosoofid-idealistid, nagu näiteks Schopenhauer (1788-1860) ja Hartmann (1842 - 1906), on olnud liikide "ümbersündimise" teooriate palavad pooldajad. Moodsas kodanlikus filosoofias on levinud nn. "emergentse evolutsiooni" teooria ("emerge" - ingl. "tekkima", "ilmuma"). Selle teooria järgi toimuvat maailmas vahetevahel järsud muutused, mis viivad tegelikkuse ühelt kvalitatiivselt tasemelt teisele, kõrgemale tasemele. Muutused polevat välja kutsutud mitte mingisuguste

protsesside poolt looduse vanas olekus. Seepärast, olles madalamal tasemel, pole põhimõtteliselt võimalik ette näha järgmisele tasemele üleminekut ega selle taseme iseloomu. Kõrgem kvaliteet ei kujune madalamast, vana ei muundu uueks, vaid uus kantakse vanasse nagu "hing kehasse" jumalataolise jõu poolt. Ka inimene võib osutuda täiesti ootamatult mingisugusel tundmatul "üliinimese" tasemel olevaks. Üks "emergentse evolutsiooni" teooria esindaja väidab koguni, et selline emergentse ülemineku näiteks inimese tasemelt jumaluse tasemele olevatki olnud ... Jeesus Kristuse "sünd".

Hüpete absolutiseerimise metodoloogia viib poliitilise tegevuse alal avantürismile, sest ta ei võimalda võitluses revolutsiooniliste muutuste eest arvestada neid ettevalmistavate kvantitatiivsete muutuste olemasolevat taset. Niisugune avantürism on teatavasti omane väikekodanlikule "revolutsioonilisusele" (anarhistid, anarho-sündikalistid, pahempoolsed kallakud kommunistlikes parteides jne.).

Kvantitatiivsete muutuste kuhjumise täpse arvestamise alahindamine leidis teatud määral aset ka meil mõnede majandusteadlaste hulgas, kes hakkasid propageerima otsesele produktide vahetusele üleminekut meie põllumajanduses. Selline üleminek oleks aga meie oludes praegu täiesti enneaegne.

Metafüüsika teiseks avalduseks kvantitatiivsete ja kvalitatiivsete muutuste küsimuses on kvantitatiivsete muutuste absolutiseerimine. See metafüüsiline teooria eitab kvalitatiivsete muutuste, hüpete paratamatust arenemise protsessis. Kõik muutuvat ainult pideva kasvu või vähenemise korras. Tavaliselt selle metafüüsilise seisukoha pooldajad tunnistavad küll sõnades arenemist, nad väidavad: "Meie tunnistame uue tekkimise paratamatust, kuid uus (ükskõik, kas on juttu looduse või ühiskonna arengust) peab tekkima järk-järgult, pideva kasvuprotsessi tulemusena".

Juba Hegel näitas, et see nn. "arenemise teooria" sisaldab eneses loogilist vastuolu. Suureneda, kasvada võib ju ainult see, mis enne suurenemise protsessi oli juba olemas valmis kujul. Väheneda ei tähenda mingil juhul kaduda; kui min-

gisuguse asja kohta öeldakse, et ta on vähenenud, eeldatakse, et see asi on säilinud. Järelikult väide, et uus tekib pideva kasvu tulemusena, tähendab, et ta oli juba enne seda olemas, olles vaid märkamatu oma väikeste mõõtmete tõttu. Seega kvantitatiivsete muutuste absolutiseerimise teooria ("lame evolutsionism") viib mõttetusele: tekkiv on olemas enne tekkimist, kaduv säilib peale kadumist. Katkevuse eitamine arenemises tähendab ühtlasi piiride olemasolu eitamist nähtuste vahel. Uue tekkimine, piiride olemasolu esemete vahel pidavat seletuma inimese teadvuse omadustega. Siit tuleneb selle teooria tendents järelduste tegemiseks subjektiivse idealismi vaimus.

"Evolutsionismi" metodoloogia oli väga laialdaselt levinud kodanlikus filosoofias ning teaduses XIX saj., kui ta väljendas tolle aja kodanluse liberalistlikku vaimu ("progress") ning ühtlasi hirmu revolutsiooni ees. Ta vastas teatud määral ka reas loodusteadustes valitsenud ettekujutustele (geoloogia, darvinismi populaarne mõistmine, füüsika). Näiteks XIX saj. füüsikas valitses eetriteooria - teooria katkestamatust ühtsest keskkonnast, mille muutused toimuvad täiesti pidevalt levides ühelt punktilt teisele. Sellele vastavalt oli füüsika põhiliseks matemaatiliseks aparaadiks diferentsiaalarvutus, mis käsitleb suurusi, mis üleminekul ühelt väärtuselt teisele omandavad pidevalt kõik vahepealsed väärtused. Vastavalt selle arvutuse ühe looja, Leibnitzi põhimõttele "natura non facit saltus" ("loodus ei tee hüppeid"). Seda lauset armastas korrata ka Darwin, vaatamata tema teooria dialektilisele iseloomule. Poliitika alal huvitab meid evolutsionism eeskätt oportunismi, reformismi metodoloogilise alusena töölisliikumises. Oma võitlust marksismi revideerimise eest on Bernstein, Struve jt. sidunud katsetega asendada dialektilise arenemise teooria evolutsionismiga, et sel teel põhjendada kokkulepet kodanlusega. Tänapäeval on Prantsusmaa parempoolsete sotsialistide hulgas levinud seisukoht, et revolutsioonid kujutavad enesest kõrvalekaldumist ajaloolise protsessi seaduspärasustest. Vastavalt sellele vaatele

toimus revolutsioon küll Venemaal, ent ta pole sugugi paratamatu teiste maade arengus, sest normaalne areng ei tunne hüppeid, revolutsioone.

1952. a. ilmus Inglismaal inglise parempoolsete tööerakondlaste programmiline teos, mida nimetatakse "Põhimõtete uus väljakuulutamine". Selles väidetakse, et pole olemas mingisugust piiri kapitalismi ja sotsialismi vahel, pole olemas kahte majandussüsteemi - kapitalistlikku ja sotsialistlikku, vaid on olemas üleminekuastmete lõpmatu rida. Kvantitatiivsete muutuste absolutiseerimise metodoloogia järgi tekib sotsialistlik ühiskond kapitalistliku ühiskonna kvantitatiivse kasvu tulemusena. Juba tänapäeval sisaldavat kapitalistlik ühiskond sotsialismi elemente. Kapitalistliku ühiskonna areng tähendab ühtlasi nende elementide kasvu. Tähendab, pole vaja ei klassivõitlust ega revolutsiooni, on vaja vaid lasta kapitalismil kasvada, s.o. areneda kapitalistlikel monopolidel, et kiiremini jõuda sotsialismini. Kapitalism "kasvab sisse" sotsialismi, ei tule mingisuguseid pöördeid, mis lahutaksid neid ühiskonna olekuid teineteisest.

Tänapäeva revisionistid püüavadki tõlgitseda NLKP XX ja XXII kongressi ja partei programmi tuntud teese parlamentliku tee võimalikkusest üleminekul sotsialismile loobumisena sotsialistliku revolutsiooni paratamatuse põhimõttest, nõustumisena revisionistide ideoloogiaga. Kui tunda dialektika seadust kvantiteedi üleminekust kvaliteediks, võib kergesti paljastada selle vassingu. Põhimõtteline vastandlikkus marksismi ja revisionismi vahel ei seisne siin sugugi selles, nagu oleks marksism eitanud mis tahes tingimuste puhul rahuliku ülemineku võimalust ja "tahaks" kõikjal ning alati rakendada relvastatud vägivalda. Vastandlikkus seisneb tegelikult selles, et marksism nõuab igal juhul, et parlament või mis tahes muu riigivõimu organ etendaks proletariaadi diktatuuri osa ning teostaks otsustavalt sügava ümberkorralduse tootmissuhetes, asendades kapitalistliku omandi sotsialistliku omandiga (seejuures meetodid, viisid võivad olla kõige erinevamad). Seega on ka rahulikul, parlamentaarsel teel toi-

muv üleminek revolutsioonile, järsk hüpe ühest kvaliteedist teise.

Revisionistid aga eitavad vastavalt evolutsionismi põhimõttele parlamendi rakendamist omandisuhete põhiliseks ümberkorraldamiseks, ning kaitsevad seevastu kodanliku eraomandi puutumatust, sest nende arvates selle kvantitatiivne kasv ja tehniline progress viivad iseenesest sotsialismile.

3. Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks muutusteks ülemineku paratamatus.

Materialistliku dialektika seisukohalt võivad kvantitatiivsed muutused olla esialgu neutraalsed nähtuse antud kvaliteedi suhtes, nendega ei pea kaasnema nähtuse antud kvaliteedi muutused (sõltuvalt mõõdust), kvantitatiivses protsessis erinevad nähtuse olekud üksteisest kui suurem ja väiksem. Muutumine on pidev. Kuid sel hetkel, mil kvantitatiivsed muutused jõuavad mõõdu piirile, avaldab kvantiteedi väiksemgi edasine muutus otsustavat mõju kvaliteedile. Selles punktis lõpeb kvantitatiivsete muutuste suhteline neutraalsus nähtuse antud kvaliteedi suhtes. Kvantitatiivsete muutuste edasine protsess on võimalik ainult uute kvalitatiivsete seoste puhul. Selles muutumise kindlas punktis puutub kvantitatiivsete muutuste protsess kokku nähtuse kvaliteediga ja väljub oma piiridest. Neid arenemispunkte nimetatakse dialektikas "sõlmedeks" ja joont, mis seob nende "sõlmede" tervet jada ühtses protsessis, mõõdu vahekordade "sõlmjooneks". Nendes sõlmpunktides katkeb liikumise pidevus kvaliteedi suhtes. Endised püsivad seosed ja vahekorrad katkevad, toimub nende põhiline ümberkorraldumine või nende asendumine uute seoste ja vahekordadega. Selle tulemusena tekib kvalitatiivselt uus nähtus või nähtuse uus kvaliteet, mis on eelmisest eraldatud suhteliselt kindla piiriga. Selle uue kvaliteedi tekkimine sõlmpunktis toimus hüppe taoliselt. Kvantitatiivsete muutus-

te protsess jätkub ka uues kvalitatiivses olekus, uute seaduspärasuste alusel (kvaliteet läheb kvantiteediks tagasi), kuni kvantitatiivsed muutused viivad uuesti teatud sõlmpunktini, kus toimub jällegi dialektiline hüpe jne. jne. Nii viivad pidevad kvantitatiivsed muutused kvalitatiivsetele muutustele, mis toimuvad hüppeliselt, olles tingitud eelmiste kvantitatiivsete muutuste poolt.

Et vältida lihtsustatud ettekujutuse tekkimist, peab seejuures juhtima lugeja tähelepanu veel järgmisele asjaolule. Kvaliteedi muutuseks on alati vajalik ka kindel muutus kvantiteedis - see on antud dialektilise seaduse universaalne paratamatu nõue. Kuidas teostub aga vastav kvantiteedi muutus - kas kestva "kuhjumise" teel või on ta ise ühekordne muutus - on juba teine küsimus. Tõsi küll, nii looduses kui ka ühiskonnas on äärmiselt laialt levinud kvantitatiivsete muutuste eelnev kuhjumine. Kuid paratamatu see ei ole.

Looduses ja ühiskonnas toimuvad protsessid annavad meile rikkalikku materjali käsitletava seaduse illustreerimiseks.

Matemaatika on teadus kvantitatiivsetest suhetest, kuid matemaatikas on kõikjal tegemist üleminekutega kvantitatiivseilt muutustelt kvalitatiivseile muutustele. Kui võtame lihtsa aritmeetilise arvude rea, siis siin viib arvude kasv ühe võrra kvalitatiivsetele vahedele arvude vahel. Kui läheme üle 3-lt 4-le, siis on tegemist üleminekuga arvule, mis kujutab endast 2^2 või üleminekul 5-lt 6-le on tegemist arvuga, mis on jagatav 2 ja 3-ga korraga jne. jne.

Kui, nagu me juba ütlesime, XIX saj. füüsikas oli domineeriv protsesside pidevuse põhimõte, siis keemia alal oli juba tollal olemas tohutu materjal, mis demonstreeris pidevuse ning katkevuse ühtsust. Seepärast on arusaadav, et Engels, töötades välja kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seadust loodusteaduse andmete põhjal, omistas sealjuures eriti suure tähtsuse keemiale. Ta kirjutas: "Oma suurimaid triumfe pühitseb Hegeli poolt avastatud loodusseadus keemia alal. Keemiat võib nimetada teaduseks kehade kvalitatiivsetest muu-

tustest, mis toimuvad kvantitatiivse koostise muutumise tagajärjel."[1]

Kvalitatiivseid muutusi põhjustavate kvantitatiivsete muutuste osa etendavad siin nii aine kvantitatiivse koosseisu muutused kui ka aatomite paigutuse muutused molekulis. Sama seaduse toime eredaks avalduseks keemias on Mendelejevi perioodiline seadus, mis näitab keemia-alaste kvaliteetide perioodilist sõltuvust aatomituuma positiivsete laengute hulgast.

Teaduse areng XIX saj. osutus dialektilise hüppe triumfiks ka füüsikas. Energiakvandi avastamine näitas, et molekuli, aatomi, tuuma üleminekul ühest olekust teise toimub energia muutus mitte pidevalt, vaid hüppe teel. Mikrosüsteemide kvalitatiivsete olekute hüppelised muutused, elementaarosakeste kvalitatiivsed vastastikused muundumised kvantiteedi muutumise kindlates punktides ongi tänapäeva teoreetilise füüsika põhiliseks uurimisobjektiks.

Kui footoni energia aatomi väljas ületab mõõdu piiri $2 m_0 c^2$ (elektroni kahekordse massi ja valguse kiiruse ruudu korrutise), siis muunduvad footonid aine elementaarosakesteks: elektron-positronpaariks. Sellega toimub suur hüpe materia arenemises: valgusest tekib aine. Tuuma sees toimuvad lakkamatud kvalitatiivsed muutused. Prooton, kiirates positiivselt laetud π-mesoni, muundub neutroniks. Neutron aga, neelates selle, muundub prootoniks. Seejärel vahetusprotsess kordub vastassuunas.

Käsitletav dialektika seadus valitseb ka orgaanilise looduse arenemises. Loodusliku valiku toimel kuhjuvad organismidel kasulikud muutused paljude põlvkondade vältel. Esialgsed pisierinevused üksikorganismide vahel kasvavad selles protsessis erinevusteks liigi variatsioonide vahel, need aga omakorda kasvades viivad teatud momendil mõõdu piiridest välja. Kvantiteet läheb üle kvaliteediks, vana liigi variatsioon muundub uueks liigiks.

---

[1] Fr. Engels, Looduse dialektika, ERK, Tallinn 1962, lk. 40.

Muutused, millega opereerib valik, tekivad ise uute kvaliteetidena nii vanemate ning esivanemate tunnuste pärilike algete kuhjumise ning kombineerumise teel sündivas organismis kui ka keskkonna tegurite mõju tulemusena. Bioloogia üheks praegu tromiliselt arenevaks suunaks on pärilike kvalitatiivsete muutuste tekke uurimine, mida kutsub esile ioniseeriva kiirituse mõju.

Ühiskondlikus elus on ühiskonna kui terviku peamiseks kvalitatiivseks muutuseks üleminek ühest ühiskondlik-majanduslikust formatsioonist teise, mis toimub sotsiaalsete revolutsioonide teel. Sotsiaalsed revolutsioonid valmistatakse ette tootlike jõudude kasvu ning selle alusel toimuva rõhutud klasside võitluse kasvu poolt. On täiesti selge, kuivõrd tohutu tähtsus peab olema kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seadusel töölisklassi revolutsioonilisele parteile, kui see dialektika seadus annab üldise põhjenduse kvalitatiivsete, revolutsiooniliste muutuste paratamatusele ning annab kätte üldise suuna nende protsesside leidmiseks ning ärakasutamiseks, mis neid pöördeid põhjustavad.

Kvantiteedi kvaliteediks ülemineku seadus ei ole mitte üksnes objektiivse maailma üldine seadus. Ta on ka inimtunnetuse ning mõtlemise seadus.

Tunnetusprotsessis on üheks selle seaduse avalduseks üleminek tunnetuse meeleliselt astmelt loogilisele astmele - aistingult mõtlemisele.

Meeleline ja loogiline tunnetus on tunnetuse kaks kvalitatiivselt erinevat astet. Meelelise tunnetuse kasv, kogemuse areng annab materjali teoreetiliseks üldistuseks, mille abil avastatakse seadused, nähtuse olemus. Seega kvantitatiivsed muutused viivad siin kvalitatiivsetele muutustele ülemineku loogilisele astmele.

See kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks ülemineku seadus on kehtiv nii iga üksiku isiku tunnetusprotsessides kui ka kogu ühiskonna tunnetuse ajaloolises arengus. Ta avaldub seega ka teaduse ajaloos, teaduse ajaloolises arenemises. Nii on ka loodusteaduse arengul oma kvantitatiiv-

ne ja kvalitatiivne külg. Võitlust looduse vallutamiseks võrreldakse mitmekordse maja vallutamisega tänavavõitluses. Siin on kaks ülesannet: vallutada antud korrus ning rajada teed üleminekuks järgmisele, kõrgemale korrusele. See tähendab, et loodusteaduse arengus on olemas probleeme, mille lahendamine viib tulevikus mingisuguse uue teadusharu tekkimisele, tõstab teadust kvalitatiivselt kõrgemale tasemele.

Nii näiteks oli loodusteaduste arengus viimastel aastatel selliseks hüppeks aatomituuma füüsika arendamine. Selle füüsikaharu saavutused kujutavad endast suurt kvalitatiivset hüpet teaduse arengus. Matemaatika arengus oli tähtsaks kvalitatiivseks hüppeks elektron-arvutusmasinate leiutamine, mis tõstis arvutusmatemaatika kvalitatiivselt täiesti uuele astmele. Asendades tuhandete arvutajate tööd võimaldab masin lahendada selliseid ülesandeid, mis olid senini lahendamatud. Kvalitatiivseks muutuseks teaduse arenemises, mille tähtsus on võrdne Kopernikuse või Darwini avastustega, on küberneetika loomine. Suureks sündmuseks teaduse alal on ka algav kosmose vallutamine. On oodata suuri avastusi ka bioloogia alal, mis uurib elutegevuse protsesside füüsikalis-keemilist mehhanismi.

Meie poolt käsitletav seadus ei iseloomusta mitte üksnes kvaliteedi muutumist sõltuvalt kvantiteedi muutusest. Antud seaduse teiseks küljeks on kvaliteedi tagasimõju kvantiteedile. Engels on rõhutanud, et kvaliteedi ja kvantiteedi suhe on vastastikune, et kvaliteet läheb üle kvantiteediks niisama hästi nagu kvantiteet kvaliteediks"[1] See tähendab, et kvantitatiivsete muutuste edaspidine protsess uue mõõdu piirides allub uutele seaduspärasustele, toimub endisest erineva kiirusega. Seda illustreerivad juba eespool toodud näited.

Et ei tekiks muljet, nagu ei saaks dialektika seadust mõista muidu, kui ainult tingimata teoreetiliste teaduste

---

[1] Fr. Engels, Looduse dialektika, ERK, Tallinn 1962, lk. 192.

suhteliselt raske materjali põhjal, toome veel ühe näite.

Oletame, et meie läheme tööle. Meil on väga kiire, võib-olla me veidi hilineme. Tee viib mäest alla. Kiirustades me jõuame oma käigu kiiruse piirile. Võetud hoog sunnib meid siin üle minema jooksule. Toimub tüüpiline üleminek liikumise uude kvaliteeti (käimisel toetub inimene kogu aeg maapinnale, jooksu aga iseloomustab faasi olemasolu, kus inimene ei puuduta pinda kummagi jalaga). Üleminek jooksule oli aga kvaliteedi üleminek kvantiteedika: meie kiirus kasvas palju suuremaks kui käies.

4. Dialektiline hüpe kui arengu üleüldine seaduspärasus.

Dialektiline hüpe (liikumise revolutsiooniline vorm, kvalitatiivne muutus) kujutab enesest püsivate seoste katkemist ning nende asendumist seoste uue süsteemiga või nende sügavat ümberkorraldumist. Dialektilise hüppe sisuks on vastuolu lahendamine, s.o. endise ühtsuse likvideerimine vastandite vahel, ühe vastandkülje võit teise üle. Selle sisuks võib olla ka järsk muutus vastuolu teravnemises või selle kustumises ja samuti täiendavate uute vastuolude tekkimine.

Dialektilise hüppe kaudu teostub tegelikkuse arengu absoluutne protsess. Hüpe on tegelikkuse üleüldine absoluutne seaduspärasus. Tema absoluutsus aga avaldub suhteliste momentide kaudu.

Meil on praegu tähtis märkida dialektiliste hüpete järgmisi suhtelisi momente.

1. Suhteline on hüppe äkilisus. Kvaliteedi muutused peavad olema kiirema iseloomuga kui kvantitatiivsete muutuste protsess ja seda järgmisel põhjusel.

Tegelikkuses on olemas suhteline püsivus, korrapära, objektiivsed seadused, mis võivad olla muutumatud pika aja vältel. Mõtused on eraldatud üksteisest suhteliselt kindla-

te piiridega. Kvalitatiivne muutus tähendab aga selle püsivuse likvideerimist, seaduspärasuste murdumist, üleminekut nähtusi üksteisest lahutavast piirist. Kui see seaduspärasuste murdumine oleks toimunud lakkamatult kogu aeg, siis poleks tegelikkuses mingit püsivat korrapära, vaid valitseks kaos. Järelikult on kvalitatiivsed muutused paratamatult kiire iseloomuga ja kujutavad endist hüppeid. Nende äkilisus on suhteline, s.o. teatud muutused on järsud, äkilised neile eelnenud või neile järgnevate protsesside suhtes.

Dialektilised hüpped on protsessid, järelikult peab neil olema ka kindel kestus. Näiteks elu tekkimine maakeral on nõudnud väga pikka aega. Engelsi arvamuse järgi on elu tekkimine kestnud miljoneid aastaid, kuid see miljoneid aastaid kestnud protsess oli seejuures kõige otsustavamaks hüppeks materia arengus. Nii on see ka ühiskondliku elu arengus. V.I. Lenin oma teoses "Nõukogude võimu järjekordsed ülesanded" kirjutab, et hüpeteks ajaloos nimetasid Marx ja Engels murranguid maailma ajaloo seisukohalt, mis haaravad ajavahemikke kümne ja enama aasta ulatuses. Seega näitab ta, et protsess esineb teatud suhetes kui järsk hüppeline muutus.

Dialektiline hüpe on vasturääkiva iseloomuga. Ühelt poolt lahutab dialektiline hüpe üksteisest asju, mis kujutavad enesest kvalitatiivselt erinevaid astmeid arenemise protsessis. Teiselt poolt seob ta üksteisega kvalitatiivselt erinevaid asju ning nähtusi arenemises. Hüppe seadusest on lahutamatu piiride mõistmine dialektikas.

Dialektika tunnistab püsivate piirjoonte olemasolu nähtuste vahel, kuid peab neid piirjooni samal ajal suhtelisteks. V.I. Lenin märkis, et kõikide piiride pidamine nii looduses kui ka ühiskonnas tinglikeks ning liikuvaiks on marksistliku dialektika põhiseisukoht.[1]

Engels kirjutab "Looduse dialektikas": "Absoluutselt kindlad eraldusjooned on arenemisteooriaga ühendamatud... Kõik erinevused sulavad ühte vahepealsetes astmetes ja kõik vas-

---

[1] V.I. Lenin, Juniuse brošüürist, Teosed, 22. kd., lk. 285.

tandid lähevad vahelülide kaudu teineteisesse üle."[1] Hüppe äkilisuse absolutiseerimine tähendaks ka piiride absolutiseerimist.

See aga, nagu ütleb Engels, ei sobi kokku arenemisteooriaga. Siit on ka arusaadav, miks see metafüüsika, mis absolutiseerib hüpete äkilisust, katkevust, on etendanud teaduse ajaloos eriti reaktsioonilist osa.

Seevastu aga metafüüsika teine liik, mis absolutiseeris liikumise evolutsioonilist külge, jättis siiski võimaluse looduslike protsesside käsitlemiseks nende seesmises seoses, tõi loodusteadusse muutlikkuse põhimõtte, moonutades seejuures muidugi arenemise pilti. Seepärast etendas evolutsionistlik teooria mõnel juhul minevikus teatavat ajalooliselt progressiivset osa, nagu näiteks Leibnitzi filosoofias, Charles Lyelli aktualismi teoorias, Lamarck'i õpetuses bioloogias.

2. Teatud muutus on kvalitatiivne muutus ainult nähtuse kindla kvaliteedi suhtes ega kujuta enesest kvalitatiivset muutust sama eseme teiste kvaliteetide suhtes.

Nii näiteks vee keemine kujutab enesest kvalitatiivset hüpet vee kindla agregaatoleku kui kvaliteedi suhtes, kuid ta ei ole kvalitatiivseks muutuseks vee keemilise kvaliteedi suhtes. Imperialismi tekkimine on hüpe, kvalitatiivne muutus monopolismi-eelse kapitalismi suhtes, kuid ei ole kapitalismi kui kvaliteedi muutuseks, sest ta ei muuda kapitalismi põhilist kvaliteeti ning etendab selles suhtes kvantitatiivse muutuse osa.

Dialektiline hüpe võib esineda kui moment kvantitatiivsetes muutustes, mis valmistavad ette teise, laiema kvaliteedi tekkimist. Sellised muutused kapitalismi arengus, nagu tööstusrevolutsioon, üleminek monopolismi-eelselt kapitalismilt imperialismile, tööliisklassi kvalitatiivne muutus "klassist iseeneses" "klassiks enese jaoks" - need kõik on kvalitatiivsed hüpped, kuid nad kujutavad enesest momente kvantitatiivsete muutuste kuhjumise protsessis, mis valmistavad et-

---

[1] Fr. Engels, Looduse dialektika, ERK, Tallinn 1962, lk. 158.

te kõrgemat järku hüpet - sotsialistlikku revolutsiooni. Sotsialistlikud revolutsioonid üksikutes maades ja koos nendega teised muutused, mis kujutavad samuti imperialismi süsteemi üksikute lülide purustamist, on omakorda momentideks kogu inimkonna üldises üleminekus oma eksistentsi uude kvaliteeti - kommunismi, mille suhtes eelajaloona esineb inimkonna kogu eelnenud ajalugu. See hiigelsuur hüpe moodustab meie tormilise ajastu olemuse. "Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon avas inimkonna ajaloos uue ajastu - kapitalismi kokkuvarisemise ja kommunismi võidukäigu ajastu ... Käesolev ajastu, mille peamise sisu moodustab kapitalismilt sotsialismile üleminek, on kahe vastandliku ühiskonnasüsteemi võitluse ajastu, sotsialistlike revolutsioonide ja rahvusliku vabastuse revolutsioonide ajastu, imperialismi kokkuvarisemise ja koloniaalsüsteemi likvideerimise ajastu, üha uute rahvaste sotsialismi teele asumise, kogu maailmas sotsialismi ja kommunismi võidulepääsu ajastu."[1]

Teisest küljest, dialektiline hüpe ise võib haarata enesesse terve rea talle alluvaid väiksemaid hüppeid, mis kujutavad enesest nähtuste kitsamate kvaliteetide muutusi (lähtume nähtuste paljukvaliteedilisuse põhimõttest). "Need vahelülid," kirjutab Engels, "ainult tõestavad, et looduses ei ole hüppeid just sellepärast, et loodus koosneb lausa hüpetest."[2]

Nii sisaldab sotsialistlik revolutsioon kui suur hüpe eneses rida allutatud hüppeid, nagu poliitiline pööre, võimu haaramine, tööstuse natsionaliseerimine, põllumajanduse kollektiviseerimine, tehniline revolutsioon (kui on tegemist mahajäänud maaga), ekspluataatorlike klasside jäänuste likvideerimine, kultuurirevolutsioon. Kõik need on hüpped, mis on omaette väga tähtsad ja mis etendavad astmete osa suures hüppes, mis kujutab enesest kvalitatiivset üleminekut antagonistlikust klassiühiskonnast (kapitalistlikust ühiskonnast) sotsialistlikku ühiskonda.

---

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Programm, Tallinn 1961, lk. 3-5.

[2] Fr. Engels, Looduse dialektika, ERK, Tallinn 1962, lk. 207.

5. Dialektiliste hüpete vormide mitmekesisus looduses ja ühiskonnas.

Dialektilised hüpped ei erine omavahel mitte üksnes muutuse ulatuse poolest, mitte üksnes kvaliteedi laiuse poolest, mis kuulub muutusele antud hüppes, vaid nad erinevad üksteisest sõltuvalt selle vastuolu vormist, mille lahenduseks on need hüpped. Seepärast on nad alati spetsiifilised.

Hüpete vorm sõltub suurel määral ka nendest tingimustest, milles hüpped toimuvad. Selle illustreerimiseks võib tuua ühtede ja samade keemiliste reaktsioonide toimumise erinevused sõltuvalt ühtede või teiste katalüsaatorite olemasolust. Katalüsaatori olemasolu etendab tingimuse osa, mis tunduval määral modifitseerib reaktsiooni.

Ühiskondlikus elus sõltub kvalitatiivsete muutuste vorm suurel määral ajaloolistest tingimustest.

Ajaloolised tingimused sotsialismi ülesehitamisel rahvademokraatiamaades tingivad ka nende kvalitatiivsete muutuste vormi teatava erinevuse nendesamade hüpete toimumise vormist meie ühiskonna arengus.

Dialektiliste hüpete erilisi vorme on looduses ja ühiskonnas lõpmatult palju. Nende lõpmatult mitmekesiste hüpete vormide hulgas võime siiski tähele panna teatud üldisemaid vorme, mis on levinud nii looduses kui ka ühiskondliku elu nähtuste arenemises. Selliseid hüpete vorme nimetatakse mõnikord ka dialektiliste hüpete tüüpideks. Seejuures tuleb rõhutada, et vahed hüpete vormide vahel on suuresti suhtelised, esineb väga palju vahepealseid vorme, üks ja seesama hüpe võib ühes suhtes kanda ühe vormi iseärasusi, teises vahekorras aga esineda kui teise vormi juhtum jne.

Üheks dialektilise hüppe vormiks ehk tüübiks on hüpe, mida iseloomustab eriline äkilisus, vana kvaliteedi moodustanud seoste enam-vähem üheaegne purunemine või nende murdumine olulises momendis.

Keemilistes ja tuuma lagunemise protsessides toimuvad

säärased hüpped siis, kui on tegemist kiire, laviinitaolise protsessina leviva muutusega. Sel teel võivad toimuda ka üleminekud aine ühest agregaatolekust teise. Näiteks võiks olla keemine, mis toimub seoses vedeliku ülekuumendamisega.

Ühiskondlikus elus on see hüpete tüüp paratamatu seal, kus ühiskond on lõhestatud antagonistlikeks klassideks. Sotsiaalsed revolutsioonid, näiteks, sisaldavad neid nii pealisehituse sfääris (näit. vana võimu kukutamine ja uue võimu kehtestamine) kui ka majandusliku baasi osas (näit. teatud klassi ekspropriieerimine).

Looduses ja ühiskonnas on olemas veel väga palju muid hüpete vorme.

Võtame näiteks suhteliselt lihtsad kvalitatiivsed muutused - üleminekud aine ühest agregaatolekust teise. Juba siin on meil tegemist üsna mitmete hüpete vormidega.

Tavaline vedeliku aurustumine kujutab enesest vedeliku üleminekut gaasilisse agregaatolekusse. Siin on tegemist hüpetega. Iga molekuli väljahüpe vedeliku pinnast on kvalitatiivne hüpe. Teatud momendiks muutub kogu vedelik auruks. See on kvalitatiivne üleminekuprotsess, hüpe, kus üksikud vahelülid on üksteisest eraldatud ajavahemikega.

Vedeliku keemisprotsessi puhul on tegemist intensiivse üleminekuga auruks mitte üksnes vedeliku pinnal, vaid ka vedeliku sees, kus küllastatud aurumullid kiiresti kasvavad. Keemisprotsess on seega hüpe hoopis teistsuguses vormis kui aurustumine madalamal temperatuuril.

Keemisprotsess toimub vedeliku ülekuumenemisel. Kui vesi puhastada õhumullidest, lahustunud gaasidest ja lisanditest, siis võib teda soojendada (sama rõhu juures) kuni 200°C. Edasisel soojendamisel toimub aga vee plahvatusetaoline järsk üleminek gaasilisse olekusse.

Lõpuks võib vedelik auruks üle minna veel omapärasel viisil kriitilise oleku momendil. Kui meil on kinnises torus vedelik ja selle aurud, seejuures sellisel hulgal, et nende osamaht on võrdne kriitilise mahuga, siis toimub toru soojendamisel vedeliku järkjärguline üleminek auruks. Kriitilisele

temperatuurile lähenemisel hakkab kaduma vahe vedeliku ja auru omaduste vahel. Vedeliku menisk muutub üha ebaselgemaks, kuni ta muutub pilvekeseks, mis järkjärgult hajub. Siin toimub üleminek täiesti pidevalt.

Ühiskondlikus elus on hüpped veel mitmekesisemad.

Sujuvad ning pikaajalised on hüpped keele ajaloolises arengus. Nad toimuvad uue kvaliteedi, keele uue struktuuri elementide järkjärgulise ja pikaajalise kogunemise teel, vana kvaliteedi elementide järkjärgulise väljasuremise teel, hõlmates mitme põlvkonna eluiga. Hüpped ühest keelest teise toimuvad esimese põhielementide edasiarendamise ning täiustamise teel. Pidevuse katkemine ei haara siin nähtuse alust, sest endise keele alus säilib uues keeles.

Ei ole plahvatusetaolisi hüppeid ega põhilisi pöördeid ka sotsialistliku ühiskonna majandusliku baasi ja pealisehituse arenemises, kuigi kvalitatiivsed muutused on siin võrratult kiiremad ning järsumad kui keeles. Pöörde all mõistame me antud juhul kvalitatiivset muutust, mis viib ühiskonnas nähtuse sügava aluse, tema olemuse asendamisele uuega, kui toimub selle üleminek oma vastandiks. Pööre võib olla nii plahvatusetaoline kui ka ilma plahvatuse tunnusteta.

Pöörete kujul toimuvad hüpped tehnika arengus. Meie ühiskond on huvitatud sellest, et pöörded tehnika erinevatel aladel toimuksid kiiresti ning otsustavalt, sest masinate moraalse kulumise seadus, mis nõuab vana tehnika kiiret asendamist moodsama ning progressiivsemaga, kehtib ka sotsialistlikus ühiskonnas. Kui jätta kõrvale tehnika ja teaduse ala, siis on sotsialismilt kommunismile ülemineku perioodile tüüpilised järk-järguliselt, pideva protsessi kujul toimuvad hüpped. "Sotsialismi järkjärguline ümberkasvamine kommunismiks on objektiivne seaduspärasus; selle on ette valmistanud kogu nõukogude sotsialistliku ühiskonna areng."[1] Ülemi-

[1] Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm, lk.58.

nek kommunismile toimub sotsialistliku ühiskonna aluste täiustamise teel, sotsialistliku omandi edasiarenemise, tugevnemise ning kindlustumise kaudu. Uued seosed, uue kvaliteedi elemendid põimuvad üksteise järel vanadesse seostesse, vanad seosed kujundatakse järk-järgult ümber uuteks. Suur hüpe kommunismi kõrgemasse faasi teostatakse tohutult paljude suhteliselt väikeste hüpete kaudu ühiskonna erinevatel aladel. Kommunismi elementide kuhjumine hüppe enda käigus toob lõppude lõpuks kaasa kogu ühiskonna kui terviku kvalitatiivse oleku asendumise uue kvalitatiivse olekuga - kommunismi täieliku ülesehitamise.

Kvantitatiivsete muutuste kvalitatiivseteks ülemineku seaduse rakendamine nii teaduse kui ka poliitilise elu praktikas võib olla edukas ainult siis, kui võetakse arvesse selle seaduse toime mitmekesised vormid, kui kvaliteedi, kvantiteedi, mõõdu ja hüppe kategooriaid käsitletakse kui paindlikke dialektilisi mõisteid. Üksnes sel tingimusel on võimalik neid kasutada kui tööriistu tegelikkuse konkreetsete faktide mõistmiseks, mis on lõpmatult mitmekesised.

"Inimese mõisted," on kõnelnud Lenin, "peavad olema paindlikud, suhtelised, vastastikku seotud, ühtsed vastandlikkuses, et haarata maailma."

ЗАКОН ОТРИЦАНИЯ ОТРИЦАНИЯ.

Л.Н. Столович.

Закон отрицания отрицания является одним из основных законов материалистической диалектики. При рассмотрении этого закона мы остановимся на следующих вопросах:

I. Отрицание отрицания - закон материалистической диалектики.

2. Сущность диалектического отрицания как единства прерывности и непрерывности процесса развития.

3. Закон отрицания отрицания и поступательное развитие.

4. Закон отрицания отрицания как выражение специальной формы процесса развития.

* * *

I. "Отрицание отрицания" - закон материалистической диалектики.

Закон перехода количественных изменений в качественные характеризует одну из важнейших особенностей процесса развития. Но показывая необходимость перехода количественных изменений в качественные, этот закон диалектики не рассматривает вопроса о том, какое качество образуется в итоге диалектического скачка. На самом деле, результатом перехода количественных изменений в качественные может быть как более совершенное, прогрессивное, так и, наоборот, менее совершенное, регрессивное качество сравнительно с "исходным" качественным состоянием.

Однако имеется такой диалектический закон, который характеризует развитие не только на участке "старое качество" - "новое качество", но в более широких пределах, охватывая процесс развития в целом. Это диалектический закон отрицания отрицания.

Если закон единства и борьбы противоположностей вскрывает источник развития, а закон перехода количественных изменений в качественные определяет то, как идет развитие от одного качества к другому, то закон отрицания отрицания показывает тенденцию развития, направление процесса развития, основные его этапы и особенности формы этого процесса.

По словам Ф.Энгельса, "люди рассуждали диалектически задолго до того, как узнали, что такое диалектика". Поэтому уже издавна, задолго до того, как был сформулирован закон отрицания отрицания в качестве диалектического закона, мыслители обнаруживали действие этого закона. Известная русская народная пословица "клин клином вышибают" может рассматриваться как образное определение "отрицания отрицания".

Замечательный французский мыслитель XVI века Мишель Монтень в своих знаменитых "Опытах" обратил внимание на такую особенность явлений, как повторяемость их как бы через ступень в результате своего рода "тождества противоположностей". Монтень писал: "Женщину высокопоставленную называют - dame , женщину среднего сословия - demoiselle , а женщин самого низкого состояния опять-таки - dame. Балдахины над столами допускаются только у особ королевской крови и в трактирах... Римляне носили одинаковые одежды в траурные и в праздничные дни. Установлено с несомненностью, что предельный страх и предельный пыл храбрости одинаково расстраивают желудок и вызывают понос... Вожделение и пресыщение в равной мере заставляют страдать нас и когда мы еще не достигли наслаждения, и когда мы перешли его границы... Детство и старческая дряхлость сходны умственной слабостью, алчность и расточительность - стремлением приобретать, увеличивать свое достояние. Есть все основания утверждать, что невежество бывает двоякого рода: одно, безграмотное, предшествует науке; другое чванное, следует за нею. Этот второй род невежества так же создается

и порождается наукой, как первый разрушается и уничтожается ею"[1]

Великий французский просветитель XVIII века Жан-Жак Руссо в трактате "Происхождение и основы неравенства" рассматривает происхождение и ликвидацию неравенства как процесс отрицания неравенством первоначального равенства и, затем, отрицание неравенства новым равенством.

Но отрицание отрицания как закон диалектики "был впервые резко формулирован только Гегелем"[2]. У Гегеля закон отрицания отрицания является особенностью движения абсолютной идеи. Каждый этап развития абсолютной идеи, по Гегелю, состоит из трех моментов: 1) тезиса, 2) антитезиса, 3) синтеза. При этом антитезис выступает в качестве отрицания тезиса, а синтез - в качестве отрицания антитезиса, т.е. отрицания отрицания. Например, в "Науке логике" Гегель начинает с понятия "бытие". В качестве антитезиса понятия "бытие" выступает понятие "ничто". "Ничто" отрицается понятием "становление", которое есть, таким образом, синтез понятий "бытие" и "ничто" и отрицание отрицания. Далее этот синтез выступает уже в виде тезиса и дальнейший процесс идёт опять через отрицание отрицания.

Хотя в диалектике понятий Гегель, по словам В.И.Ленина, гениально угадал диалектику вещей, все же закон отрицания отрицания в философии Гегеля выступает в идеалистически превратном виде. Это выражается в том, что "отрицание отрицания" подчас принудительно навязывается движению понятий, а не является законом, присущим развитию реальной, материальной действительности. Поэтому действие закона отрицания отрицания у Гегеля не определяется никакими условиями и обстоятельствами. Развитие абсолютной идеи путем отрицания отрицания носит телеологический характер, т.е. фатально ведет к определенной цели. При

---

[1] Мишель Монтень, Опыты, Книга первая, изд.2-е, Изд.АН СССР, М.-Л. 1958, стр.381-382.

[2] Ф.Энгельс, Анти-Дюринг, М. 1948, стр.134.

этом, действие закона отрицания отрицания в развитии абсолютной идеи проявляется в форме "триад" (тезис - антитезис - синтез), в форме почти ничем не нарушаемого "тройственного ритма понятия".

Следует отметить, что попытка материалистической интерпретации закона отрицания отрицания имелась у великого русского революционного демократа Н.Г.Чернышевского. В своей работе "Критика философских предубеждений против общинного владения (1858 год)" Н.Г.Чернышевский, отмечая заслуги Гегеля в раскрытии "общих форм, по которым движется процесс развития", дает на основе исследования реальных фактов представление о развитии в земледелии как развитии на основе закона отрицания отрицания: от общинного землевладения к частному и от частного опять к общинному, но на более высоком этапе развития, чем это имело место вначале. Правда, в работе Н.Г.Чернышевского имеется целый ряд произвольных положений, например, о том, что слизняки и моллюски - низшая ступень развития - схожи с мозгом - высшей ступенью развития. Но заслугой Н.Г. Чернышевского является то, что он там, где исходит из изученных фактов, понимает действие закона отрицания отрицания материалистически. Поэтому действие закона отрицания отрицания рассматривается Н.Г.Чернышевским в зависимости от реальных условий места и времени. Исходя из этого, Н.Г.Чернышевский считает возможным развитие не только путём "триад", но и иным путем. Так, Н.Г.Чернышевский писал: "Под влиянием высокого развития, которого известное явление общественной жизни достигло у передовых народов, это явление может у других народов развиваться очень быстро, подниматься с низшей ступени прямо на высшую, минуя средние логические моменты"[3]. Закон отрицания отрицания по Чернышевскому, - закон прогрессивного развития. Но Н.Г.Чернышевский не смог всесторонне обосновать закон отрицания отрицания как закон материалистической диалектики.

---

3 Н.Г.Чернышевский, Избранные философские сочинения, т.П, стр.490. (Подчеркнуто мной - Л.С.)

Материалистическое обоснование закона отрицание отрицания мы находим в трудах основоположников марксизма-ленинизма. Формулируя основные законы материалистической диалектики: закон единства и борьбы противоположностей, переход количественных изменений в качественные и отрицание отрицания, Ф.Энгельс следующим образом определяет сущность закона отрицания отрицания: "... развитие путем противоречия, или отрицание отрицания, - спиральная форма развития"[4]. Рассмотрев ряд примеров действия закона отрицания отрицания, Ф.Энгельс делает следующее заключение: "Итак, что такое отрицание отрицания? Чрезвычайно общий и именно потому чрезвычайно широко действующий и важный закон развития природы, истории и мышления; закон, который, как мы видели, проявляется в царстве животном и растительном, в геологии, математике, истории, философии..."[5]
В "Философских тетрадях" В.И.Ленин характеризует отрицание отрицания как необходимый элемент диалектики[6]. А в статье "Карл Маркс", определяя идею развития с точки зрения марксистской диалектики, В.И.Ленин писал: "Развитие, как бы повторяющее пройденные уже ступени, но повторяющие их иначе, на более высокой базе ("отрицание отрицания"), развитие, так сказать, по спирали, а не по прямой линии"[7].

Ф.Энгельс и В.И.Ленин высоко оценивали заслугу Гегеля, открывшего закон отрицания отрицания ("Одним словом, не только овес растет по Гегелю, но и русские социал-демократы вовют между собой тоже по Гегелю", - заметил В.И.Ленин в работе "Шаг вперед, два шага назад"[8]). Но и

---

4 Ф. Энгельс, Диалектика природы, 1950, стр.I.

5 Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, стр.132.

6 См.В.И.Ленин, Философские тетради, Соч., изд.4-ое, т.38, стр.214-215.

7 В.И.Ленин, Карл Маркс, Соч., 4-ое изд.,т.21,стр.38.

8 В.И. Ленин, Шаг вперед, два шага назад. Соч.4-ое изд., т.7, стр.380.

Ф.Энгельс и В.И.Ленин подчеркивали противоположность материалистического понимания процесса диалектического развития гегелевскому идеалистическому пониманию процесса развития. Ф.Энгельс в работе "Анти-Дюринг" отвергает нелепые обвинения Дюринга в адрес К.Маркса в том, что якобы К.Маркс использует гегелевское отрицание отрицания в качестве доказательства процесса развития капиталистического общества. Приводя соответствующие высказывания К.Маркса в "Капитале", Ф.Энгельс отмечает, что доказательство у К.Маркса процесса дальнейшего развития капитализма носит историко-экономический характер. Но историко-экономическое исследование данного процесса показывает, что этот процесс развития идёт путем отрицания отрицания. Русский народник Михайловский повторил дюринговское обвинение против К.Маркса. В ответ на это В.И.Ленин в книге "Что такое "друзья народа" и как они воюют против социал демократов?" выступил с отповедью Михайловскому по вопросу о понимании закона отрицание отрицания. Основываясь на указаниях Ф.Энгельса о сущности закона отрицание отрицания, В.И.Ленин писал, "что не может быть и речи о том, чтобы доказывать что-нибудь триадами, или о том, чтобы подсовывать в изображение действительного процесса "условные члены" этих триад", что примеры и категорические заявления Ф.Энгельса в "Анти-Дюринге" совершенно достаточны, "чтобы понять нелепость обвинения марксизма в гегелевской диалектике"[9].

Однако закону отрицания отрицания "не повезло". Среди черт диалектического метода, перечисленных Сталиным в его работе "О диалектическом и историческом материализме", не нашлось места "отрицанию отрицания". И на этом основании, вопреки прямым указаниям Маркса, Энгельса и Ленина, закон отрицания отрицания в течение почти двух

---

9 В.И. Л е н и н, "Что такое "друзья народа" и как они воюют против социал-демократов, Соч., изд.4-ое, т.I стр.157.

десятков лет не был предметом научного исследования и изучения. Но самое интересное то, что закон отрицания отрицания своей собственной судьбой продемонстрировал свое право на существование! И действительно, отрицание этого закона само в свою очередь подверглось отрицанию. И в результате этого отрицания отрицания закон был не только "реабилитирован" и полностью восстановлен в своих правах, но восстановлен, так сказать, на высшем уровне, так как это было связано с особым вниманием к этому закону диалектики со стороны советских философов.

В период с 1956 года закону отрицания отрицания посвящено много научных статей, несколько диссертаций, ряд брошюр и монографий, главы учебных пособий по диалектическому материализму. О творческом характере изучения закона отрицания отрицания свидетельствует та научная дискуссия, которая идет между нашими философами по проблемам этого диалектического закона.

Предметом дискуссии являются, в основном, два следующих вопроса: характеристика сущности закона отрицания отрицания и вопрос о сфере действия этого диалектического закона.

Исследователи рассматривают то один, то другой элемент закона отрицания отрицания как наиболее важный и существенный. Одним представляется самой важной особенностью закона отрицания отрицания сама диалектика процесса отрицания и, следовательно, категория отрицания. Другие считают, что "общий смысл закона отрицания отрицания сводится к тому, что в природе, обществе и мышлении имеет место движение от простого к сложному, от низшего к высшему, т.е. поступательное движение, развитие"[10]. По мнению третьих, сущность закона отрицания отрицания состоит в том, что на высшей ступени развития происходит повторение черт, свойств, особенностей предшествующих ступеней.

---

10 М.Ф. В о р о б ь е в, Закон отрицания отрицания, Госполитиздат, 1958, стр.10.

Нам думается, что хотя каждая из указанных черт безусловно составляет элемент содержания закона отрицания отрицания, однако в отрыве друг от друга ни одна из них не может характеризовать специфику закона отрицания отрицания. На самом деле, ведь отрицание не есть еще отрицание отрицания. Не всякая поступательность развития осуществляется в силу отрицания отрицания. Наконец, не любой как бы возврат к старому есть следствие закона отрицания отрицания, как например, переход вещества в другое агрегатное состояние, а затем обратный переход в первоначальное состояние. По нашему убеждению наиболее правильный подход к определению сущности закона отрицания отрицания - это синтетических подход, учет всех черт и элементов этого диалектического закона в их внутреннем единстве. Мы всецело согласны с проф.В.И.Свидерским в том, что "закон содержит в себе четыре основные черты: развитие как отрицание, поступательный характер развития, ступенчатость развития и известное повторение на последней ступени существенных черт первой ступени, но на новой основе"[II]. Только единство этих черт, органическая их связь друг с другом, "вытекание" друг из друга образуют сущность закона отрицания отрицания.

Истоки закона отрицания отрицания в "ядре диалектики" - в законе единства и борьбы противоположностей. Энгельс, как мы видели, прямо писал о том, что отрицание отрицания - это есть "развитие путем противоречия"[I2]. В своем конспекте книги Лассаля о философии Гераклита В.И.Ленин прямо связывал развитие по закону отрицания отрицания с "тождеством противоположностей": "Движение и Werden вообще говоря, могут быть без повторения, без возврата к исходному пункту И Т О Г Д А такое движение не

II В.И. С в и д е р с к и й, О диалектике элементов и структуры в объективном мире и в познании, Соцэкгиз, 1962, стр.69.

I2 Ф. Э н г е л ь с, Диалектика природы, стр.I.

было бы "тождеством противоположностей". Но и астрономическое и механическое (на земле) движение и жизнь растений и животных и человека - все это вбивало человечеству в головы не только идею движения, но именно движения с возвратами к исходным пунктам, т.е. диалектического движения"[13].

То, что "отрицание отрицания" представляет собой закон материалистической диалектики, ни у кого из советских философов теперь не вызывает сомнения. Но вопрос о сфере действия этого закона служит предметом острой дискуссии.

Еще в 1957 г. проф.Э.Кольман высказал мысль о том, что закон отрицания отрицания является "хотя и весьма общим, но не универсальным законом"[14]. В журнале "Философские науки" (1958 г., № 4) была напечатана статья М.Н.Руткевича "О сущности закона отрицания отрицания и сфере его действия", в которой, как затем и в книге М.Н.Руткевича "Диалектический материализм", отрицался всеобщий характер закона отрицания отрицания.

У М.Н.Руткевича не вызывает сомнений то, что закон отрицания является законом, действующим довольно широко и в явлениях природы, и в явлениях общественной жизни, и в явлениях человеческого сознания. Но по его мнению закон отрицания отрицания не есть "закон ВСЕОБЩИЙ, т.е. действующий во всех без исключения процессах природы, общества, мышления"[15]. Этим закон отрицания отрицания отличается от закона единства и борьбы противоположностей и закона перехода количественных изменений в качественные. Поэтому не случайно проф.М.Н.Руткевич, посвятив первым двум

---

[13] В.И. Ленин, Философские тетради, т.38, стр.342-343.

[14] Диалектический материализм и современное естествознание, Сборник статей, Госполитиздат, М., 1957, стр.211.

[15] М.Н. Руткевич, Диалектический материализм, Соцэкгиз, М., 1959, стр.416.

законам диалектики специальные главы, свел закон отрицания отрицания до подпараграфа главы "Прогрессивное развитие и его закономерности". В подтверждение своего положения М.Н.Руткевич приводит ряд примеров (появление человеческого общества, развитие орудий труда, развитие общественных связей), которые, как он думает, свидетельствуют о не всеобщем действии закона отрицания отрицания.

Напротив, проф.Б.М.Кедров, как и некоторые другие философы считают закон отрицания отрицания специфическим по его действию и обнаружению, но это не может служить основанием для отрицания его всеобщности, ибо последнее означало бы, что закон отрицания отрицания вообще не является законом диалектики[16]. О всеобщем характере закона отрицания отрицания, как полагает проф.Б.М.Кедров, говорит прежде всего то, что "он действует во всех областях природы, общества и мышления"[17]. Другое дело, что закон отрицания отрицания носит, так сказать, "интегральный" характер. ""Интегральный" характер закона "отрицания отрицания", - отмечает Б.М.Кедров, - объясняет, почему его действие в отличие от действия закона единства и "борьбы" противоположностей проявляется не везде, а лишь там, где развитие, завершив определенный цикл, на высшей стадии повторяет некоторые черты и признаки ранее пройденных стадий"[18]. Мнение проф.Б.М.Кедрова нам представляется основательным. Закон отрицания отрицания, как и любой другой естественный, а не сверхъестественный закон, проявляется только в определенных условиях. Такими условиями для данного закона является двойное отрицание, т.е. двойной переход в процессе развития явления в свою противополож-

---

16 См. Б.М. К е д р о в, О повторяемости в процессе развития, Госполитиздат, 1961, стр.68-69.

17 Б. К е д р о в, Закон "отрицания отрицания", "Коммунист" 1956, № 13, стр.13.

18 Там же.

ность. Значит решение вопроса о всеобщем характере действия закона отрицания отрицания зависит от выяснения того, во всех ли процессах происходит переход явлений или их свойств в свою противоположность. Думается, что признание не только возможности, но и необходимости таких переходов неизбежно для диалектического понимания процесса развития, в основе которого лежит единство и "борьба" противоположностей. По Ленину одним из элементов диалектики является "не только единство противоположностей, но переходы КАЖДОГО определения, качества, черты, стороны в КАЖДОЕ другое [в свою противоположность?]"[19]

Конечно, не любой произвольно взятый участок процесса развития может иллюстрировать действие закона отрицания отрицания. (Представим себе, как опровергал бы закон отрицания отрицания в развитии общества человек, живущий в условиях раннего феодализма и не знающий, что не только капитализм придет на смену, но и последний будет отрицаем коммунизмом!). Но если мы возьмем любую конкретную цепочку развития, на которой осуществлен или будет осуществлен двойной переход явления в свою противоположность, действие закона отрицания отрицания будет очевидно.

После того, как мы рассмотрели сущность диалектического закона отрицания отрицания, остановимся на более подробной характеристике элементов, его составляющих.

2. Сущность диалектического отрицания как единства прерывности и непрерывности процесса развития.

Невозможно охарактеризовать закон отрицания отрицания без анализа такой категории, как "отрицание". Такой анализ тем более необходим, что сущность отрицания

---

[19] В.И. Ленин, Философские тетради, Соч., т.38 стр.214.

по-разному понимается с метафизической и диалектической точек зрения.

В одном случае метафизика вообще исключает какое-бы то ни было отрицание, представляя движение как плоско эволюционный процесс. Так, например, французский философ-идеалист О.Гамелен и его современные последователи, претендуя на "революцию" в диалектике, отбрасывали категорию отрицания, отказываясь от признания противоречивости противоположностей[20]. Такого рода отрицание "отрицания" есть не что иное, как отрицание диалектики, т.е. чистейшая метафизика.

Но имеется и другая разновидность метафизического понимания изменений, происходящих в природе и обществе. В этом случае категория отрицания остается, но понимается как полное уничтожение того или иного явления, как отсутствие какой-либо связи новых явлений со старыми. Иначе говоря, отрицание рассматривается вне процесса развития явлений природы и общества.

К этой разновидности метафизики принадлежит теория катаклизмов французского ученого XIX века Кювье, по учению которого в природе происходят гигантские катастрофы, катаклизмы, уничтожающие существующие виды животных и растений. Вместо этих погибших в результате катаклизмов видов, остатки которых находятся в земле и изучаются палеонтологией, создаются всевышней силой новые виды.

К этой же разновидности метафизики принадлежат и взгляды анархистов на общество и государство. Анархисты требуют полного уничтожения государственной власти, не вдаваясь в рассмотрение ни характера исторического развития, ни характера государства.

Метафизиками являлись и идеологи "Пролеткульта", считавшие, что пролетарская культура должна абсолютно отри-

---

20 См. С.А. Э ф и р о в, От Гегеля к... Дженнаро, Соцэкгиз, 1960, стр.52-53.

цать культурное наследие прошлого. Так, в пролеткультовском журнале в 1918 году было напечатано стихотворение "Мы" поэта В.Кириллова, где имелись такие строки:

"Во имя нашего завтра - сожжем Рафаэля,
Разрушим музеи, растопчем искусства цветы".

В современной буржуазной философии неоднократно встречаются попытки обосновать чисто отрицательный характер "отрицания". Вот как, например, определяется отрицание в западно-германском философском словаре: "Отрицание (Verneinung) - отказ, отклонение, непризнание какого-нибудь положения вещей, связи. В теоретическом отношении оно является утверждением их несуществования" [21]. Философ-неотомист Г.Веттер, специализирующийся на критике диалектического материализма, писал следующее: "...отрицание, безразлично "метафизическое" или "диалектическое", не может совершать ничего, кроме именно отрицания, и никогда не может своей собственной силой создать новую определенность" [22].

Современная буржуазная идеалистическая философия не в состоянии подняться до понимания диалектической природы отрицания, бросаясь из одной метафизической крайности в другую в трактовке процесса развития. В 1954 г. на конгрессе западногерманских философов в Штутгарте Э.Шрангер так ответил на вопрос, какая нужна сегодня философия: "Или философия катастроф, или философия реставрации" [23].

Диалектика рассматривает само отрицание как противоречие. В нем одновременно присутствует как отвержение предшествующей стадии развития, так и связь с ней, удержание тех элементов отрицаемого явления, которые необхо-

---

21 Философский словарь, Издательство иностранной литературы, М., 1961, стр.431.

22 G.A.Wetter, Der dialektische Materialismus, 4-te Auflage, Wien.1958, S.420.

23 "Zeitschrift für philosophische Forschung" 1955, Bd.IX, Heft 2., S. 366-371.

димы для дальнейшего развития. Отрицание есть единство прерывности и непрерывности процесса развития, есть момент развития. Гегель для определения отрицания "снятия", не случайно использует слово "das Aufheben", которое в немецком языке означает и преодоление, упразднение и, в то же время, подъем, возвышение. "Снятие, - писал Гегель в "Феноменологии духа", - проявляет свое подлинное двойное значение, которое мы видели в негативном: оно есть процесс негации и в то же время СОХРАНЕНИЕ"[24].

Диалектическое понимание отрицания коренным образом противоположно метафизическому пониманию отрицания. "В диалектике, - отмечал Ф.Энгельс, - отрицать не значит просто сказать "нет", или объявить вещь несуществующей, или уничтожить ее любым способом[25]". Ленин так определил сущность отрицания в своих Философских тетрадях": "Не голое отрицание, не зрямое отрицание, не скептическое отрицание, колебание, сомнение характерно и существенно в диалектике, - которая, несомненно, содержит в себе элемент отрицания и притом как важнейший свой элемент, - нет, а отрицание, как момент связи, как момент развития, с удержанием положительного т.е. без всяких колебаний, без всякой эклектики"[26].

Диалектическая трактовка отрицания имеет очень большое практическое значение, говоря как о необходимости решительного отказа от всего устаревшего, так и о важности бережного отношения ко всему тому, что сохраняет определенное положительное значение и может быть использовано в последующем развитии. Нельзя поступать так, как медведь в одной из басен Крылова, вместе с мухой убивающий человека. Немецкая пословица советует не выплескивать с гряз-

---

24 Гегель. Феноменология духа, Соч., т.IУ, М., 1959, стр.61.

25 Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, стр.133.

26 В.И. Ленин, Философские тетради, Соч.т.38, стр.218-219.

ной водой ребенка, а армянская пословица не рекомендует сжигать одеяло вместе с блохами. " Почему же мы не используем то рациональное, экономически выгодное, что есть у капиталистов, - говорил Н.С.Хрущев на ноябрьском Пленуме ЦК КПСС. - Было время - я имею в виду период культа личности, - когда усиленно пропагандировалась мысль, что все наше - безоговорочно идеально, а все зарубежное - столь же безоговорочно плохо. Но ведь времена культа прошли. Нам следует помнить указание В.И.Ленина - уметь, если нужно, учиться у капиталистов, перенимать то умное и выгодное, что у них есть" [27].

Исходя из такого диалектического понимания сущности отрицания, наша партия всегда вела борьбу против всех тех, кто не понимал или не хотел понимать значение наследия прошлого как в области материальной, так и в области духовной культуры. В своих работах "О пролетарской культуре" и "Задачи союзов молодежи" и др. В.И.Ленин раскрыл полную теоретическую и практическую несостоятельность пролеткультов, отрицавших культурные традиции прошлого.

Учет диалектики отрицания имеет первостепенное методологическое значение для решения многих теоретических вопросов, как например, вопроса о соотношении традиций и новаторства в развитии искусства социалистического реализма. Единственно правильное диалектическое решение этого вопроса дано в Программе КПСС: "В искусстве социалистического реализма, основанном на принципах народности и партийности, смелое новаторство в художественном изображении жизни сочетается с использованием и развитием всех прогрессивных традиций мировой культуры".

Конечно, вопрос о том, что отвергается и что преемствуется в процессе развития, решается конкретно в каждом конкретном случае. Ф.Энгельс отмечал, что способ отрицания определяется как общей, так и особой природой процесса, что

---

[27] "Правда" от 20 ноября 1962, стр.3.

"для каждого вида предметов, как и для каждого вида представлений и понятий, существует, следовательно, свой особый вид отрицания, такого именно отрицания, что при этом получается развитие"[28]. Характер отрицания зависит, таким образом, от характера процесса. Так, в развитии производства отрицание носит иной характер, чем в развитии базиса, а в развитии базиса иной, чем в развитии надстройки, и т.п. Далее, отрицание зависит и от характера скачка при переходе от старого качества к новому. Например, отрицание старой государственной власти различно при переходе от феодального общества к капиталистическому и от капиталистического общества к социалистическому.

Категория отрицания связана с качественным изменением в развитии явлений, но не тождественная последнему. Строго говоря, полное отрицание означает переход явления в свою противоположность. В силу конкретных условий развития отрицание далеко не всегда выступает как полное отрицание. Действие же закона отрицания отрицания предполагает не просто совершение ряда отрицаний, а последовательное осуществление двух полных отрицаний, то есть двойного перехода явления в свою противоположность.

3. Закон отрицания отрицания и поступательное развитие.

Еще Гегель показал, что диалектическое отрицание необходимо приводит к тому, что процесс развития носит прогрессивный, поступательный характер. Критикуя скептицизм, который "кончает абстракцией "ничто"", Гегель пишет в "Феноменологии духа": "Напротив, когда результат понимается как он поистине есть, (т.е.) как ОПРЕДЕЛЕННАЯ негация, то тем самым сразу возникла некоторая новая форма (Form), а

---

[28] Ф. Энгельс, Анти-Дюринг, стр.133.

в негации совершен переход, посредством которого само собой получается поступательное движение через полный ряд форм (Gestalten)[29]". На самом деле, процесс развития является поступательным процессом потому, что отрицание не только отвергает старое явление, но "удерживает" в той или иной мере имеющиеся в нем ценные для развития элементы. Однако новое явление, появившееся в результате отрицания старого, к тем ценным элементам, которые достались ему "по наследству", "добавляет" в процессе развития новые. Поэтому третье явление, возникающее в ходе второго отрицания, "наследует" и то, что было ценного в первом явлении, и то ценное, что возникло при развитии второго. В свою очередь, третье явление обогащается в развитии своим ценным содержанием. Таким образом, схематично говоря, действие закона отрицания отрицания предполагает поступательность, или прогрессивность развития - развития от низшего к высшему, от простого к сложному.

Закон отрицания отрицания утверждает необходимость поступательного, прогрессивного движения, как тенденцию, действующую в каждой линии процесса развития. Однако надо иметь в виду то, что эти линии могут пересекаться, и в результате такого рода "метафизического" отрицания не всякое развитие имеет возможность выявить присущую ему тенденцию поступательного, прогрессивного движения.

Диалектико-материалистическое понимание прогресса противоположно как идеалистическому, так и метафизическому пониманию прогресса, а также метафизико-идеалистическим теориям круговорота и отрицания прогрессивности развития.

Метафизики, говоря о прогрессе, не в состоянии выйти за пределы плоско-эволюционного понимания развития. Так, французский просветитель XУШ века Кондорсэ учил о прогрессивном движении человеческого общества. В трактате "Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума" Кондорсэ писал, что "способность человека к совершенствованию

---

[29] Г е г е л ь, Соч., т.IУ, стр.45.

действительно безгранична"[30]. Но развитие человеческого общества у Кондорсэ не знает ликвидации частной собственности и имущественного неравенства, что показывает буржуазную ограниченность выдающегося французского мыслителя.

Идеалистическое истолкование прогресса, даже с точки зрения диалектики, также не может рассматриваться как научное. По учению Гегеля прогресс обусловлен развитием абсолютной идеи. Но показательно, что идеализм извращает и искажает сам принцип прогрессивного развития. Поскольку, по Гегелю, прогресс определяется абсолютной идеей, духом, то характер развития и прогресса является телеологическим, т.е. развитие идет к заранее определенной абсолютной идеей цели. Например, касаясь живой природы, Гегель утверждал, что "Физиология должна была бы сделать одним из своих основных положений тезис, что жизненность в своем развитии необходимо должна притти к человеческому лику, как к единственному чувственному явлению, соразмерному духу"[31]. Телеологическое же толкование прогресса неизбежно приводит Гегеля к отрицанию и самого прогрессивного развития. Так, гегелевская философия завершает философское развитие человечества. Гегель отрицает возможности прогрессивного развития тех народов, которые покинула абсолютная идея. По мнению Гегеля восточные народы, в том числе народы Китая и Индии, уже не способны ни к какому прогрессу. Как мы видим, историческое развитие человеческого общества опровергло гегелевскую идеалистическую схему развития.

Современная идеалистическая и метафизическая буржуазная философия и социология как правило вообще отрицательно относится к идее прогресса. Не идеи прогресса, а идеи регресса, "ракообразного" движения, "теории" "теневых сторон и катастроф" являются наиболее популярными в среде философских идеологов империалистической буржуазии. Подобно-

---

30 К.В. К о н д о р с э, Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума, Соцэкгиз, 1936, стр.5.

31 Г е г е л ь, Лекции по эстетике, Соч., т.XII, стр.83.

го рода "теории" служат тому, чтобы снять ответственность с существующих буржуазных отношений за упадок культуры, духовную деградацию, рост общественных противоречий. Симптомы неизбежной гибели капиталистического общества буржуазные идеологи представляют как симптомы гибели человеческого общества вообще. Характерной чертой всех этих "учений" о регрессе и катастрофах выступает антинародность и антигуманизм. Вот что писал американский социолог Фримэн с поразительным цинизмом: "Когда бедного и слабого человека не изгнали в пустыню, как это делали ранее, а допустили к огню, пище, одежде, сделали его своим другом, тогда были посеяны первые семена человеческого упадка".[32] "Концепциями" регресса буржуазная социология и философия пытается доказать невозможность коммунистического общества и необходимость борьбы с коммунизмом. Войны объявляются условием существования человеческого общества вообще.

Диалектический материализм обосновывает прогрессивность процесса развития, обобщая данные науки и общественно-исторической практики. Прогрессивность развития природы и общества с точки зрения диалектического материализма не обусловлена какими-либо силами, находящимися вне процесса развития. Прогрессивное развитие определяется внутренними закономерностями этого процесса, что и выражает закон отрицания отрицания.

По линии от низшего к высшему, от простого к сложному расположены элементы в "Периодической системе элементов" Д.И.Менделеева. От простейших организмов до человека - таков путь развития живой природы. От первобытно-общинного строя до коммунистического общества - такова история развития человечества. Притом развиваются от низшего к высшему, от простого к сложному и производительные силы, и производственные отношения, и на основе их человеческая культура.

На примере развития живой природы рассмотрим, каким

---

32 Freeman, Social decay and regeneration, London. 1921, стр. 275.

образом наука обосновывает необходимость прогрессивного развития. Биологическая наука показывает, что прогресс видообразования происходит благодаря приспособлению живых организмов к новой среде, благодаря выживанию наиболее приспособленных организмов. Спрашивается, почему же процесс видообразования идет поступательно, прогрессивно от низшего к высшему от простого к сложному? Известно, что некоторые организмы, например, паразитические, приспосабливаясь, не усложняются, не прогрессируют, а регрессируют. Это явление получило наименование биологического регресса. Почему же все-таки биологический регресс - это только частный случай развития живой природы, почему же все-таки природа проделала путь развития от простейших одноклеточных организмов до человека?

Ответ на эти вопросы дает дарвиновское учение. Вот как обосновывал необходимость прогрессивного развития живой природы основоположник дарвинизма: "Естественный отбор действует исключительно только посредством сохранения и накопления изменений, благоприятных для организма при тех органических и неорганических условиях, которым он подвергается во все периоды своей жизни. Окончательный результат выражается в том, что каждое существо обнаруживает стремление сделаться все более и более совершенным по отношению к окружающим его условиям. Это усовершенствование имеет неизбежным последствием постепенный прогресс организации наибольшего числа живых существ во всем мире"[33]. Выдающийся русский ученый, академик А.Н.Северцев в ряде своих работ, в частности, таких, как "Главнейшие направления эволюционного процесса" (1925 г.), "Морфологические закономерности эволюции" (1939 г.), раскрыл несостоятельность идеалистических учений о прогрессе, по которым прогресс является мистическим совершенствованием организмов. А.Н.Северцев показал, что прогресс осуществляется не благодаря идеалистическому "аутогенетическому принципу эво-

[33] Ч.Дарвин, Происхождение видов, 1952, стр.169.

люции", а в силу законов видообразования, открытых Ч.Дарвиным. Дело в том, что биологический регресс ведет, в конечном счете, к вымиранию регрессирующих видов. Поэтому биологический регресс не может стать главным направлением эволюции. Морфофизиологический прогресс, так называемый ароморфоз, т.е. усложнение анатомо-физиологического строения организма, является наилучшим средством приспособления организмов к новой среде, к новым условиям жизни. А.Н.Северцев доказал, что нервная система возникла также в ходе ароморфоза. (Проблемы истории учения о прогрессе в развитии живой природы, а также характеристику сущности этого прогресса с точки зрения современной биологической науки см.в книге Л.Ш.Давиташвили "Очерки по истории учения об эволюционном прогрессе", вышедшей в издательстве АН СССР в 1956 г.).

Материалистическое понимание истории, открытое К.Марксом и Ф.Энгельсом, явилось обоснованием, объяснением того прогрессивного развития, которое имеет место в общественной жизни. Марксизм учит, что развитие производительных сил носит прогрессивный характер, т.к. в процессе общественно-исторической практики люди совершенствуют орудия труда. Развитие производительных сил ведет за собой развитие производственных отношений, а развитие последних является причиной развития надстроечных явлений.

Но марксизму чужда примитивно-метафизическое понимание прогресса, как движения по прямой линии, без скачков, без противоречий. Диалектический материализм рассматривает прогрессивное развитие во всей его сложности. Прогресс является также противоречием, ибо отрицание старого качества есть не только преемственность в развитии, но и отрицание, а с ним, порой, и ликвидация старого качества, которое в свое время тоже было прогрессивным. Поэтому процесс развития идёт сложно, зигзагообразно, "шаг вперед" в одном отношении может вести к "двум шагам назад" в другом отношении. Но в конечном счете через все зигзаги и отступления про-

цесс идет по восходящей линии, от низшего к высшему, от простого к сложному.

Основоположники марксизма-ленинизма отмечали особенно противоречивый характер процесса развития в антагонистических общественно-экономических формациях и особенно в период капитализма. К.Маркс блестяще охарактеризовал антагонистически противоречивый процесс развития при капитализме: "В наше время все как бы чревато своей противоположностью... Кажется, что, по мере того как человечество подчиняет себе природу, человек становится рабом других людей либо же рабом своей собственной подлости. Даже чистый свет науки не может, по-видимому, сиять иначе, как только на мрачном фоне невежества. Все наши открытия и весь наш прогресс как бы приводят к тому, что материальные силы наделяются интеллектуальной жизнью, а человеческая жизнь лишенная своей интеллектуальной стороны, низводится до степени простой материальной силы"[34]. В таких художественных произведениях, как "Медный всадник" А.С.Пушкина, "Утро стрелецкой казни" В.Сурикова гениально показано, во что обходится прогресс исторического развития в антагонистическом обществе народным массам, простому человеку. Лишь после социалистической революции человеческий прогресс, по словам К.Маркса, "перестанет уподобляться тому отвратительному языческому идолу, который не желал пить нектар иначе, как из черепов убитых"[35].

Процесс исторического развития, как еще говорил Н.Г.Чернышевский, не тротуар Невского проспекта. Неоднократно те или иные прогрессивные явления - революции и национально-освободительные движения терпели поражения.

---

[34] К.М а р к с, Речь на юбилее "The people's paper", произнесенная в Лондоне 14 апреля 1856 года, - К.Маркс и Ф.Энгельс, Соч., изд.2-е, т.12, стр.4.

[35] К. М а р к с, Будущие результаты британского владычества в Индии. - К.Маркс и Ф.Энгельс, Соч., изд.2-е, т.9, стр.230.

Марксизм, диалектический материализм непримиримо относятся ко всякого рода попыткам приукрасить, упростить процесс исторического развития.

Но через все временные попятные движения, поражения и отступления история развивается прогрессивно. Необходимость прогрессивного развития диктуется необходимостью разрешить определенные общественные противоречия путем отрицания существующего положения вещей. Если же, скажем, революция потерпела поражение, а реакция усилилась, то противоречие осталось неразрешенным и это неизбежно приводит к новой революции. Так, хотя русская революция 1905--1907 г.г. потерпела поражение, В.И.Ленин предсказывал неизбежность нового революционного движения, ибо источник революции - общественные противоречия, которые должны быть разрешены революцией, - сохранился. Как известно, предвидение В.И.Ленина подтвердилось историческим развитием нашей страны.

Новое, прогрессивное неодолимо. Что же касается временных отступлений и поражений нового, то и они имеют большое значение для грядущей полной победы нового. В этих, пусть на данном этапе исторического развития безуспешных, революционных движениях, этих отступлениях революционные силы закаляются, избавляются от многих недостатков, приобретают громадный опыт революционной борьбы. Таким образом, даже эти поражения являются источником будущей победы. Так рассматривал К.Маркс поражение революционного выступления французского пролетариата в 1848 году, поражение Парижской Коммуны 1871 года. Так В.И.Ленин понимал значение революции 1905-1907 г.г., которая явилась репетицией революции 1917 года.

Закон отрицания отрицания, следовательно, утверждает неодолимость нового в историческом развитии.

4. Закон отрицания отрицания как выражение спиральной формы процесса развития.

Закон отрицания отрицания определяет не только содержание развития, но особенности его формы - повторяемость на высшей стадии развития некоторых черт, присущих низшим стадиям. В "Философских тетрадях" В.И.Ленин следующим образом определил эту особенность закона отрицания отрицания: "Повторение в высшей стадии известных черт, свойств низшей и возврат якобы к старому (отрицание отрицания)"[36]. Это и означает "спиральную" форму развития, так как спираль наглядно изображает и движение и повторяемость витков. Конечно следует иметь в виду, что сравнение развития со спиралью носит образный, метафорический характер. Заметим также, что речь идет о форме самого процесса развития, а не закона отрицания отрицания. Напротив, характеристика движения по спирали выступает как содержание самого закона отрицания отрицания, на что справедливо обращает внимание проф. М.Н.Руткевич[37].

Повторяемость известных черт, свойств низшей стадии развития на высшей стадии имеет место в развитии явлений природы, общества и человеческого мышления.

Так, неслучайно таблица элементов Д.И.Менделеева, которую Ф.Энгельс рассматривал как применение диалектики к области химии, носит название периодической. Расположив элементы в порядке возрастания атомных весов, Д.И.Менделеев обнаружил периодическую повторяемость некоторых свойств элементов, расположенных по вертикальной линии таблицы, например, щелочные элементы, инертные газы и т.п.

Повторяемость имеет место и в развитии живой природы. Еще Ч.Дарвин писал о сходстве древних форм жизни с этапами развития эмбриона, т.е. зародыша. В 1886 году Э.Геккель

---

[36] В.И. Л е н и н, Философские тетради, Соч., т.38 стр.214-215.

[37] см.М.Н. Р у т к е в и ч, Диалектический материализм, стр.412.

сформулировал так называемый биогенетический закон. "В течение быстрого и краткого хода своего онтогенетического развития особь повторяет важнейшие из тех изменений форм, через которые прошли ее предки в течение медленного и длительного хода их палеонтологического развития по законам наследственности и приспособления"[38]. Например, в развитии зародыша млекопитающих имеется стадия рыбы, в течение которой у зародыша можно видеть жаберные щели. Заслугой И.В.Мичурина является открытие действий биогенетического закона в развитии растений. Оказывается, сеянцы культурных растений в своем развитии повторяют некоторые особенности развития предков. Учет этого закона крайне важен для выведения новых сортов культурных растений. Ф.Энгельс отмечал огромное теоретическое значение биогенетического закона. По словам Ф.Энгельса, "соответствие между постепенным развитием органических зародышей в зрелые организмы и последовательным рядом растений и животных, появляющихся одни за другими в истории земли" "дало надежнейшую опору для теории развития"[39].

Повторяемость на высшей стадии развития некоторых сторон, черт низшей стадии имеет место и в развитии общественной жизни. Как известно, К.Маркс в "Капитале" показал некоторое сходство форм собственности до существования экспроприаторов и после экспроприации экспроприаторов. И первобытно-общинный строй и коммунистический строй имеют общественную форму собственности.

Повторяемость в процессе развития имеется и в познании человеком действительности. "Познание человека, - писал В.И.Ленин, - не есть (Изр.не идет по) прямая линия, а кривая линия, бесконечно приближающаяся к ряду кругов, к спирали"[40]. Так, диалектический материализм имеет некото-

---

[38] Ф.М ю л д е р и Э. Г е к к е л ь, Основной биогенетический закон, Изд.АН СССР, 1940, стр.169.

[39] Ф. Э н г е л ь с, Анти-Дюринг, стр.70.

[40] В.И. Л е н и н, Философские тетради, Соч., т.38, стр.361.

рое сходство со стихийным материализмом и диалектикой древне-греческой философии. Так, познание человека идет от конкретного к абстрактному, а затем к "конкретному в мышлении" (К.Маркс).

В нашей философской литературе хорошо освещен вопрос о "повторяемости" в развитии различных отраслей науки, как например, физики, биологии,медицины (см. Л.Л.Шепуто. Вопросы диалектического материализма и медицина. М.,1961, стр.62,72). В книге Б.М.Кедрова "О повторяемости в процессе развития" (М., 1961), содержащей обширный и превосходно классифицированный материал о явлении повторяемости вообще, а также в статье И.И.Гриценко "О повторяемости в процессе развития" ("Вопросы философии", 1958, № 8) очень интересно освещается вопрос о повторении в индивидуальном человеческом развитии некоторых особенностей развития человеческого познания. К.И.Чуковский приводит ряд примеров, показывающих на известную повторяемость в процессе освоения ребенком языка: "Недаром сплошь и рядом оказывается, что дети сочиняют такие слова, которые уже существуют в народе ("людь", "сольница", "смеяние", "обутка", "одетка" и т.д.)"[41].

Чем же обусловлена эта особенность формы процесса развития, которая, как мы видим, проявляется столь широко в природе, обществе, в сознании человека?

Основой известной повторяемости на высшем этапе развития некоторых черт, присущих низшему этапу, является прежде всего, двойной переход явления в свою противоположность-первый раз при отрицании и второй раз при отрицании отрицания. Чтобы лучше представить себе "механику" образования этой повторяемости, вспомним одну шутку Г.Гейне. Читал я книгу, - говорит поэт, - и от скуки заснул. Но во сне продолжал читать эту же книгу и от скуки проснулся. При двойном переходе явления в свою противоположность неизбежно

---

[41] Корней Чуковский, От двух до пяти, Гос.изд. детской литературы, М., 1957, стр.82.

"восстанавливаются" на высшей ступени некоторые черты, присущие первой ступени развития.

Во-вторых, повторяемость связана также той преемственностью, которая является непременной особенностью диалектического отрицания.

Так, периодическая повторяемость ряда химических свойств в периодической системе элементов Д.И.Менделеева существует благодаря тому, что строение атомов элементов нового горизонтального ряда в таблице элементов Менделеева является отрицанием строения атомов элементов предыдущего горизонтального ряда: у атомов элементов нового горизонтального ряда появляется новая электронная оболочка. Но количество электронов на этой новой электронной оболочке повторяет количество электронов на электронной оболочке атомов элементов предыдущего ряда. Следовательно, повторение некоторых химических свойств элементов одного горизонтального ряда элементами следующего горизонтального ряда обусловлена как отрицанием элементами нового ряда строения элементов предыдущего ряда, так и повторением количества электронов на внешней электронной оболочке элементов предыдущего ряда элементами последующего ряда.

Действие биогенетического закона в развитии живой природы также обусловлено, во-первых, тем, что развитие каждой новой особи является в известном смысле отрицанием родительских организмов, ибо новая особь благодаря новым условиям своего развития отличается от родительских организмов. Но новая особь вместе с тем наследует многое от родительских и даже от прародительских организмов. Поэтому онтогенез (развитие особи) в некоторых чертах повторяет филогенез (развитие рода).

Некоторая повторяемость в развитии явлений общественной жизни и познании человека, о которых выше шла речь, так обусловлена действием закона отрицания отрицания. Двойной переход противоположностей в свою противоположность в результате отрицания отрицания приводит к "восстановлению"

известных черт, свойств низшей фазы развития на высшей фазе. Так, образование классового общества означало отрицание, переход в свою противоположность общества, основывающегося на общественной собственности на орудия и средства производства. Образование социалистического общества означало уже отрицание антагонистического классового общества, или отрицание отрицания первобытно-общинного строя. Новый переход в противоположность классового антагонистического общества привел к "восстановлению" общественной собственности на орудия и средства производства.

Хотелось бы обратить внимание еще на одно условие того, почему повторяемость, связанная с преемственностью развития, происходит как бы через ступень. Надо иметь в виду, что первое отрицание часто бывает более "категорично", более "радикально", чем второе. Это хорошо показал проф.В.И.Свидерский: "на стадии "отрицания" структура призвана обеспечить развитие лишь части элементов, а на стадии "отрицания отрицания" она обеспечивает развитие всех основных элементов явления как целого"[42]. Благодаря этому второе отрицание как бы "подбирает" те ценные элементы предшествующей ступени, которые были либо забыты, либо несправедливо отброшены первым отрицанием. Так, например, средневековое искусство имело определенное прогрессивное значение в художественном развитии человечества, выявляя и подчеркивая духовную сторону человека, что лишь в незначительной степени делало античное искусство. Но отрицание средневековым искусством античного в ряде отношений носило "зряшный" характер. Икусство эпохи Возрождения "возродило" античное искусство благодаря двойному отрицанию и в силу стремления художников использовать достижения античного искусства, несправедливо отвергнутые средневековьем. Из-за неравноценности первого и второго отрицаний (Гегель неслучайно второе отрицание называл "син-

---

[42] В.И. С в и д е р с к и й, О диалектике элементов и структуры в объективном мире и познании, стр.71.

тезом"!) часто бывает, что лишь на высшей ступени удается восстановить традицию, прерванную вторым отрицанием. Поэтому-то, как писал поэт О.Мандельштам, "и не одно сокровище, быть может, минуя внуков, к правнукам уйдет".

Рассматривая спиралевидный характер развития, следует всегда иметь в виду, что повторяются только некоторые черты, свойства и также то, что повторение происходит на более высоком этапе развития. Последнее обстоятельство важно для понимания несостоятельности различного рода теорий круговорота. Если учение об историческом круговороте у итальянского мыслителя XVI-XVII века Джамбаттиста Вико являлась попыткой обосновать закономерность общественного развития, сущность которого замечательный мыслитель раскрыть не мог, то теории круговорота в руках таких идеологов империалистической буржуазии как О.Шпенглер - автор книги "Закат Европы" - служат "обоснованию" необходимости движения назад, гибели цивилизации и т.п. Наука показывает, что повторяемость есть, по словам В.И.Ленина, "возврат якобы к старому" (подчеркнуто мною - Л.С.). А.Н.Северцев показал несостоятельность взглядов, по которым новые признаки особи возникают только на последней стадии развития зародыша. А.Н.Северцев доказал, что, хотя ранние этапы развития зародыша в соответствии с биогенетическим законом и повторяют филогенез, уже на ранних стадиях развития зародыша появляются новые признаки. Основоположники марксизма-ленинизма отмечали недопустимость отождествления первобытно-общинного строя, при котором производительные силы находились в крайне неразвитом состоянии, с коммунистическим обществом, характеризующимся как общественной собственностью на орудия и средства производства, так и гигантским развитием производительных сил.

Говоря о форме развития, следует остановиться на вопросе о "троичности" диалектического движения. Как отмечалось в начале, Гегель рассматривал развитие абсолютной идеи в форме "триад", хотя сам же считал "троичность" со-

вершенно поверхностной, внешней стороной способа познания.[43] Притом, по Гегелю, первый член триады повторяется в третьем члене триады. Действительно, часто бывает так, что повторяемость обнаруживается как бы через одну ступень развития. Об этом говорит и большинство примеров на закон отрицания отрицания, которые приводит Ф.Энгельс в работе "Анти-Дюринг". Это обусловлено тем, что повторяемость имеет место благодаря двойному отрицанию, двойному переходу противоположностей друг в друга.

Но нельзя недоучитывать конкретные особенности развития того или иного явления. Часто отрицание может быть только частичным отрицанием и оно должно последовать дважды, трижды и т.д., чтобы произошло полное отрицание старого качества. Например, отрицание рабовладельческого общества не было еще, как и отрицание феодального общества отрицанием классового антагонистического общества, а только частичным отрицанием, отрицанием одной из форм этого общества. Поэтому и повторяемость в форме производственных отношений социалистическим обществом первобытно-общинного строя имеет место не через одну "ступень", а через три общественно-экономические формации. Еще Н.Г.Чернышевский, как уже отмечалось, писал о возможности в силу определенных условий развития перепрыгивания через ступень. О такой возможности писал и К.Маркс в письме в редакцию "Отечественных записок" в ноябре 1877 года[44].

История советского общества показала, что народы Средней Азии пришли к социализму, минуя капитализм, а некоторые народы Крайнего Севера пришли к социализму почти прямо от первобытно-общинного строя.

Не только в общественной жизни, но и в явлениях природы, повторяемость отдельных признаков вовсе не обязатель-

---

[43] см.Гегель. Наука логики, Соч., т.VI, стр.311.

[44] см. К. Маркс и Ф.Энгельс, Избранные письма, стр.314.

на на третьей ступени, о чем говорит и периодическая система элементов Д.И.Менделеева. Показательно, что окончились безуспешно попытки одного из предшественников Менделеева Деберейнера в 1829 году сгруппировать химические элементы по "триадам". В.И.Ленин отмечал в "Философских тетрадях", что ""троичность" диалектики есть ее внешняя поверхностная сторона" [45].

В заключение подчеркнем, что "возврат к якобы старому", спиральная форма движения как следствие действия закона отрицания отрицания могут быть обнаружены не только на особо подобранных примерах, хотя бы и взятых из областей различных форм движения материи, а на примере любого процесса развития, взятого от его начала до конца. Трудность может состоять в том, что процесс этот или прерван какими-либо внешними обстоятельствами, либо еще реально не завершен. В таком случае "на помощь" может прийти знание закономерности этого процесса, которая позволяет предугадать его дальнейшее развитие.

Для подтверждения этого положения возьмем те примеры, которые проф.М.Н.Руткевич приводит в доказательство того, что "не всякий процесс поступательного развития характеризуется как бы повторением на высшей ступени черт, сторон, имеющих место на какой-либо из предшествующих ступеней" [46]. Проф.М.Н.Руткевич спрашивает: "...какую существенную черту ранней ступени развития, подвергшуюся затем отрицанию, человеческое общество вновь обретает, как бы повторяет?" [47]. Попытаемся ответить на этот вопрос вопросом: разве в человеческом сознании не воспроизводится, не повторяется как бы вся природа, благодаря чему человек создает "вторую природу" (Горький), которая и похожа и не похожа на "первую природу"?

---

[45] В.И. Л е н и н, Философские тетради, Соч., т.38, стр.222.

[46] М.Н. Р у т к е в и ч, Диалектический материализм стр.417.

[47] Там же.

Второй пример - развитие орудий труда, который по мнению проф.М.Н.Руткевича свидетельствует об отсутствии какого бы то ни было возврата к старому [48]. Нам думается, что такого рода "возврат" можно обнаруживать, если процесс развития орудий труда рассматривать не вообще, а конкретно, взяв какую-либо "линию", на которой уже осуществилось (или осуществится в предвидимом будущем) двойное отрицание. Первоначальная энергия, благодаря которой совершался человеческий труд, - мускульная энергия человека. "Отрицанием" ее (диалектическим, конечно) является использование различного рода механизмов, преобразующих различные виды энергии (тепловую, электрическую, атомную) в полезное механическое движение. Однако, как известно, коэффициент полезного действия всех этих двигателей очень небольшой. И вот перед учеными и конструкторами встала задача: сконструировать такой двигатель, который бы моделировал... работу мышцы, дающей наибольший коэффициент полезного действия. Разве это не "возврат к якобы старому"? Или еще пример. Первоначальное передвижение грузов люди совершали волоком, без колес. Затем в порядке отрицания этого способа передвижения возникли колеса. В настоящее же время уже существуют автомобили "на воздушной подушке", т.е. без колес! Можно было бы умножить примеры, показывающие, что в сфере развития орудий труда действует закон отрицания отрицания.

Последний пример проф.М.Н.Руткевича, который с его точки зрения не подтверждает всеобщность действия закона отрицания отрицания,- это развитие форм общности людей. Но разве первоначальное отсутствие наций, затем их возникновение и, наконец, отмирание их в будущем коммунистическом обществе не говорит о действии и здесь закона отрицания отрицания?

Все изложенное выше позволяет нам сделать вывод о

---

[48] М.Н. Р у т к е в и ч, Диалектический материализм стр.418.

о всеобщем характере закона отрицания отрицания, благодаря чему он и является одним из основных законов диалектики, имея, как мы видели, большое значение для познания действительности и практической деятельности людей.

OLEMUS JA NÄHTUMUS.

T. Loit.

I. Olemuse ja nähtumuse metafüüsilised ning idealistlikud käsitused.

Olemuse ja nähtumuse kategooriate näol on meil tegemist filosoofia ühe keskseema probleemiga, mis on olnud juba enam kui 2000 a. tagasi ja on ka praegu "veelahkmeks" mitte ainult materialistliku ja idealistliku maailmavaate vahel, vaid on ühtlasi kaaluva tähendusega ka inimese tunnetuse iseloomu, selle vahendite, tunnetuse osa ja eesmärkide hindamisel.

Mainitud probleem on välja kasvanud inimese vaimse arengu käigus asjaolust, et me tunnetame meid ümbritsevat maailma nagu kahes erinevas vormis, kahel erineval kujul: ühest küljest meid ümbritsevale loodusele ja inimeste elule omased asjad, esemed, protsessid ja sündmused konkreetses mitmekesises meeleliste tajude ja kujutluste vormis ning teisest küljest seesama maailm abstraktses üldiste mõistete ja ideede vormis.

Meie meeltele esineb maailm algselt vahetult asjade, esemete ja sündmuste äärmiselt suures individuaalsuses ja mitmekesisuses. Mõistuse töö tulemusena aga see individuaalne mitmekesisus üldistatakse ning ühendatakse teatud üldisteks klassideks, liikideks, seaduspärasusteks jne. abstrakt-

sete mõistete, loogiliste mõistete kategooriate, printsiipide jne. näol. Seejuures selle algselt antud mitmekesise meelelise materjali üldistamine ja klassifitseerimine mõistetesse, kategooriatesse jne. on inimtunnetuse väga oluliseks momendiks, inimtunnetuse spetsiifiliseks omaduseks, tänu millele üldse inimese mõistus on jõudnud meid ümbritseva maailma seaduspärasuste avastamisele. See on aga ühtlasi tee inimese eluvajaduste täielikumale rahuldamisele teda ümbritsevate loodusjõudude allutamise kaudu. Ja inimtunnetus teeb selle sammu liikudes vahetult mitmekesiselt olemiselt üldistele seaduspärasustele, teeb seda nii oma ajaloolises arengus kui ka iga inimese individuaalse arengu käigus, liikudes meelelises tunnetuses antud vahetult olemiselt meid ümbritseva maailma mitmekesiste asjade, esemete, sündmuste jne. seesmise üldise aluse tunnetamisele, mis leiab väljenduse loogilistes mõistetes, seaduspärasustes ja teistes loogilise mõtlemise vormides.

Neid tegelikkuse kaht külge ning vastavalt nende kahe peegeldamise vorme väljendavadki filosoofilised kategooriad - nähtumus ja olemus. Juba antiiksest filosoofiast alates on nähtumuse all mõistetud seda vahetut olemist, mis on inimesele antud tema meelelise tunnetuse vormide kaudu meelelistes aistingutes, tajudes ning meelelistes kujudes.

Olemuse kategooriaga aga tähistatakse filosoofias vahetu mitmekesise olemise seesmist, üldist alust, mille kaudu inimene üldiste loogiliste mõistete,kategooriate jne. vormis tunnetab teda ümbritsevate asjade, esemete, protsesside ja nende omaduste ning külgede seesmist ühtsust ning seaduspärasust.

Siin tuleks juhtida tähelepanu ühele asjaolule. Eestikeelses filosoofilises kirjanduses on tarvitusel ka teine termin selles tähenduses, milles meie tarvitame "nähtumus", nimelt "nähtus" (vene keeles "ЯВЛЕНИЕ"). Kuid sõnal "nähtus" on nii eesti kui vene keeles veel teine tähendus. Sõna "nähtus" tarvitatakse kõigepealt tähenduses asi, ese, protsess, sündmus jne. üldse kui tegelikkuse üks teatud osa. Kui me

räägime looduse nähtustest, ühiskondliku elu nähtustest, psüühilistest nähtustest jne., siis me räägime looduses esinevatest asjadest, esemetest, protsessidest, ühiskondliku elu ja inimese teadvuse teatud sündmustest ja momentidest. Seega antud juhul kasutatakse kategooriat "nähtus" ontoloogilises tähenduses reaalse olemise mingi teatud osa või momendi tähistamiseks selle elementide ja struktuuri terviklikkuses. Selles tähenduses on igal nähtusel aga eksisteerimise seesmine alus ja oma vahetu olemine, avaldumine. Allpool tarvitataksegi kategooriat "nähtus" eespool mainitud üldises ontoloogilises tähenduses, kategooriat "nähtumus" aga tegelikkuse mitmesuguste asjade, esemete, protsessi-de ja sündmuste ühe külje, nende välise, vahetu olemise väljendamiseks, mis on inimesele antud tema meelelises tunnetuses vastandina "olemusele" kui seesmisele, vahendatud olemisele.

Nagu juba märgitud, on olemuse ja nähtumuse kategooriate näol tegemist ühe tähtsama filosoofilise probleemiga, mis on otseselt seotud filosoofia põhiküsimusega. Filosoofia põhiküsimus tähendabki lõppkokkuvõttes küsimust nii inimest ümbritseva maailma kui ka inimese enese olemusest, tema eksistentsi alustest. Koos filosoofia põhiküsimuse kujunemise ning arenguga filosoofia ajaloo vältel tekkis ja areneb ka olemuse ja nähtumuse probleem, küsimus sellest, milles seisneb siis maailma tõeline olemine, kas meie poolt tajutavates mitmekesistes nähtumustes või nende mitmekesiste nähtumuste aluseks olevas üldises olemuses? See on üks nähtumuse ja olemuse kategooriatega seotud filosoofiline probleem.

See probleem on seotud vahetult teisega, küsimusega sellest, mida endast õieti kujutavad nähtumus ja olemus, kas materiaalse tegelikkuse objektiivseid külgi või teadvuse, vaimu avaldumise erinevaid sfääre.

Seega nähtumuse ja olemuse kategooriatega seoses on tegemist kahe teineteisega läbipõimuva probleemiga. Need probleemid kerkisid päevakorda juba antiikaja filosoofias ja nende ümber toimub ka meie päevil erinevate filosoofiliste

seisukohtade ning maailmavaadete võitlus. Seejuures on antud küsimuses esinevate mitmesuguste metafüüsiliste ja idealistlike kontseptsioonide peamiseks "komistuskiviks" nähtumuse ja olemuse vastuolulisus.

Nähtumuse ja olemuse probleemis peituv sügav vastuolulisus ilmneb juba antiik-kreeka filosoofi, atomismi keskse esindaja Demokritose vaadetes. Filosoofia ajaloost on teada, et Demokritose filosoofia järgi on maailma tõeliseks olemuseks, tema aluseks, aatomid ja tühjus. Demokritos asus seisukohale, et "tõeline ja nähtuv on üks ja seesama, ... et tõde ja meeleline nähtumus ei erine mitte millegi poolest, vaid see, mis nähtub ja näib igaühele, see ongi tõeline."[1] Seega Demokritos vaatles ühest küljest nähtumust ja olemust ühtsetena ning selle alusel pidas ka inimese tunnetust ühtseks, või nagu tolle aja terminoloogia järgi öeldi, ta "samastas hinge ja mõistuse",[2] hinge, mille valdkonda kuuluvad aistingud ja meelelised kujutlused kui nähtuv ja mõistuse, mis haarab endasse tõe, maailma tõelise aluse, tema olemuse.

Teisest küljest Demokritos oma filosoofia mõningates seisukohtades eitab meeleliselt tajutava nähtumuse tõelisust, väites, et miski ei nähtu nendest kui tõeline, vaid olenevalt arvamusest. Demokritose järgi eksisteerivad tõeliselt ainult aatomid ja tühjus. Vastupidiselt tema eelmisele seisukohale, "Ainult üldises arvamuses on olemas magus, ainult arvamuses kibe, arvamuses soe, arvamuses külm, arvamuses värvus, tegelikkuses aga ainult aatomid ja tühjus."[3] Seega kõik meelelised kujutlused ja aistingud, mis on antud inimesele tema "hinge" tegevuse kaudu, nagu magus, külm, värvus jne. on olemas ainult tunnetava subjekti arvamuses, tegelikkuses on ainult aatomid ja tühjus. See tähendab, et meeleliselt tajutavad nähtumused on ebatõelised, mitte tegelikult olemas, vaid on inimeste meelelise tunnetuse subjektiivsed vormid. Seetõttu Demokritos väitiski, et meie ei taju asju nii, nagu nad on.

---

[1] Материалисты древней Греции, М. 1955, lk. 79.
[2] Sealsamas.
[3] Sealsamas, lk. 76.

Demokritos ütles otseselt, et "tõeliselt me ei tea mitte midagi, kuna tõde on varjatud sügavuses."[1] Ja siit ka Demokritose seisukoht, et "aistingud on võltsid" ja "täidetud pimedusega, et "mõtlemise teravust segab nägemise teravus".[2] Eeskätt just nendele Demokritose sõnadele tugineb ajaloolise versioon, mille järgi Demokritos ise torkas enesel silmad peast välja, et need ei segaks mõistusel tungimast maailma olemusse.

Kuivõrd Demokritos ise tunnetas vastuolulisust, mis ilmneb tema seisukohtades, näitavad tema enda järgmised sõnad. Tunnistades meelelised nähtumused kui vaid arvamusest põhjustatud, ekslikeks, paneb ta meelelised aistingud rääkima järgmiselt: "Vilets mõistus, võtnud meilt tõestused, püüad nüüd meid nendega ümber lükata! Sinu võit on ühtlasi sinu langus."[3]

Olemuse ja nähtumuse vastuolulisus, millest Demokritos ei suutnud väljuda, avaldub väga mitmes aspektis. Nendest olulisemad on kõigepealt nähtumuse ja olemuse vastuolu kui välise, pealispinnalise, meie tunnetusele "vahetult antud olemise" ja seesmise, inimese meelelise tunnetuse eest nagu "varjatud", "peidetud" olemise vastuolu.

See vastuolu nähtumuse ja olemuse vahel, kui välise (vahetu) ja seesmise (vahendatud), varjatu vahel, esineb mitmesugustes vormides lihtsast erinevusest kuni otsese vastandlikkuseni. Kui me antud juhul räägime "seesmine" ja "väline", tuleb silmas pidada, et tarvitame neid sõnu mitte geomeetrilises mõttes, vaid gnoseoloogilises (tunnetuslikus) mõttes. Ühe sõnaga - seesmise ja välise, vahetu ja varjatu vastuolu esineb mitmesugustes vormides, kasvades sageli mitteadekvaatsuseks, kus nähtumus kui vahetu olemine esineb meile näilikkusena, mis on oma ilmnemises meile otse vastupidine asjade tegelikule olukorrale. On olemas muidugi nähtusi, asju, esemeid ja protsesse, kus seesmise ning välise vastandlikkus ei

---

[1] Материалисты древней Греции, М. 1955, lk. 76.
[2] Sealsamas, lk. 77.
[3] Sealsamas, lk. 78.

esine sellises äärmuslikus vormis. Kuid komplitseeritud nähtuste, nii looduse kui ka ühiskonna esemete, asjade ja protsesside puhul sageli seesmine, varjatud olemine ning vahetu olemine võivad olla vastandlikud, kus tihti kujuneb nähtumusest näilikkus, mis on kardinaalselt vastandlik tegelikkusele.

Üheks lihtsamaks näiteks selle kohta on meelelise taju näilikkus, mis kujuneb reisijal, kui ta seisva rongi aknast näeb mööduvat rongi ja talle näib nagu sõidaks ta ise. Sama nähtub ka teiste esemete suhtes. See on üks lihtsamaid näiteid sellest, kuidas väline, inimesele tema aistingutes ja tajudes vahetult antu on otseselt vastandlik asjade tegelikule olukorrale.

Või teine näide, mis on muutunud klassikaliseks antud küsimuse puhul. Nimelt see nähtumus, mille alusel me igapäevases kõnekeeles tarvitame väljendeid, nagu "päike tõuseb", "päike on madalal", "päike loojub" jne. Nende väljenduste aluseks on nähtumus, mille annab inimesele otsene vaatlus, kus inimesele näib, et päike tõuseb, jõuab seniiti ja siis lõpuks loojub. See nähtumus oli kaua aega aluseks kujutlusele maailmasüsteemist, kus keskseks peeti Maad ja teisi taevakehi arvati liikuvat ümber Maa. Alles Kopernikuse ja teiste teadlaste tööd näitasid, et tegelik olukord, antud nähtumuse tõeline alus antud konkreetses süsteemis on hoopis vastupidine. Maa pöörleb ümber oma telje ja koos teiste planeetidega tiirleb ümber Päikese. Inimesele kui Maal elunevale vaatlejale kujuneb vahetu nähtumus aga hoopis vastupidiseks.

Teaduse valdkonnast võib tuua veel sellise näite nähtumuse kui pealispinnalise, välise, vahetult antu ja selle all nagu varjatud olemuse kui seesmise külje vastuolust. Elu pikaajalisest evolutsioonist annavad tunnistust maakoore kihtides säilinud organismide jäänused, mis on tuntud fossiilide nime all ja mis enamasti esinevad mineraalses olekus, mille järgi neid nimetataksegi kivististeks. Kuni 18. saj. lõpuni valitses selle vahetu nähtumuse alusel arvamus, et fossiilid kujutavad enesest eluta looduse produkti, teatud eriliiki

kivimeid ja neid nimetati kuni 18. saj. mineraalideks. Alles 18. saj. lõpus võitis teaduses arvamus, et fossiilide puhul kivimiline kuju on vaid väline nähtumus, väline vahetu esinemisvorm, kuna oma olemuselt, oma aluselt on see elusmateeria vorm. Väline, inimesele vahetult antud olemine antud konkreetses valdkonnas on vaid nähtumus, mis on vastandlik selle nähtuse tõelisele olemusele kui elusmateeriaga seotud momendile.

Erandiks ei ole ka ühiskondlik elu. Ka ühiskondlikes nähtustes, siin toimuvates sündmustes ja protsessides ei lange nende komplitseerituse tõttu nähtumus alati kokku olemusega, vaid nähtumus kui väline, on tihti otse vastandlik seesmisele olemusele, mille tõttu asjasse mittesüvenemine võib viia ekslikele järeldustele tegeliku olukorra suhtes. Nii räägib kodanlik propaganda, et sotsialistlik kord tähendavat vägivalda, et sotsialismimaades valitseb diktatuur, kuna kapitalistlikes maades, nende terminoloogia järgi "vabas Läänes", on tegemist tõelise demokraatiaga. Kuidas on tegelikult lood sellega? Väliselt nagu oleks kodanlikes demokraatlikes riikides tõesti tegemist kõikide inimeste üheõiguslikkuse ja võrdväärtusega, nagu seda kodanlikku demokraatiat esitatakse tema propagandistide poolt. Et aga mõista asjade tegelikku olukorda, nende olemust, tuleb väliselt nähtumuselt siirduda seesmisele, varjatud olemusele. Kodanlik demokraatia on üks riigivorme ja nagu iga riik, nii ka kodanlik-demokraatlik riik on ühe klassi diktatuur teiste üle. Alates esimeste riigivormide tekkimisest kuni tänaseni on iga riik olnud ühe klassi valitsemise vahendiks teiste üle. Kodanlik-demokraatlik riik on poliitiline aparaat kodanluse majandusliku võimu kindlustamiseks ja valitsemiseks teiste klasside üle. Samuti nagu kapitalistlikus majanduses on väliselt (nähtumuslikult) tegemist justkui üheväärse, võrdse kaubatehinguga kapitalisti ja proletaarlase vahel, kus üks müüb ja teine ostab (mille taga aga tegelikult on peidus kapitali võim töö üle, ühe inimese, tootmisvahendeid mitteomava proletaarlase ekspluateerimine tootmisvahendeid omava kapitalisti poolt) nii ka ka-

pitalistliku ühiskonna majandusliku baasi poliitilises pealisehituses kõigi inimeste näilise õhedigusluse ja üldise demokraatia taga on tegemist kapitali võimuga töö üle - kodanluse diktatuuriga.

Nõukogude valitsuse juht N.S. Hruštšov, iseloomustades Ameerika Ühendriikides, selles vaba maailma musternäidiseks peetavas riigis valitsevat olukorda, ütles oma kõnes 20. oktoobril 1960. a. Moskvas, et: "Ühendriikides on kõik maha surutud, kõik on allutatud kapitalile ja militarismile, ehkki näiliselt säilib demokraatia. Monopolistlik kapital on kõik enda kätte haaranud - tootmisvahendid ja sellised võimsad ideoloogilised vahendid, nagu ajakirjandus, kirjastused, televisioon ja film, - kõike seda kasutatakse inimeste tahte mahasurumiseks, rahvahulkade petmiseks."[1] Käesoleval ajal maailmas toimunud suurte ühiskondlike nihete tagajärjel, milles on esiplaanil sotsialistliku süsteemi kiire areng ühiskondliku elu kõigil aladel, nagu ütles sm. Hruštšov, on "kogu maailmale selge, et tõeline vabadus, rahvamajanduse kiire arengutempo ja kultuuritaseme tõus valitsevad seal, kus rahvas tuleb võidule, kus ühiskonna organiseerimises saavutab ülekaalu uus, s.t. seal, kus võidab sotsialism."[2] Koloniaalimpeeriumide kokkuvarisemine ning Aasia ja Aafrika maade võitlus imperialismiikke vastu on veel üheks veenvaks tõendiks selle kohta, et maailma rahvad on hakanud mõistma kodanliku demokraatia tõelist olemust, et kodanlik demokraatia on kaotanud oma endise külgetõmbejõu ning maailma rahvaste pilgud on pöördunud uue ühiskondliku korra - sotsialismi poole.

Selles küsimuses tuleks meenutada eriti V.I. Lenini sõnu, et niikaua kui me poliitikas jääme välise nähtumuse raamidesse, oleme igasuguste klassipettuste ohvrid. Ainult tungimine nähtuste tõelisse olemusse tagab olukorra õige mõistmise.

---

[1] "Rahva Hääl" nr. 250 (5442), 21. okt. 1960.
[2] Sealsamas.

Seega nähtumuse ja olemuse vastuolu ilmneb ühest küljest kui seesmise ja välise, kui pinnalise olemise ning seesmise aluse vastuolu.

Nähtumuse ja olemuse vastuolulisus avaldub veel kui üldise ja üksiku vastuolu. Nähtumus kui meelelises tunnetuses antud vahetu olemine on alati seotud nende konkreetsete seoste ja mõjustustega, milles see nähtumus tekib. Seetõttu nähtumus avab ühe või teise asja, tegevuse, protsessi või sündmuse mingist ühest küljest, kujutades endast oma avaldumisvormilt mingit üksiknähtust. Olemus aga kui asja ja eseme, protsessi või sündmuse seesmine külg, kujutab endast suhteliselt püsivat, säilivat momenti mitmekesiste seoste kujunemises, olles üksiknähtumuste üldiseks aluseks.

Nii õuna langemine puult (mis legenditaolise versiooni järgi olevat äratanud Newtonis iseenesest lihtsana näiva küsimuse: Miks langevad kehad alati Maa poole?) kui ka taevakehade vastastikune liikumine maailmaruumis allub ülemaailmsele gravitatsiooniseadusele, mis määrab kehade vastastikuse mõjustuse. Ühest küljest on meil siin tegemist oma avaldumise konkreetselt vormilt üksikute, individuaalse iseloomuga sündmustega meid ümbritsevate lõpmatult mitmekesiste nähtuste hulgas. Teisest küljest on tegemist teatud üldise, püsiva seosega, nende nähtuste ühtse alusega. Niivõrd erinevad kui on sellised nähtused, nagu inimese tegevus mingi teate puhul (näiteks kuuldud sõnumi või jutu puhul) või otstarbekohaste vormide kujunemine elusa looduse ajaloolises arengus (fülogeneesis) või Watt'i aurumasina töö automaatse regulaatori tegevus - on meil siin tegemist üldise, püsiva alusega ennastreguleerivate süsteemide käitumises informatsiooni liikumise protsessis nende süsteemide ja välise keskkonna vahel või selles süsteemis endas.

Samuti kodanlik-demokraatlik vabariik Ameerika Ühendriikides, konstitutsiooniline monarhia Inglismaal ja fašistlik diktatuur Hispaanias on ühest küljest erinevad riiklikud korraldused, igaüks neist kujutab teatud individualiseeritud üksiknähtust, kuid teisest küljest on tegemist üldise püsiva alusega, kodanluse võimu teostamisega.

See nähtumuse ja olemuse vastuolulisus, mis viib inimese tunnetusprotsessis konkreetse meelelise (empiirilise) tunnetuse ja üldistava abstraktse (ratsionaalse) tunnetuse vastuolule on olnud ja on praegu paljude mitmesuguste metafüüsiliste kontseptsioonide põhjuseks. Metafüüsika, nagu alati, näeb ka siin vastuolusid, kuid ei suuda nendest üle saada. Ta näeb erinevate külgede vastandlikkust, kuid ei suuda mõista nende erinevate külgede ühtsust. Selle metafüüsilise saamatuse alusel pandi juba antiikses filosoofias alus teooriale, mis, lähtudes Demokritose poolt väljendatud seisukohast, et "tõeline olemine ja nähtuv on üks ja seesama", kuulutab maailma tunnetamise peamiseks vahendiks meelelise tunnetuse. Loogiline (ratsionaalne) tunnetus ei sisalda endas selle teooria järgi midagi kvalitatiivselt uut võrreldes meelelise nähtumusega, mis on antud meile meie aistingutes ja tajudes.

Seega siis olemuse samastamise teel nähtumusega on tekkinud nn. sensualism, mis absolutiseerib meeleliste aistingute ja kujutluste osatähtsuse, absolutiseerib nähtumuse.

Oma juurtega ulatub antiikfilosoofiasse samuti nähtumuse ja olemuse vastuolu alusel tekkinud teine, sensualismile vastandlik metafüüsiline teooria. Asudes seisukohal, mille järgi, nagu Demokritos ütles, meie meeled on "täidetud pimedusega", on ekslikud, võltsid ja mille tõttu meie meelelise nähtumuse kaudu ei saa tunnetada nähtuste tõelist olemust, on tekkinud ratsionalism. Ratsionalismi järgi on meelelises tunnetuses antud nähtumus meie aistingute ja tajude poolt antud mittetõeline, võlts olemine. Tõeliseks olemiseks on ratsionaalse mõistuse poolt avatav olemus, nähtumuste üldine alus. Ratsionalism näeb maailma tõelise tunnetamise teed loogilises mõtlemises.

Olemuse ja nähtumuse vastuolu metafüüsilise käsitluse põhjal kujunenud võitlus sensualismi ja ratsionalismi vahel on olnud filosoofiliste vaadete kokkupõrke üheks peamiseks liiniks, mis algas juba antiikfilosoofias, läbis omapärases religioosses rüüs keskaja filosoofia ja oli ka uusaja filo-

soofia üheks keskseimaks probleemiks. Kogu uusaja filosoofia jaguneb kahte rühma: sensualistlikuks ja ratsionalistlikuks.

Sensualismi ja ratsionalismi ning nende vahelist võitlust ei tohi ära segada materialismi ja idealismiga. Sensualism ja ratsionalism omaette võetuna ei ole ei materialism ega idealism, vaid tunnetusteoreetilised seisukohad. Kuid sensualismis ja ratsionalismis kui nähtumuse ja olemuse vastuolude ning sellel alusel tunnetuse vormide ühekülgsetes metafüüsilistes käsitlustes peitub idealistlike maailmavaateliste järelduste võimalus.

Nimelt lähtudes olemuse samastamisest nähtumusega ja asjaolust, et nähtumus on meile antud meelelises (sensuaalses) tunnetuses, vaatleb osa filosoofe nähtumust kui puhttunnetuslikku, gnoseoloogilist kategooriat. Nad mõistavad nähtumuse all tunnetava subjekti aistinguid, tajusid, meelelisi kujutlusi.

Siit jõuab osa filosoofe sensualismi kaudu nähtumuse subjektiviseerimise teel subjektiivsele idealismile, mille järgi kogu meid ümbritsev olemine ei ole midagi muud kui subjekti kujutlused, aistingud ja tajud. Sellisteks subjektivistlikeks järeldusteks peitub teatav alus juba Demokritose mõningates vastuolulistes väidetes, mida antiikperioodil eriti rõhutas sofistlik filosoofia (Protagoras jt.) ning mis kujunes selgepiiriliseks subjektiivseks idealismiks ja agnostitsismiks inglise XVIII saj. filosoofi Hume'i õpetuse näol. Hume'ile on ainsaks reaalsuseks subjekti enese aistingud, tajud ja kujutlused, s.o. ainsaks olemiseks on subjektiviseeritud nähtumused, mille taga ei ole olemust kui objektiivset alust.

Selline on ka tänapäeval eriti loodusteaduslikes ringkondades levinud positivistliku filosoofia seisukoht. Nii kirjutab loogilise positivismi üks tuntumaid esindajaid kaasajal, inglise filosoof B. Russell oma kapitaalses teoses "Lääne filosoofia ajalugu", et olemus on "lootusetult segadusse viiv mõiste".[1] Russelli järgi on küsimus "olemusest" tegelikult küsimus sellest, kuidas tarvitada sõnu, on lihtsalt lingvistiline probleem, sest Russelli järgi "sõnal

[1] Б.Рассел, История западной Философии, ИЛ., М.1959, Ік.221.

võib olla olemus, kuid asjal mitte."[1] Russelli järgi, kui me räägime: "Ma näen lauda", siis me ei väljenda sõnades välise, meist sõltumatult eksisteeriva objektiivse asja peegeldust tunnetuses, vaid "siin "mina" ja "laud" on loogilised konstruktsioonid," mis väljendavad meie taju psüühilist objekti. Russell väidab, et "taju psüühiline objekt on nimelt nähtumus, ta ei ole ei tõene ega vale. Olles täidetud sõnadega, on ta otsustus ja on võimeline olema tõene või ekslik".[2] Seega Russelli järgi konstrueeritakse maailm inimese subjektiivsete nähtumuste, aistingute ja tajude täitmisel loogiliste otsustega lausete näol.

Olemust asjade, esemete, protsesside, sündmuste jne. eneste objektiivses eksistentsis eitab ka selline väljapaistev positivistlik filosoof kaasajal nagu Philipp Frank, kes oma raamatus "Teaduse filosoofia" kirjutab: "Teadlasele termin "olemuslik" tähendab püstitatud eesmärgi saavutamisse suhet omav. ... Me võime järelikult rääkida loodusliku objekti - kivi, looma või inimese - olemusest ainult sel juhul, kui oletame, et nende loojal oli neid luues kindel eesmärk."[3] Sama teed mööda, kus nähtumuse all mõistetakse mitte objektiivsete asjade või protsesside teatud külge, mis põhjustab meie meelelise tunnetuse aistingud ja tajud, vaid kus nähtumust käsitletakse ainult gnoseoloogilisest küljest, s.t. kuidas miski nähtub meie aistingutes, kujunes filosoofia ajaloos ka teine agnostitsismi vorm, mis on seotud saksa filosoofi Immanuel Kanti nimega.

Kant asus ühest küljest seisukohal, et inimese nii sisemine kui ka väline kogemus on tingitud väliste objektide poolt, järelikult objektiivselt olevate kehade ja nende muutuste, nende liikumise poolt. Viimased, s.o. kehade muutumine ja liikumine, ei saaks, nagu ütles Kant, olla kogemuse objektideks, kui ei eksisteeriks midagi püsivat. Püsi-

---

[1] Б. Рассел, История западной философии, ИЛ., М. 1959, lk. 221.

[2] Sealsamas, lk. 174.

[3] Ф. Франк, Философия науки, ИЛ., М. 1960, lk. 65.

va eksistentsi aluseks on materia kui kõige muutuvate asjade ja esemete (kogemuse objektide) üldine alus, kui substants.

Nendes Kanti seisukohtades ilmneb tema filosoofia materialistlik moment. Kuna aga asjade ja esemete liikumine on meile antud vahetult meelelise tunnetuse kaudu, teeb Kant järelduse, et nähtumuse kui tunnetuse objekti allikaks on meie meeled. Kanti järgi on nähtumus tingimata seotud sellega, kellele ja kuidas nähtub, ning seetõttu nähtumus tähendab tal tunnetava subjekti meelelisi kujutlusi, aistinguid ja tajusid. Kanti järgi asjad, mis ei nähtu, s.o. mis ei ole antud kui meelelised kujutlused, on üldse tunnetamatud. Muutuvate, liikuvate nähtuste üldine püsiv alus kui olemus on Kanti järgi "asi iseeneses", mis on inimese puhtale mõistusele printsipiaalselt tunnetamatu. Kantile asjade ja esemete olemus kui "asi iseeneses", on puhta mõistuse jaoks ainult negatiivse tähendusega. Olemus kui "asi iseeneses" on täielikult lahutatud nähtumusest. "Asi iseeneses" kujutab mõistuse tunnetuslikku piiri, "transtsendentaalset ideed", mille poole mõistus püüdleb, kuid mida mõistus kunagi tunnetada ei saa. Siit ka Kanti agnostitsism, asjade ja esemete ning üldse kogu maailma olemuse kui "asja iseeneses" kuulutamine inimese mõistuse jaoks printsipiaalselt tunnetamatuks. Kanti järgi ei ole puhas mõistus võimeline tunnetama "asju iseeneses", seda on võimeline tegema nn. praktiline mõistus kas religioossete või moraalsete tõekspidamiste näol, sest Kanti järgi on praktilise mõistuse jaoks maailma olemusel positiivne tähendus, positiivne väärtus, mis seisneb kas jumalas või mõnes muus moraalses printsiibis.

Oma filosoofiaga allutab Kant mõistuse, ratsionaalse teadusliku mõtlemise religioonile kui praktilise mõistuse printsiipidele, mis on võimeline saavutama maailma olemust. Sellist kantiaanlikku nähtumuse ja olemuse vahekorra lahendust kasutavad laialdaselt ära kiriklike ringkondade esindajad oma seisukohtade "tõestamiseks". Näiteks võib tuua Tübingeni teoloogiaprofessori K. Heimi raamatu, mis kannab pealkirja: "Teadusliku maailmavaate ümberkujunemine" (1953).

Et mitte sattuda vastuollu kaasaja teadusega ja sellele tugineva inimese elupraktikaga, ei eita Heim otseselt teaduse saavutusi meid ümbritseva maailma (looduse) uurimisel. Kuid tema järgi kogu inimese elutegevus, sealhulgas tema tunnetus, on "... kord ja alatiseks seotud tema keha külge", mille tõttu inimene sarnaneb oma tunnetuses "eluajaks üksikvangistusse mõistetud vangiga", kelle jaoks tunnetuse andmed on vaid "koputuseks tema kambri müüridele".[1] Seetõttu ei tähenda Heimi järgi ka kõige võimsamate teleskoopidega universumi kaugete udukogudeni või elektronmikroskoobiga veel seni saavutamata ülipisikeste aineosakesteni tungimine midagi muud kui "koputust" vangla seintele, puhtvälist nähtumust, mitte aga nende asjade olemuse tunnetamist. Heim, nagu Kantki omal ajal, teeb järelduse, et inimmõistuse ainsaks tõeliseks saavutuseks on oma printsipiaalse võimetuse tunnetamine maailma olemuse mõistmisel. Heimi järgi ainult "Jumal ise võib võtta sideme minu silmade ümbert" ja annab võimaluse leida temas (Jumalas) kogu maailma ja selle asjade olemuse.[2] Heim väljendab selgelt enda ja Kanti lõppjäreldust, öeldes, et ainult "puhas uskumus" annab meile nähtumusliku maailma taga peituva "asja iseeneses", selle maailma olemuse."[3]

Niisiis nähtumuse ja olemuse vastuolu metafüüsiline käsitus koos nähtumuse subjektiviseerimise ja absolutiseerimisega on viinud filosoofias subjektiiv-idealistlikele ning agnostitsistlikele järeldustele.

Teisest küljest olemuse ratsionalistlik ülehindamine ja nähtumuse alahindamine on viinud teise osa filosoofe objektiivsesse idealismi.

Ratsionalism sisaldab endas võimaluse muuta olemus kui asjade tõeline olemine puhtloogiliseks kategooriaks. Käsi-

---

[1] K. Heim, The Transformation of the Scientific World Wiew, New-York 1953, lk. 247.

[2] Sealsamas, lk. 177.

[3] Sealsamas, lk. 31.

tades olemuse gnoseoloogilist vormi meie teadvuses loogiliste üldiste mõistete, ideede, printsiipide jne. näol mitte kui materiaalse nähtuste maailma üldise ja seesmise seose peegeldust inimese peas, vaid kui nähtumustest täiesti eraldi, iseseisvalt eksisteerivat ideaalset olemist, jõutaksegi ratsionalistlikelt seisukohtadelt objektiivsele idealismile. Just olemuse kui puhtideaalse iseseisva olemise käsitus oli ühe suurejoonelisema objektiivse idealismi süsteemi aluseks Platoni filosoofias antiik-Kreekas.

Platoni järgi: "Igal ideel on tähendus iseeneses ja kõik muu, mis nähtub nende ideede all, saab nendelt ka oma nimetuse". Platoni järgi "on miski iseeneses kaunis, hea, suur ja kõik muu", enne kui ta leiab nähtumuse materiaalses, kehalises vormis.[1]

Samasugusel seisukohal asus ka teine objektiivse idealismi suurkuju filosoofia ajaloos - Hegel, kes küll andis väga palju olemuse ja nähtumuse dialektika mõistmiseks, kuid kelle kui idealisti järgi nähtumus ja olemus on "absoluutse maailmavaimu" puhtloogilised kategooriad, mis eksisteerivad kui erilise "absoluutse idee" teatud sfäärid.

2. Olemuse ja nähtumuse dialektilis-materialistlik määratlus.

Metafüüsika ei suuda lahendada nähtumuse ja olemuse vastuolu ning absolutiseerides kas nähtumuse või olemuse, loob gnoseoloogilise võimaluse idealistlikeks filosoofilisteks järeldusteks.

Olemuse ja nähtumuse kategooriatega seotud probleemide dialektilis-materialistliku lahenduse lähtekohaks on olemuse ja nähtumuse vastastikuse seose, nende ühtsuse tunnistamine, vaatamata olemuse ja nähtumuse erinevustele. Olemus ja nähtumus ei ole teineteisest sõltumatud, eraldi seisvad, vaid

---

[1] Сочинения Платона, ч. II, С-Пб 1863, Iк. I20-I22.

eeldavad teineteist, tingivad teineteist, lähevad üle teineteiseks. Meid ümbritsev maailm on niihästi nähtumus kui ka olemus, niihästi vahetult antud mitmekesine väline olemine kui ka selle üldine seesmine alus. V.I. Lenin, rõhutades oma töödes nähtumuse ja olemuse dialektilist seost, näitas, et "olemus nähtub" ja et "nähtumus on olemuslik". Selles mõttes nähtumus on olemuse väliseks vahetuks avaldumiseks, olemus on aga nähtumuse seesmine alus. Nähtumuse ja olemuse vahel ei ole ülepääsmatut kuristikku, printsipiaalset piiri. Nende seesmise seose, nende ühtsuse tõttu nähtumuse tunnetamine tähendab ühtlasi olemuse tunnetamist. Olemus ei ole mingi sealpool tunnetuse võimalikkuse piiri asuv "asi iseenese", vaid olemus, see on nähtumustes ilmnev asjade, esemete, protsesside teatud üldine püsiv seos.

Olemuse ja nähtumuse dialektilist ühtsust iseloomustas tabavalt Hegel, määratledes olemust kui seda, mis eksisteerib, eksisteerimist aga kui nähtumust. See tähendab, et dialektilisest seisukohast mingi asi, ese, protsess või sündmus kujutab enesest tegelikult teatud kindlat vastastikuste seoste süsteemi, kus on tegemist kõigepealt teatud seostega kui antud süsteemi eksisteerimise alusega. Kuid iga konkreetne seoste süsteem on vaid üks osa,üks moment üldises universaalses vastastikuses seoses ja mõjustuses. Seetõttu eksisteerida tegelikkuses tähendab olla mitte ainult iseenda jaoks, iseenda seesmises aluses, olemuses, vaid see tähendab samal ajal eksisteerida ka teiste jaoks, s.o. teatud kindlas toimes teiste nähtustega, oma teatud avaldumises teiste nähtuste suhtes, s.t. nähtumuses.

Näiteks ühe meid ümbritseva loodusnähtuse,elektri,seesmiseks üldiseks aluseks on elektrilaengute olemasolu ja liikumine. See on see, mis eksisteerib, on antud nähtuse-olemus, tema alus. Kuid elektri olemasolu, tema eksisteerimine tähendab samaaegselt tema nähtumust suhetes teiste nähtuste või protsessidega, tähendab tema toimet, tema avaldumist teiste nähtustega, alates välgust, pikselöögist ja lõpetades näiteks elektrihabemeajamismasinaga.

Samuti soojuse kui ühe loodusliku nähtuse aluseks, tema olemuseks, selleks, mis eksisteerib, on statistiliste süsteemide puhul esinev molekulaarne kineetiline energia. Kuid soojust kui sellist ainult tema enda jaoks ei eksisteeri. Tema eksisteerimine tähendab tema nähtumust suhtes teiste asjade ja nähtustega, tähendab selle kineetilise energia ja teiste nähtuste vastastikust toimet, ja ainult nende nähtumuste kaudu saame otsustada molekulaarse kineetilise energia, antud nähtuse kui sellise eksisteerimise üle looduses.

Tabavalt iseloomustas seda nähtumuse ja olemuse seost saksa tööline, iseõppija-filosoof Dietzgen, saksa sotsiaaldemokraatia väljapaistvamaid tegelasi XIX sajandil, väites, et "olemus, asi iseeneses eraldi nähtumusest on vaid mõtteline asi", on "spekulatiivne asi, mis sarnaneb... noale ilma käepideme ja terata".[1] Just selles eksisteeriva (olemuse) ja eksisteerimise (nähtumuse) täielikus teineteisest lahutamises seisnebki kantiaanliku agnostitsismi peamine viga.

Agnostitsism, sealhulgas hjuumilik agnostitsism teeb aga veel teise vea, nimelt subjektiviseerib nähtumuse, muutes selle inimese puhtmeeleliseks aistinguks ja tajuks. On muidugi õige, et sõna "nähtumus" ise eeldab, et meil on siin tegemist tunnetuse momendiga. Nähtumus peab ju milleski, õigemini kelleski nähtuma. Sõna ise eeldab tunnetavat. Kuid siit on ekslik teha järeldust, et nähtumus on puhtsubjektiivne tunnetuse moment, et see on ainult aisting, taju, meeleline kujutlus. Nähtumusel on kaks aspekti; ontoloogiline ja tunnetuslik (gnoseoloogiline) aspekt. Nähtumus ei ole lihtsalt subjektiivne näivus, vaid on ühest küljest ise objektiivse tegelikkuse külg, on sellest küljest ontoloogiline kategooria. Nähtumus sellest aspektist on esemete, protsesside ja sündmuste mitte kui mingisuguste abstraktsete "asjade iseeneses", vaid kui teatud konkreetsete vastas-

---

[1] И. Дицген, Избранные сочинения, Т. I, М.-Л. 1931, lk. 33-34.

tikuste seoste süsteemide eksisteerimise üks külg, mis seisneb antud eseme või protsessi vastastikuses toimes mingi teise asja või protsessiga, s.o. antud nähtuse avaldumises, eksisteerimises teises. Kui räägime nähtumuste maailmast, siis see on ühest küljest meid ümbritsev objektiivne tegelikkus tema liikumises, tema toimete tekkes ja kadumises, kus nähtused esinevad vastastikustes suhetes üksteisega, oma avaldumissuhetes teisesse.

Seega kategooria "nähtumus" ei selda vaid tunnetavat subjekti, kellele nähtub, vaid ka seda, mis nähtub. Meie meeleline tunnetus on selle objektiivse nähtumuste maailma konkreetsete toimete mitmekesisuse vahetu tunnistaja, on vahetu seos inimese teadvuse ja tegelikkuse vahel. Sellepärast ka meeleline tunnetus ise on konkreetne, vahetu, on nähtumus. Sellele asjaolule juhtis K. Marx tähelepanu juba oma varasemates töödes. Käsitledes antiikkreeka atomistliku filosoofia tähtsamate esindajate Demokritose ja Epikurose seisukohti nähtuste aluse ja nende avaldumisvormi küsimuses, märgib Marx, et "nähtuvat loodust võib õigustatult tunnistada objektiivseks, meelelise taju võib aga õigustatult teha konkreetse looduse kriteeriumiks, kuigi aatom, tema alus on kättesaadav mõistuse kaemusele".[1] Seega siis dialektilis-materialistlikus käsitluses tuleb nähtumust vaadata kui kategooriat, millel on nii ontoloogiline kui ka gnoseoloogiline tähendus. Kategooria "nähtumus" väljendab tegelikkuse asjade, esemete ja protsesside olemise üht külge nende muutuvas toimes teiste asjade, esemete ja protsessidega, mis on antud meile empiirilises tunnetuses kui tegelikkuse vahetu väline olemine.

Samuti ei kujuta "olemus" endast puhtloogilist kategooriat, nagu väidab idealism ja ratsionalism. "Olemus" on samuti kategooria, millel on ontoloogiline ja gnoseoloogiline külg.

Kui materialistlik dialektika rõhutab olemuse ja nähtu-

---

[1] К. Маркс, Из ранних произведений, М. 1956, lk. 56.

muse ühtsust, siis on see suunatud nende metafüüsilise lahutamise vastu. Kuid nähtumuse ja olemuse ühtsuse dialektiline-materialistlik tees ei tähenda nende samastamist. Olemuse ja nähtumuse ühtsus on ühtsus erinevuses, on tegelikkuse erinevate külgede dialektiline ühtsus. Nagu nägime, on tegelikkuse asjades ja protsessides tegemist kahesuguste seostega, nähtuse kui seoste süsteemi kahestumisega. Ühest küljest ese, asi või protsess suhtes teiste esemetega, s.o. nähtumus. Teisest küljest nähtumuse eksisteerimise püsiv alus (asja, protsessi jne. suhe iseendasse) - s.o. olemus. Seega "olemuse" kategooria väljendab tegelikkuse asjade, esemete ja protsesside mitmesuguste avalduste üldist, suhteliselt püsivat alust peamiste ja määravate elementide ning struktuuride kogusummas, mis tunnetuses on antud üldistamisest saadud abstraktsete mõistete, printsiipide jne. näol kui tegelikkuse seesmine, "peidetud" külg, kui vahendatud olemine.

3. Olemuse ja nähtumuse kategooriate tunnetuslik tähendus.

Nagu juba mainitud, materialistlik dialektika vaatleb nähtumust ja olemust nende dialektilises seoses, dialektilises ühtsuses, kuid mitte kui samaseid, vaid kui ühtsuses esinevaid vastandlikke momente. See nähtumuse ja olemuse vastuolu, mis antiikajast kuni tänaseni on olnud metafüüsilise filosoofia komistuskiviks ja on viinud idealismile, leiab dialektilise materialismi järgi lahenduse inimese tunnetuse arengu protsessis. Nähtumuse ja olemuse vastuolud kui tegelikkuse nähtuste mitmekesiste muutuvate üksikute toimete, avalduste ja nende üldise püsiva aluse, seega kui välise, vahetu ja seesmise, varjatu vastuolud leiavad lahenduse inimtunnetuse piiramatus liikumises meid ümbritseva maailma üha sügavamale, üha täpsemale mõistmisele.

Inimese tunnetusprotsess kujutab endast nii ajaloolises kui loogilises aspektis tema subjektiivsete kujutluste ja

ideede pidevat lähenemist objektiivsele tegelikkusele. Tingituna inimtunnetuse nii ajalcolisest kui individuaalsest piiratusest igal konkreetsel perioodil ja samal ajal meid ümbritseva objektiivse reaalsuse lõpmatusest, piiramatusest, ei suuda inimtunnetus haarata teda ümbritsevat tegelikkust ühekorraga, vaid teeb seda järk-järgult, liikudes asjade, esemete, protsesside väliselt, vahetult küljelt, mitmekesistelt konkreetsetelt nähtumustelt nende seesmisele alusele, s.t. olemusele. See moodustab inimtunnetuse arengu järk-järgulise protsessi.

Seega olemuse ja nähtumuse kategooriad tunnetuslikus tähenduses väljendavad inimtunnetuse liikumise astmeid, selle sõlmpunkte. Tunnetuse üldiseks paratamatuks lähtekohaks on vahetu olemine, nähtumus. Nähtumus annab tunnetusele tema algmaterjali: siin teostub inimese teadvuse ja objektiivse tegelikkuse vahetu seos. Kuid nähtumus, nagu ütles tabavalt Hegel, kujutab endast alles "olemise lähimat tõde". Nähtumus on oma materjalilt konkreetne ja vormilt rikas, mitmekesine, kuid tunnetuslikult sisult on see vaene ja abstraktne. Ta haarab endasse nii olulise kui ebaolulise, nii paratamatu kui juhusliku, kusjuures tihti see mitmekesine, detailne materjal, mis on antud meelelises - empiirilises nähtumuses, oma vormi individuaalsuse ja konkreetsusega varjab nähtuste tõelist iseloomu, nende eksisteerimise alust. Mainitud vastuolu nähtumuse ja olemuse vahel, kus nähtumus varjab sageli nähtuste tegelikku olukorda, on tunnetuse sügavuti liikumise põhiliseks sisemiseks stiimuliks. Tungides väliselt nähtumuselt sisemistele olulistele seostele ja külgedele, jõuab inimtunnetus nähtuse olemuse avastamisele, tema seaduspärasuste selgitamisele.

Olemus on oma vormilt ja materjalilt "vaesem" nähtumusest, on aga nähtumusest sügavam ja rikkam oma sisu poolest, sest olemuses peitub "võti" antud asja, eseme, protsessi või sündmuse tõelise tähenduse mõistmiseks nii tema suhetes teiste objektiivse reaalsuse nähtustega kui ka selle nähtuse suhtes inimese endaga.

Meid ümbritsev maailm on oma vormidelt lõpmatu. Seetõttu ka iga konkreetne asi, ese, protsess on oma seostes lõpmatu. Jõuda tunnetuses nähtumuselt olemusele ei tähenda tunnetusprotsessi lõppemist, vaid alles tema esimest sammu. Mingi konkreetse asja või protsessi olemust, mis peitub tema nähtumuse all, ei tohi võtta kui mingit lõplikku, absoluutset, kõikehaaravat määratlust. Tingituna seoste mitmekesisusest, nende ulatuslikkusest, sügavusest jne. on ka mingi asja, eseme jne. olemuslik külg erineva iseloomuga, esineb nii madalamas kui sügavamas tähenduses.

Käsitledes inimese tunnetuse tegelikkusse tungimise lõpmatut protsessi, rõhutas Lenin oma "filosoofilistes vihikutes", et "inimese mõte süveneb lõpmatult nähtumuselt olemusele, nii-öelda esimese astme olemuselt teise astme olemusele jne. lõputult".[1] Sama mõtet ta kordab veel järgmisel kujul: "Asja, nähtuste, protsesside jne. tunnetuse süvenemise lõpmatu protsess nähtumuselt olemusele ja vähem sügavalt olemuselt sügavamale olemusele".[2] Inimtunnetuse käsitlust tema lõpmatus tungis nähtumuselt olemusele ja selle üha sügavamale haaramisele pidas Lenin dialektika üheks tähtsamaks elemendiks.

Teadusliku tunnetuse ajalugu pakub suurel hulgal näiteid inimtunnetuse arengu protsessis toimuvast olemuse ja nähtumuse vastandlikkuse lahendumisest mõtte tungimisel üha sügavamale nähtuste alustesse. Siinkohal võiks tuua näite paleontoloogiateaduse tekkimisest ja arengust. Oli juba juttu sellest, et elusa looduse ajaloolise arengu tunnistajaid, fossiile - kutsuti alguses nähtumuse järgi mineraalideks. 18. saj. lõpul tehti lõplikult kindlaks nende orgaaniline päritolu, tunnetati välise nähtumuse all antud konkreetse loodusnähtuse olemust. See oli aga alles esimene samm, oli esimese astme olemuse tunnetamine. Nimelt peeti tollal fossiile kui orgaa-

---

[1] В.И. Ленин, Философские тетради, Сочинения, Т. 38, lk. 249.

[2] Sealsamas, lk. 214.

nilise maailma vorme veel praegu elavate liikide esindajateks, lihtsalt nende hukkunud indiviidideks. Ei tehtud vahet fossiilide ja praegu elavate vormide vahel liigilise vanuse seisukohalt. Tunnetuse arengus teise astme olemuse avastamine antud küsimuse puhul seisis selles, kui 19. saj. alguses tuntud prantsuse teadlaste Cuvier' ja Lamarcki töödega tehti kindlaks, et fossiilid erinevad kaasaegsetest liikidest ning fossiile hakati vaatlema kui väljasurnud liikide esindajaid. Sellest momendist algab paleontoloogia kui iseseisva teaduse arengu ajalugu. See oli teadusliku tunnetuse liikumine esimese astme olemuselt teise astme olemusele antud valdkonnas.

Kuid tehes kindlaks selle, et orgaaniline maailm on ajalooliselt muutunud, oli 19. saj. esimesel poolel siiski veel lahendamata küsimus nende muutuste põhjustest ning, näiteks Cuvier, pannes aluse paleontoloogiale kui teadusele Maad asustanud organismide ajaloost, asus ise selles küsimuses mitteajaloolisel seisukohal. Tema arvates olid need väljasurnud vormid loodud jumala poolt. Uus aste, liikumine uue, sügavama olemuse tunnetamisele paleontoloogias toimus evolutsiooniteooria näol, Ch. Darwini õpetuse näol, mis tõestas, et need väljasurnud vormid on orgaanilise maailma enese arengu lülideks.

Kaasajal on paleontoloogiateaduse ees veel sügavam probleem, nimelt küsimus fossiilsete organismide evolutsiooni konkreetsetest mehhanismidest Maa ajaloo vältel, küsimus organismide muutumise teguritest ja vormidest fülogeneesiprotsessis. Kui see kindlaks tehakse, on tegemist uue astmega meid ümbritseva looduse ühe valdkonna olemuse tunnetamisel.

Nähtumuse ja olemuse dialektika tunnetamisel tuleb alati silmas pidada veel seda, et mingisuguseid "igavesi olemusi" ei ole juba seetõttu, et olemus ise on samuti muutuv. Kui varem sai märgitud, et olemus on nähtumuste üldiseks, püsivavaks aluseks, siis siit ei tohi teha järeldust, et mingi nähtuse olemus on selle igavene, absoluutselt muutumatu külg.

Olemus on vaid suhteliselt püsiv, suhteliselt muutumatu tema avaldusvormide, nähtumuste suhtes.

Dialektilis-materialistliku maailmavaate üheks põhialuseks on inimkonna pikaajalisest praktikast ning tunnetuse ajaloost tulenev järeldus, et liikumine on meid ümbritseva maailma kui mateeria eksisteerimisviisiks. Niisama absoluutne kui mateeria on ka liikumine, mille all dialektikas mõistetakse üldse igasugust muutust. Paigalseis, muutumatus, on suhteline, olles liikumise suhteliseks vormiks, üksteiseks üleminevate ja vahelduvate absoluutse liikumise konkreetsete olekute suhteliseks püsivuseks. Meid ümbritseva maailma iga nähtus kujutab tegelikkuses endast nii oma seesmise aluse kui ka selle avaldumise ühtsust. Seega nii nähtumus kui olemus on meid ümbritseva objektiivse reaalsuse seaduspärase liikumise momendiks, küljeks, osaks. Et mõista ühe või teise nähtuse olemust, tuleb vaadelda teda tema liikumises ja arenemises. Ajaloolis-evolutsiooniline analüüs on muutumas kaasaegse teaduse kõigi harude üheks tähtsamaks meetodiks nähtuste olemuste selgitamisel.

Seega on olemuse ja nähtumuse kategooriatel tähtis koht materialistliku dialektika süsteemis. Nende kategooriate dialektilis-materialistlik mõistmine etendab olulist osa nii filosoofia põhiküsimuse kui ka rea põhiliste tunnetusprobleemide õigel lahendamisel, võimaldades vältida kaldumist metafüüsikasse ja idealismi.

ПРИЛОЖЕНИЯ

ОПРЕДЕЛЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ПОНЯТИЙ КУРСА ДИАЛЕКТИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛИЗМА.

М. Макаров.

М и р о в о з з р е н и е . Общее понимание человеком окружающего мира, своего положения в этом мире и взаимоотношения с ним, а также - на этой основе - общих возможностей и задач практической и познавательной деятельности. "В условиях социализма и строительства коммунистического общества, когда стихийное экономическое развитие уступило место сознательной организации производства и всей общественной жизни, когда теория повседневно претворяется в практику, первостепенное значение приобретает формирование научного мировоззрения у всех тружеников советского общества на основе марксизма-ленинизма, как цельной и стройной системы философских, экономических и социально-политических взглядов." / Программа Коммунистической Партии Советского Союза 1962 г./

Ф и л о с о ф и я. Рациональная форма мировоззрения, представляющая собою систематизированное изложение последнего, в котором каждое положение претендует на достаточное логическое или фактическое обоснование.

Т е о р и я. Решение основного вопроса философии с доказательствами этого решения, и, на этой основе, выяснение сущности мира и его познания; субординированное единство понятий, обобщающее множество частных знаний на основе единой идеи.

М е т о д. Совокупность наиболее общих приемов познания, разрабатываемых как теория всеобщих законов действительности и познания; определенная организация практического дей-

ствия или мыслительного акта, системы связей и взаимоотношений реальных компонентов или их мысленных отражений, благодаря которой достигается желаемый результат.

Диалектика. Наука о связях, наиболее общих законах противоречивого движения природы, общества и мышления, являющаяся всесторонним учением о развитии, охватывающим противоположные, взаимоисключающие стороны единого процесса. Теория и метод познания явлений путем постижения их самодвижения на основе внутренних противоречий.

Метафизика. I) Одностороннее понимание природы, общества и мышления, произвольно выхватывающее одну из сторон или ступеней развития явлений и затем применяющее последнюю таким образом, что к ней сводятся все стороны и ступени привлеченных к рассмотрению предметов. 2) /устаревшее/ Часть философии, относящаяся к общим вопросам о боге, душе, бытии, выходящим за пределы опыта.

Онтология. Теория всеобщих связей и форм бытия в отвлечении от вопроса путей их познания.

Гносеология. Теория общих законов, форм и возможностей познания в его отношении к объективному миру.

Логика. Наука о всеобщих структурах правильного мышления, о законах и отношениях истины.

Социология. Учение об основе, причинах и общих законах общественной жизни.

Этика. Учение о морали, выясняющее отношение морали к общественному бытию, закономерности ее развития, исторические формы и разрабатывающие нормы современной морали.

Категории. Наиболее общие понятия, соответствующие общим существенным сторонам, отношениям, связям изучаемого данной теорией предмета.

М а т е р и я. Основное понятие материалистической философии. Гносеологическое определение материи -(см.В.И.Ленин, соч., т.I4, стр. II7). С онтологической стороны - выражает абсолютную, всеобщую, бесконечную мировую субстанцию, данную нам в ощущении и существующую путем движения в прост - ранстве - времени.

С у б с т а н ц и я. Обладающая самостоятельным существованием, сохраняющаяся, устойчивая основа явлений. Всеобъемляющая целокупность всех свойств, с точки зрения ее сохранения, устойчивости.

М а т е р и а л ь н о е. I) В субстанциональном значении: определенные формы проявления материи, 2) в акцидентальном значении - присущие материи свойства, отношения, существующие вне и независимо от сознания человека.

Ф о р м ы п р о я в л е н и я м а т е р и и. Субстанциональные, качественно определенные, конечные комплексы, включающие все всеобщие атрибуты материи.

Ф о р м ы с у щ е с т в о в а н и я м а т е р и и. Всеобщие закономерные связи движения всех явлений материального мира, основные условия бытия - пространство, время (пространство - время).

Д в и ж е н и е. Всеобщий абсолютный способ существования материи, необходимо вытекающий из ее противоречивой сущности.

И з м е н е н и е. Наиболее широкая характеристика движения - переход одних состояний, связей, свойств, признаков в другие. Наличие различий в одном и том же объекте (или в его части), взятом в двух разных во времени точках.

Р а з в и т и е. Необратимое изменение, происходящее в определенном направлении: усложнения и повышения организации (прогресс) или упрощения и понижения организации (регресс).

Форма движения. Качественно определенное, ограниченное, относительное осуществление абсолютного движения, характеризующееся способом взаимодействия, специфическими законами, определяющими характерную структуру и свойства участвующих в нем явлений.

Пространство. Объективно-реальная, всеобщая форма бытия материи, которая, являясь коренным условием сосуществования материальных явлений, выражает общую закономерность, порядок этого сосуществования (Лейбниц).

Время. Объективно-реальная всеобщая форма бытия материи, которая, будучи коренным условием изменения материальных явлений, выражает общую закономерность, порядок смены состояний движущейся материи.

Явление. Любая качественно определенная область действительности, поскольку она является или может стать объектом познания.

Вещь. Относительно устойчивое, качественно определенное, пространственно ограниченное проявление вещества как субстанциональный носитель свойств.

Событие. Наименьший и кратчайший в пространстве - времени, непрерывный на данном уровне отрезок некоторого процесса.

Процесс. Обладающее устойчивой характеристикой конкретное проявление движения, взятое в единстве с его качественно определенным носителем.

Отношение. Соответствие между существованием явления, его свойств (или их изменением) и существованием другого явления, его свойств (или их изменением). Понятие "отношение" может выражать противопоставление двух явлений (или двух состояний явления), причем абстрагируются от онтологической основы этого противопоставления (от конкретного механизма связи или взаимодействия).

Т о ж д е с т в о (абстрактное). Полное совпадение предметов, при котором каждый обладает каждым свойством, которым обладает другой, а другой обладает каждым свойством, которым обладает первый.

Р а з н о с т ь. Наиболее поверхностное отношение отдельных, тождественных самих с собою явлений.

I) Выражение соотношения явлений, относящихся к крайне отдаленным друг от друга областям действительности, ее совершенно различным уровням, являющихся настолько несоизмеримыми, что выяснение общих для них свойств не имеет смысла.

2) Первое внешнее проявление различия, в котором различенные явления выступают безразличными, совершенно независимыми по отношению друг к другу.

Р а з л и ч и е. Отношение между двумя одинаковыми в отношении каких-то свойств явлениями или двумя состояниями одного и того же явления, при котором у одного имеется нечто, чего нет у другого; - разность в одинаковом. Различное определяется как нечто самостоятельное через то, чем оно не является, через свое "иное".

П р о т и в о п о л о ж н о с т ь. I) Различие, лежащее в сущности предметов, в котором бытие одного определяет, обусловливает небытие существующих моментов у другого. 2) Явление, сторона, свойство или тенденция явления, существующее только постольку, поскольку существует другое явление и т.д., и в то же время исключающее, отрицающее, отталкивающее это другое.

П р о т и в о р е ч и е. Взаимосвязь противоположностей, единство тождества и противоположности. Противоположности образуют противоречие - это означает, что они существенно связаны между собою таким образом, что каждая из них существует тогда и только тогда, когда существует другая, и одновременно исключает, отрицает, ограничивает бытие этой другой.

Б о р ь б а. Взаимодействие связанных противоположностей, состоящее во взаимоотрицании, исключении, ограничении.

Е д и н с т в о. Неразрывная связь противоположностей между собою, которая состоит (или может состоять) в том, что противоположности: взаимно предполагают друг друга и существование одного требует существования другого, а исчезновение одного ведет неизбежно к исчезновению (или глубокому изменению) другого, имеется общее тождественное в обеих противоположностях, одна противоположность существует в зародыше в другой и противоположности взаимопроникают.

Ф о р м а е д и н с т в а. Совпадение, равнодействие, соответствие.

Ф о р м ы п р о т и в о р е ч и я. а) По степени зрелости: различие, противоречие в его развитом виде, конфликт. б) По качеству: внутренние и внешние, антагонистические и неантагонистические. в) По значению: основные и неосновные, главные и неглавные, исходные и производные.

К о н ф л и к т. Высшая ступень в процессе обострения противоречия, при которой начинает разрываться единство между противоположностями.

В н у т р е н н е е п р о т и в о р е ч и е. Связи, отношения, противоречия в пределах данной системы между ее составными элементами.

В н е ш н е е п р о т и в о р е ч и е. Выражает отношение между данной системой и другими, окружающими ее системами. Противоречия, являющиеся внутренними для данной системы, будут внешними для составляющих ее систем, и наоборот.

А н т а г о н и з м (в широком значении). Противоречие, в котором бытие одной стороны осуществляется за счет частичного уничтожения другой или действие одной направлено на уничтожение другой, благодаря чему во взаимоотношении этих противоречий борьба подавляет единство.

О с н о в н о е п р о т и в о р е ч и е. Противоречие сущности данного явления, пронизывающее его существование от начала до конца и определяющее в конечном счете существование или разрешение всех остальных противоречий. Является исходным по отношению ко всем вытекающим из него противоречиям.

Г л а в н о е п р о т и в о р е ч и е. Решающее противоречие данного этапа, от разрешения которого зависит в данный момент существование или развитие явления.

Р а з р е ш е н и е п р о т и в о р е ч и я. Уничтожение данного противоречия в результате уничтожения одной из его сторон и коренной перестройки другой, победившей стороны, уничтожения обеих сторон и возникновения на их месте нового противоречивого единства, или путем слияния обеих сторон противоречия в новой, высшей форме.

К а ч е с т в о. Проявление тождественности явления с самим собою, выражающееся в устойчивости систем связей данного явления, отграничивающих его от других явлений.

С в о й с т в о. Способ воздействия качественно определенного явления на другое.

К о л и ч е с т в о. Характеристика различия внутри качественно тождественного и качественно тождественного в различном.

М е р а. Закономерная связь количества с определенным качеством, определяющая границы возможных изменений количества при данном качестве.

Д и а л е к т и ч е с к и й с к а ч о к. Процесс возникновения нового качества и исчезновения старого.

П р е р ы в н о с т ь. Процесс, который складывается из совершающихся последовательно одна за другой резких смен состояний. Промежуточные состояния относятся к другому качеству или уровню.

Непрерывность. Процесс, который складывается из последовательных состояний, между каждыми двумя рядом стоящими имеется всегда промежуточное состояние того же порядка.

Отрицание. Превращение в небытие.

Снятие (нем.- Aufheben). Единство отрицания и утверждения, связь между различными ступенями развития, состоящая в том, что предыдущая ступень уничтожается и одновременно сохраняется ее рациональное содержание, которое поднимается на более высокий уровень.

Единичное. Тождественное с самим собой и отличное от других, локализованное в пространстве-времени явление, вещь, событие или их совокупность.

Индивидуальное. Единичное, качественно отличное от всех остальных явлений, неповторимое, неделимое явление, вещь, событие.

Общее. То, что может существовать в нескольких единичных.

Сущность. Совокупность существенных внутренних связей явления. Как парная категория, противопоставляется "явлению". В другом отношении - обозначение целого, системы категорий (противоречие, причинность, форма и содержание, закон, часть и целое, необходимость и случайность и т.д.).

Явление. Как категория, сопоставляемая с "сущностью", совокупность внешних и находящихся на поверхности связей и признаков предмета.

Видимость. Форма явления, в которой несоответствие сущности достигает высшей степени, отрицательное выражение сущности.

Типичное явление. Форма явления, противоположная видимости, при которой явление наиболее соответствует своей сущности.

З а к о н. Общее, существенное, необходимое отношение явлений, характеризующееся относительной устойчивостью, определяющее, при наличии соответствующих условий, повторяемость явлений и их изменений в определенном направлении.

С о д е р ж а н и е. Совокупность компонентов, связей, процессов, составляющих данное явление.

Ф о р м а. Способ связи составляющих содержание.

С т р у к т у р а. Точно фиксированная внутренняя форма, устойчивый порядок взаимосвязей, образующих форму.

Э л е м е н т ы. Относительно неделимые компоненты, объединяемые данной структурой.

Ц е л о е. Совокупность элементов и структуры качественно определенного явления.

Ч а с т ь. Отдельный элемент, поскольку он противопоставляется целому.

Д е т е р м и н и з м

I) Учение о всеобщей причинной материальной обусловленности природных, общественных и психических (в том числе и волевых) явлений.

2) Учение о всеобщей взаимной обусловленности явлений (не каждое явление обусловливает каждое другое явление, а каждое явление обусловлено другими, но не всеми явлениями действительности), в которой причинная зависимость является лишь одним, хотя и важнейшим моментом, выражается посредством группы категорий, отражающих отношения зависимости, обусловленности и взаимопорождения явлений (условие, причина и следствие, необходимость и случайность, свобода и необходимость, возможность и действительность, вероятность, цель и средства, целесообразность и т.д.).

О б у с л о в л е н н о с т ь. Форма связи между явлениями, при которых одни явления находятся с другими в отношении зависимости друг от друга.

У с л о в и е. Явление, от наличия или изменения которого зависит наличие или изменение чего-либо другого, обусловленного.

С о п у т с т в у ю щ е е у с л о в и е. Условие, от которого данное явление зависит случайным образом, не влияющее на сущность данного явления, а лишь на форму его проявления.

Н е о б х о д и м о е у с л о в и е. Условие, без наличия которого данное явление не может существовать.

Д о с т а т о ч н о е у с л о в и е. Условие, с возникновением или изменением которого возникает или изменяется другое, хотя второе может иметь место или изменяться и без первого. Расширенное необходимое условие, необходимое условие в избытке.

Н е о б х о д и м о е и д о с т а т о ч н о е у с л о в и е. Условие, без осуществления которого явление не может существовать и при осуществлении которого существует и явление. Совокупность всех условий, необходимых для существования обусловленного явления.

П р и ч и н н о с т ь. Всеобщий закон, необходимая связь причины и следствия.

П р и ч и н а. Усдовие, вызывающее и определяющее существование (или несуществование), возникновение (или невозникновение) или исчезновение (или неисчезновение) другого явления - с л е д с т в и я. Причина - свойство, отношение некоторого явления и само это явление - субстанционный носитель причины. Виды причин: отдаленная и непосредственная, полная и частичная, освобождающая причина.

П о в о д. Категория, относящаяся к преднамерянным сознательным действиям человека, неточно (вслед за Гегелем) применяющаяся философами к отношениям во всей действительности.

Ц е л е с о о б р а з н о с т ь . Достигаемая при посредстве обратной связи согласованность структур и функций системы с условиями, направленная на достижение оптимально надежного состояния системы в изменяющейся среде.

Н е о б х о д и м о с т ь . Существенная, "жесткая связь" явлений, однозначно определяющая их существование при данном комплексе условий.

Н е и з б е ж н о с т ь . Категория, выражающая необходимое отношение сознательной деятельности, необходимость, которая в данных условиях не может быть нейтрализована другими необходимостями.

С л у ч а й н о с т ь . Несущественная и неустойчивая связь явления, которая может существовать или несуществовать или существовать иначе при сохранении данным явлением тождественности с самим собой.

В н у т р е н н я я с л у ч а й н о с т ь . По отношению к необходимости некоторой общей закономерности в качестве внутренней случайности выступает движение отдельного явления, необходимое по отношению к законам другого порядка, суммарное действие которых в движении множества подобных же явлений охватывается первой необходимостью и предполагается ею.

В н е ш н я я с л у ч а й н о с т ь . Возникает при пересечении необходимых рядов, из которых существование одного не предполагает непосредственно существования другого.

В о з м о ж н о с т ь . Категория, выражающая связь между ступенями процесса изменения с точки зрения их многозначности. Отношение разнообразия будущего в настоящем. Разнообразие обусловливающих будущее условий настоящего.

Формальная возможность. То, возникновение или существование чего не нарушает универсальных законов материи и о реальном существовании или возникновении чего мы можем мыслить без нарушения законов логики (формальной и диалектической).

Абстрактная возможность. Является одновременно и формальной. То, возникновение или существование чего не противоречит не только всеобщим законам действительности, но и специфическим законам той системы, в которой данное явление ожидается, когда иные, конкретные необходимые условия отсутствуют.

Реальная возможность. (Является одновременно и формальной и абстрактной возможностью). То, возникновение иди существование чего соответствует всеобщим законам действительности и специфическим законам, и что заключено в круге конкретных необходимых условий, в той или иной мере еще являющихся недостаточными.

Действительность. (В значении осуществлен - ной возможности). Существующие явления и законы как завершенные с точки зрения их устойчивого состояния.

Вероятность. Величина, характеризующая степень возможности некоторого события.

Свобода. Объективное состояние активно и сознательно действующего человека, отношение его к необходимостям объективного мира, заключающееся в основанном на познании этих необходимостей господстве над ними, подчинении объективных процессов правильно поставленным целям.

Свобода воли. Способность человека сочетать правильное понимание своих потребностей с точным и глубоким пониманием и учетом объективных законов, возможностей, средств при постановке целей, и основанная на этом способность его противопоставить свое разумное поведение непосредственно воздействующей на него ситуации.

П р а к т и к а . Сознательно регулируемая деятельность человека, направленная на преобразование и присвоение действительности или сведений о ней.

Ц е л ь. Закономерность познавательно-практической деятельности человека, идеальное предвосхищение в сознании результата, на достижение которого направлены сознательные действия.

С р е д с т в о . Определенные явления природы, общественной жизни или сознания, движение которых побуждается и направляется целью и которые становятся причиной явления, предвосхищенного в цели и соответствующего ей.

О т р а ж е н и е к а к в с е о б щ е е с в о й с т в о м а т е р и и . Сторона взаимодействия явлений, состоящая в зависимости характера происшедшего изменения от свойств явления, вызывающего это изменение, в соответствии им.

П с и х и к а . Функция головного мозга, заключающаяся в отражении действительности.

С о з н а н и е . Функция человеческого мозга, состоящая в отражении действительности (реальности) в ее отделенности от отношения к ней субъекта, в отражении объективных устойчивых свойств явлений и в целенаправленной регуляции взаимоотношений человека с окружающим миром. Является единым целостным процессом, охватывающим все формы психической деятельности человека, поскольку они протекают во взаимодействии с мышлением и под его контролем.

С а м о с о з н а н и е . Отражение в сознании человека его собственных поступков и деятельности сознания, в котором мысли становятся сами предметом мысли.

О б ъ е к т и в н о е (objicere - бросать перед, ставить перед чем-то или кем-то; подвергать; objectus - предмет). Существующее независимо от сознания и воли человека. I) существующее вне сознания субъекта, 2) необходимые, всеобщие

формы мышления, законы психологии, теории познания, логики, 3) содержание наших знаний, не зависящее от наших субъективных качеств.

ОПРЕДЕЛЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ПОНЯТИЙ КУРСА ИСТОРИЧЕСКОГО МАТЕРИАЛИЗМА.

Р.Н. Блюм.

ИСТОРИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ - наука, изучающая отношение общественного сознания к общественному бытию, структуру общественной жизни и общие законы исторического развития.

МАТЕРИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ - отношения, складывающиеся "помимо воли и сознания человека, как (результат) форма деятельности человека, направленной на поддержание его существования".(В.И.Ленин. Полное собрание сочинений, т.I, стр.I49).

ИДЕОЛОГИЧЕСКИЕ ОТНОШЕНИЯ - отношения, складывающиеся, проходя через сознание людей, в зависимости от воли общественного человека.

ОБЪЕКТИВНЫЙ ХАРАКТЕР ОБЩЕСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ - означает, "во-первых, что законы действуют независимо от того, знаем мы их или нет", во-вторых, "что законы действуют независимо от того, желательно ли их действие для нас или нет", в-третьих, "что люди не могут ни создать, ни уничтожить объективных законов", в-четвертых, "что люди могут успешно осуществлять лишь то, что соответствует объективным законам".(В.П.Тугаринов, Соотношение категорий исторического материализма. I958, стр.33).

ГЕОГРАФИЧЕСКАЯ СРЕДА - совокупность предметов и явлений природы (земная кора, нижняя часть атмосферы, воды, почвенный покров, фауна и флора), составляющих необходимое условие существования и развития человеческо-

го общества.

ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ ДЕТЕРМИНИЗМ - социологическое учение, утверждающее, что состояние и развитие общества определяется географической средой или отдельными факторами географической среды, такими, как климат, ландшафт, географическое положение и т.д. (Г.Гейден, Критика немецкой госполитики. 1960, стр.19).

ГЕОПОЛИТИКА - буржуазная политическая доктрина, пытающаяся обосновать данными экономической, политической и физической географии внешнюю политику империалистических держав.

МАЛЬТУЗИАНСТВО - буржуазное учение, утверждающее, что человечеству свойственно стремление к абсолютному перенаселению, т.е. к такому размножению, которое обгоняет рост средств существования.

ЗАКОН НАРОДОНАСЕЛЕНИЯ - каждой общественно-экономической формации присущ определенный закон народонаселения. "Условия размножения человека непосредственно зависят от устройства различных социальных организмов, и потому закон народонаселения надо изучать для каждого такого организма отдельно, а не "абстрактно", без отношения к исторически различным формам общественного устройства". (В.И.Ленин. Пол.собр.соч., т.I, стр.476).

РАСЫ - это более или менее крупные, относительно однородные биологические группы индивидов, объединенные общностью происхождения, выражающейся в общности наследственных признаков строения тела.

РАСИЗМ - теория, считающая биологическое происхождение отдельных групп человечества ведущим фактором истории. Основные положения расовых теорий: а) челове-

чество состоит из неравноценных рас, отличающихся друг от друга генетически; б) т.н. "высшие" расы являются носителями цивилизации и прогресса человечества; в) "высшие" расы имеют право господствовать над "низшими"; г) "расовое" распределение проходит не только между народами, но и внутри народа - между классами; д) историческое развитие определяется борьбой рас.

ФРЕЙДИЗМ в социологии - учение, объясняющее социальную жизнь людей биологическими инстинктами и влечениями (в первую очередь половыми), заложенными в человеке.

ТРУД - "есть... процесс, совершающийся между человеком и природой, процесс, в котором человек своей собственной деятельностью опосредствует, регулирует и контролирует обмен веществ между собой и природой. Веществу природы он сам противостоит как сила природы. Для того чтобы присвоить вещество природы в форме, пригодной для его собственной жизни, он приводит в движение принадлежащие его телу естественные силы: руки и ноги, голову и пальцы. Воздействуя посредством этого движения на внешнюю природу и изменяя ее, он в то же время изменяет свою собственную природу. Он развивает дремлющие в ней силы и подчиняет игру этих сил своей собственной власти".(К.Маркс, Капитал, т.I. Соч., 2-е изд. т.23, стр.I88-I89).

ПРЕДМЕТ ТРУДА - элементы природы, подвергнувшиеся воздействию человека.

СЫРОЙ МАТЕРИАЛ - предмет труда, претерпевший известное изменение при посредстве труда (профильтрованный предшествующим трудом).

СРЕДСТВО ТРУДА - "есть вещь или комплекс вещей, которые человек помещает между собой и предметом труда и которые служат для него в качестве проводника его воз-

действия на этот предмет... Средства труда не только мерило развития человеческой рабочей силы, но и показатель тех общественных отношений, при которых совершается труд". К средствам труда относятся орудия труда и "все материальные условия, необходимые вообще для того, чтобы процесс (труда) мог совершиться".(К.Маркс, там же, стр.190,191).

ОРУДИЯ ТРУДА (ПРОИЗВОДСТВА) - средства труда, оказывающие непосредственное воздействие на предмет труда.

ТЕХНИКА - вся совокупность средств труда, находящихся в распоряжении общества.

ТЕХНОЛОГИЯ - совокупность методов воздействия человека средствами труда на предмет труда.

МАТЕРИАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКАЯ БАЗА - совокупность вещественных элементов производительных сил и вещественных элементов науки.

ПРОИЗВОДИТЕЛЬНЫЕ СИЛЫ - это совокупность всех моментов производственного процесса, совершающегося между человеком и природой и направленного на производство и воспроизводство непосредственной материальной жизни общества. П.с. представляют из себя единство личных (людей) и вещных (средства производства) факторов.

ПРОИЗВОДИТЕЛЬНАЯ СИЛА ТРУДА определяется разнообразными обстоятельствами, между прочим средней степенью искусства рабочего, уровнем развития науки и степенью ее технологического применения, общественной комбинацией производственного процесса, размерами и эффективностью средств производства, природными условиями.(К.Маркс, Капитал, т.I. Соч., изд.2, т.23, стр.48).

ПРОИЗВОДСТВЕННЫЕ ОТНОШЕНИЯ - отношения между людьми, возникающие в процессе производства, обмена и распре-

деления материальных благ. "Во время производства люди относятся не только к природе, но и друг к другу. Они не могут производить, не соединяясь известным образом для совместной деятельности. Чтобы производить, люди вступают в определенные связи и отношения, и только через посредство этих общественных связей и отношений имеет место воздействие людей на природу, имеет место производство". (К.Маркс, Наемный труд и капитал).

СОБСТВЕННОСТЬ - присвоение людьми материальных благ, в первую очередь средств производства, внутри определенного общества.

ОБМЕН ДЕЯТЕЛЬНОСТЬЮ в материальном производстве состоит в обмене продуктами труда и материальными услугами, умственным трудом управления производства и физическим трудом, опытом и знаниями.(Вопросы философии, № 5, 1958).

РАСПРЕДЕЛЕНИЕ - стадия воспроизводства общественного продукта, связывающая потребление и производство. Распределение состоит из распределения средств производства и предметов потребления, распределения членов общества по различным родам производства и распределения.

ПРОИЗВОДСТВО - "есть присвоение индивидом предметов природы внутри и посредством определенной общественной формы". К.Маркс. Введение к "Критике политической экономии".(Соч.,т.XП, ч.I, стр.177).

ОБЩЕСТВЕННО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ФОРМАЦИЯ - исторически определенная общественная структура, характеризующаяся устойчивой связью общественных элементов, основой которых являются производственные отношения.

КЛАССОВАЯ БОРЬБА - форма антагонистических классовых взаимоотношений, вытекающая из противоположности материальных интересов классов и проявляющаяся в экономической,

политической и идеологической областях.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КЛАССОВАЯ БОРЬБА - борьба между классами в пределах господствующих производственных отношений за лучшие условия удовлетворения непосредственных материальных интересов.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КЛАССОВАЯ БОРЬБА - борьба за общеклассовые интересы в области политической надстройки. Развитая политическая борьба включает борьбу "за устройство политической власти" (Ленин).

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ КЛАССОВАЯ БОРЬБА - борьба за внедрение в сознание масс идеологии определенного класса, связанная с преодолением идеологических влияний враждебных ему классов.

ГОСУДАРСТВО - политическая власть экономически господствующего класса (классов), орудие руководства и управления со стороны господствующего класса (классов) по отношению к противникам этого класса (классов).

ПРАВО - возведенная в закон воля господствующего класса, содержание которой определяется материальными условиями жизни данного класса. Право - совокупность правил поведения (норм), установленных или санкционированных государственной властью, осуществление которых обеспечено мерами государственного принуждения в целях охраны, закрепления и развития общественных отношений, выгодных и угодных господствующему классу (а в условиях социалистического общества, выражающих коренные интересы всего народа).(БСЭ, т.34, стр.349).

ТИП ГОСУДАРСТВА - совокупность характерных особенностей государства, выражающих его классовую сущность и свойственных всем государствам, возникшим на основе производственных отношений одного и того же типа.

Организация диктатуры господствующего класса выступает в трех основных сторонах: I. Политический режим (внут-

ренняя форма). 2. Форма правления (внешняя форма).
3. Форма государственного устройства (внешняя форма).

ПОЛИТИЧЕСКИЙ РЕЖИМ - система методов осуществления государственной власти, характеризующих состояние демократических прав и свобод, отношение органов государственной власти к правовым основам их деятельности.

ФОРМА ПРАВЛЕНИЯ - организация верховной власти в государстве, характер и принципы его взаимоотношения с другими органами государства и с населением (монархия, республика).

ФОРМА ГОСУДАРСТВЕННОГО УСТРОЙСТВА - территориальная организация государственной власти, характер взаимоотношения отдельных составных частей между собой и каждой из них с государством в целом (унитарное, федеративное). ("Общая теория государства и права". Ленинград, 1961).

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ БАЗИС ОБЩЕСТВА - совокупность исторически определенных производственных отношений, составляющих экономическую структуру данного общества и определяющих его общую структуру.

НАДСТРОЙКА - отношения общественной жизни, определяемые экономическим базисом и, в конечном счете, зависимые от него. Надстройка включает: политическую и юридическую надстройки, формы общественного сознания, соответствующие формам общественного сознания учреждения.

СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ - это материальные отношения, которые представляют из себя развивающиеся из экономического базиса отношения между различными группировками людей, объединенных каким-либо образом для совместной деятельности.

КЛАССАМИ называются большие группы людей, различающиеся по их месту в исторически определенной системе общественного производства, по их отношению (большей ча-

стью закрепленному и оформленному в законах) к средствам производства, по их роли в общественной организации труда, а, следовательно, по способам получения и размерам той доли общественного богатства, которой они располагают. Классы, - это такие группы людей, из которых одна может присвоить себе труд другой, благодаря различию их места в определенном укладе общественного хозяйства".(В.И.Ленин, Соч. т.29, стр.388).

СОСЛОВИЕ - общественная группа, объединяющая людей, занимающих одинаковое юридическое место в государстве.

ОСНОВНЫМИ КЛАССАМИ называются такие классы, наличие которых обусловлено данным способом производства и которые своими взаимоотношениями определяют характер производственных отношений, экономическую структуру данного общества.

НЕОСНОВНЫЕ КЛАССЫ - такие классы, существование которых не связано с основным производственным отношением данной общественно-экономической формации.

ПЕРЕХОДНЫЕ КЛАССЫ - такие неосновные классы, существование которых связано с остатками экономических отношений прошлой общественно-экономической формации, либо с элементами возникающей формации.

ПРОМЕЖУТОЧНЫЕ КЛАССЫ (средние классы) или слои - общественные группы, находящиеся в промежутке между двумя полюсами социальной структуры данного общества.

КЛАССОВАЯ ПРОСЛОЙКА - группа людей, не имеющая своего собственного, качественно особенного, отношения к средствам производства (с различным конкретным отношением к средствам производства).

СОЦИАЛЬНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ - такое общественное преобразование, которое характеризуется коренной ломкой старых производственных отношений, изменением классовой структу-

ры и приходом к политическому господству нового класса.

РЕФОРМА ОБЩЕСТВЕННАЯ - общественное преобразование, происходящее на основе перерастания старого качества в новое, без ломки основ этого качества и при сохранении старой политической власти.

РЕВОЛЮЦИОННАЯ СИТУАЦИЯ - совокупность объективных условий, создающих возможность социальной революции. Признаки революционной ситуации: "I) Невозможность для господствующих классов сохранить в неизменном виде свое господство; тот или иной кризис "верхов", кризис политики господствующего класса, создающий трещину, в которую прорывается недовольство и возмущение угнетенных классов. Для наступления революции обычно бывает недостаточно, чтобы "низы не хотели", а требуется еще, чтобы "верхи не могли" жить по-старому. 2) Обострение, выше обычного, нужды и бедствий угнетенных классов. 3) Значительное повышение, в силу указанных причин, активности масс, в "мирную" эпоху дающих себя грабить спокойно, а в бурные времена привлекаемых, как всей обстановкой кризиса, т а к и с а м и м и "в е р х а м и", к самостоятельному историческому выступлению".(В.И.Ленин, Соч., т.2I, стр.I89-I90).

НЕПОСРЕДСТВЕННО-РЕВОЛЮЦИОННАЯ СИТУАЦИЯ (ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНЫЙ КРИЗИС) - высшая фаза развития революционной ситуации, когда к объективным изменениям прибавляются субъективные условия, необходимые для революции.(Красин Ю.А. Ленинская теория социалистической революции, стр.94-95).

ХАРАКТЕР СОЦИАЛЬНОЙ РЕВОЛЮЦИИ (тип) - определяется тем, какое главное социально-экономическое противоречие она разрешает (или стремится разрешить).

ДВИЖУЩИЕ СИЛЫ СОЦИАЛЬНОЙ РЕВОЛЮЦИИ - те классы и социальные группы, которые принимают непосредственное участие в решении исторических задач социальной революции.

БУРЖУАЗНАЯ РЕВОЛЮЦИЯ - в широком смысле тип социальной революции, главным содержанием которой является разрешение противоречий между производительными силами и феодальным или полуфеодальным экономическим и политическим строем. К буржуазным революциям относятся также революции в колониальных и зависимых странах, направленные против империализма и феодальных пережитков.

В узком смысле термин "буржуазная революция" обозначает верхушечную буржуазную революцию, которая осуществляется при гегемонии буржуазии без широкого участия народа и не ведет к глубоким общественным преобразованиям.

БУРЖУАЗНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ - форма буржуазной революции, характеризующаяся активным участием широких масс - пролетариата и крестьянства, связью с аграрной революцией, с крестьянским движением за коренной передел земельных отношений, выступлением масс со своими, отличающимися от буржуазных требованиями. В буржуазно-демократической революции эксплуатируемые низы "поднимались самостоятельно, налокили на весь ход революции отпечаток с в о и х требований, с в о и х попыток по-своему построить новое общество, на место разрушаемого старого". (В.И.Ленин, Соч., т.25, стр.388).

НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ - демократическая революция, разрешающая противоречия между иностранными империалистами (фашистскими оккупантами), внутренней крупной буржуазией и помещиками, с одной стороны, и широкой коалицией остальных классов, с другой, проходящая под руководством пролетариата и его авангарда - коммунистической партии.

СОЦИАЛИСТИЧЕСКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ - тип социальной революции, которая ликвидирует частно-собственнические отношения и заменяет их социалистическими производственными отношениями, свергает власть буржуазии и устанавливает дик-

татуру пролетариата. С.р. представляет "скачок из царства необходимости в царство свободы".

НЕМИРНЫЙ ПЕРЕХОД К СОЦИАЛИЗМУ (революционный взрыв) - насильственная ликвидация господства буржуазии, связанная с открытым военным столкновением борющихся сторон, с гражданской войной, вооруженным восстанием и т.п. средствами политического и военного подавления.

МИРНЫЙ ПЕРЕХОД К СОЦИАЛИЗМУ - переход власти к пролетариату без применения самых острых форм революционного насилия, без массовых вооруженных столкновений и кровопролития.

"ДИКТАТУРА ПРОЛЕТАРИАТА ... означает..., что только определенный класс, именно городские и вообще фабрично-заводские промышленные рабочие, в состоянии руководить всей массой трудящихся и эксплуатируемых в борьбе за свержение ига капитала, в ходе самого свержения, в борьбе за удержание и укрепление победы, в деле создания нового, социалистического, общественного строя, во всей борьбе за полное уничтожение классов". (В.И.Ленин, Соч., т.29, стр.387).

ПЛЕМЯ - общность людей, свойственная первобытно-общинному строю, возникшая на основе общности происхождения. Для племени характерны коллективная собственность специфические общественные организации (племенные вожди, племенной совет и т.д.), общеплеменные обычаи, мифология, культы.

НАРОДНОСТЬ - общность людей, предшествующая образованию нации, которая характеризуется неустойчивым единством языка и культуры, отсутствием развитых экономических связей.

НАЦИЯ - устойчивая общность языка, территории, экономики и культуры.

НАЦИОНАЛИЗМ – буржуазная идеология и политика, отстаивающая интересы буржуазии данной нации под прикрытием "общенациональных" интересов, оправдывающая национальный гнет, проповедующая пренебрежительное отношение к другим нациям, разжигающая вражду между нациями и затемняющая классовое сознание трудящихся.(БСЭ, т.29, стр.287).

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗМ – идеология и политика пролетариата, выражающая общность интересов рабочего класса всего мира. Интернационализм проявляется в сознании солидарности трудящихся всех стран, а также в определенном типе отношений между национальными отрядами рабочего класса, основывающимися на единстве и согласованности действий, помощи друг другу, взаимной поддержке и выручке.

ВОЙНА – организованная вооруженная борьба между государствами (или группами государств), нациями (национально-освободительная или колониальная) или классами (гражданская война), свойственная антагонистическому классовому обществу. "Война есть продолжение политики" того или иного класса; и в каждом классовом обществе, и в рабском, и в крепостническом, и в капиталистическом, бывали войны, продолжавшие политику угнетательских классов, а также бывали войны, продолжавшие политику угнетенных классов".(В.И.Ленин. Соч., т.26, стр.135-136).(Философская энциклопедия, т.I, стр.276).

ОБЩЕСТВЕННОЕ БЫТИЕ – "реальный процесс жизни людей", все то, что отражается общественным сознанием и определяет главное содержание его. Конкретная совокупность производственной деятельности людей (отношение человека к природе), экономических, производственных отношений, социальной и политической организации.

ОБЩЕСТВЕННОЕ СОЗНАНИЕ – осознание общественного бытия, проявляющееся в теоретически систематизированной форме, и в форме эмпирического "обыденного сознания" и в

форме общественной психологии.

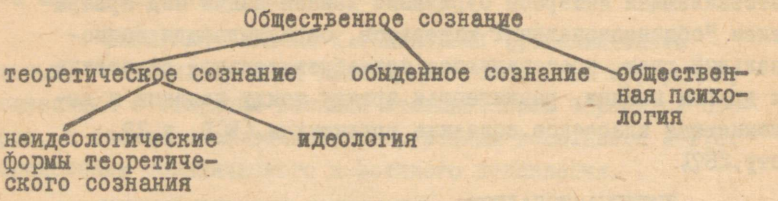

ТЕОРЕТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ - совокупность понятий, категорий, идей, стремящихся в систематизированном, доказательном виде раскрыть сущность общественного бытия и природы или их отдельных сторон.

ИДЕОЛОГИЯ - система идей и взглядов определенного класса или социальной группы, отражение бытия сквозь призму классовых интересов.

ОБЫДЕННОЕ СОЗНАНИЕ - неоформленная в теоретически стройную систему совокупность практических знаний, традиционных представлений и взглядов, возникающих на основе эмпирического (нетеоретического) отражения бытия.

ОБЩЕСТВЕННАЯ ПСИХОЛОГИЯ - совокупность чувств, настроений, эмоций, привычек, склонностей, направленности воли, особых черт характера, возникающих на основе социального положения данного коллектива людей. (Ядов В. Идеология как форма духовной деятельности общества, стр.12).

ОТНОСИТЕЛЬНАЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ состоит в том, что у него имеются свои внутренние источники развития, которые отличаются от законов развития общественного бытия. Относительная самостоятельность общественного сознания проявляется: I. в опосредованных связях между общественным сознанием и общественным бытием; 2. в обратном воздействии общественного сознания на общественное бытие; 3. в отставании общественного сознания от развития общественного бытия и в опережении отдельными

элементами общественного сознания общественного бытия; 4. в наличии различных форм отражения бытия.

ЭКОНОМИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛИЗМ - такое понимание сущности исторического процесса, которое считает единственной причиной общественного развития изменения, происходящие в области экономики.

ИЛЛЮЗОРНАЯ ИДЕОЛОГИЯ - ложное сознание, имеющее дело "с мыслями как с самостоятельными сущностями, которые обладают независимым развитием и подчиняются только своим собственным законам". (Энгельс, "Людвиг Фейербах").

ИДЕОЛОГИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ - заимствование отдельных идей, разработанных предшествующими поколениями, которое предполагает их критическую переработку в соответствии с интересами данного класса и уровнем научных знаний эпохи.(Ядов, стр.95).

ФОРМЫ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ - сложившиеся на основе общественно-исторической практики формы отражения действительности, каждая из которых имеет свой объект отражения (те или иные стороны объективного мира), свой способ и особенности отражения, свои особые функции в общественной жизни людей (характер обратного воздействия на общественное бытие), свой особый характер оценки отражаемых сторон действительности.

ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОЗНАНИЕ - совокупность идей, взглядов, чувств, непосредственно отражающих практически политические отношения классов (отношение к другим классам, отношение к государственной власти, отношение к другим государствам) и наций. В политическом сознании эти отношения выражаются: I) в виде политической идеологии; 2) в виде эмпирических представлений класса "в себе" (неосознавшего себя класса); 3) в виде классового и национального чувства.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИДЕОЛОГИЯ - определенная система политических идей, в которой формируются общеклассовые (общенациональные) цели определенных классов.

ПРАВОВОЕ СОЗНАНИЕ есть совокупность правовых взглядов, идей, представлений того или иного класса о праве, обусловленных... в конечном счете материальными условиями существования этого класса и включающих в себя как оценку действующего права, так и представления о желаемом в области права, правовые требования.("Теория государства и права", 1955, стр.332)

НАУКА - общественное явление, представляющее определенную организацию людей, связанных между собой для получения систематизированного, объективно-истинного знания о законах природы, общества и человеческого мышления, пользующееся определенными методами и средствами исследования и выступающее как все более необходимый фактор развития и преобразования производственного процесса, как непосредственная производительная сила.

НАУКА (НАУЧНОЕ СОЗНАНИЕ) - в узком смысле форма общественного сознания, возникшая и развивающаяся на основе общественно-исторической практики и отражающая закономерности различных сторон материального мира в абстрактно-логической форме понятий, категорий, законов науки.

МОРАЛЬ - совокупность определенных общественных требований к поведению людей в интересах данного класса (в бесклассовом обществе - данного народа), выражающихся в форме моральных взглядов, убеждений, нравственных принципов, нравов и обычаев, чувств и привычек людей, и отражающих общественные взаимоотношения людей (отношение личности и коллектива, отношение личностей, отношение коллективов).

ЭТИКА - учение о морали, рассматривающее происхождение, развитие и сущность ее, а также формулирующая принципы желаемого морального поведения людей (нормативная этика).

ПРИНЦИПЫ МОРАЛИ - выражение существенных коренных особенностей нравственных отношений, складывающихся в среде определенного класса или общества в целом, воплощение наиболее общих черт классовой морали (в классовом обществе). (Архангельский, "Вопросы философии", № 5, 1960).

МОРАЛЬНЫЕ УБЕЖДЕНИЯ - осознание отдельными людьми принципов той или иной классовой морали.

НРАВЫ - отвечающие интересам данного класса или социального строя нормы поведения, которые основываются на общественном мнении, внутреннем убеждении и привычке, проявляются с известным постоянством в деятельности людей и характеризуют определенный способ их поведения. (Х.Бёк).

ОБЫЧАИ - нормы поведения людей, относящиеся преимущественно к внешней форме человеческой деятельности и регулирующие такие стороны жизни людей, как характер приема пищи, основные формы одежды, жилища, приветствий, формы празднеств и т.п. (Там же).

НОРМЫ МОРАЛИ - правила поведения людей, предписывающие им поступать так, как этого требует конкретная социальная организация.

МОРАЛЬНОЕ ЧУВСТВО - чувство долга, совести, чести, ответственности, любви, ненависти и др.- устойчивые психические состояния личности, выражающие этические отношения ее к другим людям и к обществу и возникающие под непосредственным воздействием той общественной среды, в которой живет человек.

ДОБРО - критерий нравственной оценки, признающий

полезным все то, что направлено на укрепление и развитие общественных отношений в интересах определенного класса или общества.

ЗЛО - критерий нравственной оценки, признающий вредным все то, что направлено против общественных отношений, угодных определенному классу или обществу.

ДОЛГ - осознанная необходимость определенных поступков, диктуемая потребностями общественных отношений.

СОВЕСТЬ - это осознание (понимание и чувство) моральной ответственности человека за свое поведение, служащее ему руководством в выборе и оценке своих намерений и поступков. (Волченко,"Вопросы Философии",№ 2,1962)

ИСКУССТВО - форма общественного сознания, отражающая действительность в ее эстетических свойствах с точки зрения определенных эстетических идеалов, в форме художественных образов.

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ СВОЙСТВО - свойство явлений быть прекрасными, трагическими, комическими и т.д; это способность конкретно-чувственных явлений вызывать определенное идейно-эмоциональное отношение благодаря их месту и роли в системе общественных отношений.

ЭСТЕТИЧЕСКИЙ ИДЕАЛ - конкретно-чувственное представление о должном и совершенном как прекрасном с точки зрения определенных общественных сил.

ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ ОБРАЗ - обобщенное отражение действительности, выраженное в форме эстетически значимого конкретного явления.

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ОТНОШЕНИЕ - целостное чувственно-образное и идейно-эмоциональное утверждение человека в

действительности.

ЭСТЕТИКА - наука о сущности объекта и видов эстетического отношения человека к действительности, в частности и в особенности о сущности и закономерностях развития искусства как высшего вида эстетического отношения.

ЭСТЕТИЧЕСКОЕ ЧУВСТВО - эмоциональное состояние, возникающее в процессе эстетического восприятия.

ПАРТИЙНОСТЬ ИСКУССТВА - выражение в искусстве коренных интересов того или иного класса на определенном конкретно-историческом этапе его развития.

НАРОДНОСТЬ ИСКУССТВА - конкретно-историческое выражение в содержании и форме искусства коренных интересов трудящихся масс.

РЕЛИГИЯ -"фантастическое отражение в головах людей тех внешних сил, которые господствуют над ними в их повседневной жизни, - отражение, в котором земные силы принимают форму неземных".(Энгельс).

РЕЛИГИОЗНАЯ ИДЕОЛОГИЯ - это система религиозных догматов и утверждений, претендующая на стройность, последовательность и доказательность, система, развиваемая и обосновываемая профессиональными служителями церкви или богословами. К религиозной идеологии относится богословие (теология), а также религиозные догматы и моральные наставления в систематизированной форме.(Д.М.Угринович, О специфике религии, стр.31).

ОБЫДЕННОЕ РЕЛИГИОЗНОЕ СОЗНАНИЕ - разрозненные, неоформленные, более или менее хаотичные идеи, представления, мифические картины, существующие в сознании массы верующих, возникающие стихийно, как отражение бессилия людей перед лицом социальных условий и как результат влияния социальной обстановки , "пропитанной" религиозными настрое-

ниями.(Там же, стр.33-34).

РЕЛИГИОЗНЫЕ ЧУВСТВА - эмоциональные переживания, направленные на иллюзорный, фантастический, реально не существующий объект.(Там же, стр.43).

КУЛЬТ РЕЛИГИОЗНЫЙ - это система особых действий, с помощью которых люди пытаются влиять на сверхъестественные существа, свойства или отношения, в существование которых они верят.(Там же, стр.49).

НАРОД - исторически изменяющаяся общность людей, включающая те классы населения, которые по своему объективному положению способны участвовать в решении задач прогрессивного исторического развития.

ЛИЧНОСТЬ - реальный человек, сущность которого выступает как совокупность общественных отношений.

КУЛЬТ ЛИЧНОСТИ - взгляд, согласно которому история есть результат деятельности великих, "критически мыслящих" людей, взгляд, отрицающий роль народных масс в истории и основывающаяся на этом взгляде политическая практика, которая игнорирует активность и самодеятельность трудящихся и их организации.

Тартуский государственный университет
ЭССР, г. Тарту, ул. Юликооли, 18
ЛЕКЦИИ ПО ДИАЛЕКТИЧЕСКОМУ
МАТЕРИАЛИЗМУ
На эстонском и русском языках

Vastutav toimetaja T. Loit.
Korrektorid A. Norberg ja A. Pravdin.

- - - - - - - - - - -

TRÜ rotaprint 1964. Trükipoognaid 13,8.
Arvestuspoognaid 12,3. Trükiarv 1000.
Paljundamiseks antud 11. IV 64.
MB 02871. Tell. nr. 1355.
Hind 25 kop.

Hind 25 kop.